

*K*elet-Európa *T*anulmányok

IX. szám

Magyar Tudományos Akadémia
KRTK Világgazdasági Intézet

Eurázsiai kérdőjelek

2012

MTA Közgazdaság- és Regionális
Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

KELET~EURÓPA TANULMÁNYOK IX.

EURÁZSIAI KÉRDŐJELEK

Szerkesztette:

Ludvig Zsuzsa és Meisel Sándor

Budapest, 2013

ISBN 978-963-301-591-9

Tördelés: Paksai Béláné

Borító terv: Székely-Doby András, Túry Gábor©

ISSN 1789-0829

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet
H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.
 vki@krtk.mta.hu
www.vki.hu

TARTALOMJEGYZÉK

AZ OLVASÓHOZ!	5
POSZTSZOVJET ÚTKERESÉSEK	
KÜLFÖLDI BEFEKTETÉSEK OROSZORSZÁG RÉGIÓIBAN	
<i>Réthi Sándor</i>	11
OROSZORSZÁG ÉS AZ OPEC EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK HÁTTERE	
<i>Deák András György</i>	32
AZ ÁLLAMÉPÍTÉS KÉT ÉVTIZEDE KÖZÉP-ÁZSIÁBAN	
<i>Gyene Pál</i>	53
SZOMSZÉDOS TÉRSÉGEK DILEMMÁI	
A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A BALTI ORSZÁGOK KIÚTKERESÉSE	
<i>Meisel Sándor</i>	101
TÖRÖK TÉRHÓDÍTÁS DÉLKELET-EURÓPÁBAN	
<i>Szigetvári Tamás</i>	125
A KÖTET SZERZŐI	145

AZ OLVASÓHOZ!

A Kelet-Európa Tanulmányok sorozat következő, kilencedik számát tartja kezében az Olvasó. A közzétett tanulmányok az időközben megvalósult akadémiai szerkezeti átalakítások során MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézetre átnevezett intézet kutatásaihoz kapcsolódnak, csakúgy, mint a korábbi számok az egykori MTA Világgazdasági Kutatóintézetéhez. A szerzők intézetünk munkatársai (Meisel Sándor és Szigetvári Tamás), valamint a posztszovjet kutatásra már korábban kialakított szakértői-elemzői hálózatunk tagjai (Deák András György és Réthi Sándor). A kötet egyúttal folytatja az eddigi hagyományt, vagyis a gyakorló elemzők mellett fórumot kínál egy térséggel foglalkozó kezdő elemző (Gyene Pál) kutatási eredményeik publikálására is.

Témáink szerteágazóak. Ahogyan már a címben szereplő *eurázsiai* jelző is előrevetíti, nagy földrajzi területet fednek le az írások. Eurázsia a posztszovjet kutatásokban egyre inkább előtérbe kerül, nemcsak a régió meghatározó nagyhatalma, Oroszország kapcsán, hanem az újonnan indított posztszovjet integrációkkal és az azt övező térségekkel összefüggésben is. E kötetben azonban az eurázsiai jelzőt szigorúan földrajzi értelemben használjuk, ennek a földrajzi egységnek egyes országairól, azok bizonyos problémáiról, kérdéseiről szólnak a tanulmányok. Posztszovjeten, ahogyan a vonatkozó szakirodalom többsége, mi is az egykori Szovjetunió azon utódállamait értjük, amelyek egykor a Független Államok Közösségébe (FÁK) tartoztak. Mivel ma már e 12 ország közül egyesek nem tagjai a FÁK-nak, a posztszovjet jelzővel pontosabban össze tudjuk fogni az ide tartozó európai, eurázsiai vagy éppen (közép-)ázsiai országokat.

A kötetben olvasható cikkek két nagyobb témakörbe illeszthetők. Az első blokk írásai néhány speciális, a magyar szakirodalomban alig, vagy máig egyáltalán nem elemzett, azonban igen izgalmas posztszovjet kérdést boncolgatnak. *Réthi Sándor* arra a kérdésre keresi a választ tanulmányában, hogy mivel magyarázhatók azok az óriási különbségek, amelyek az egyes orosz régiókban megvalósított külföldi befektetések volumenei között találhatók. Van-e összefüggés, egy-egy régió gazdasági tel-

jesítménye és a befektetett külföldi tőkék nagysága, valamint e beruházások és a régió által bonyolított külkereskedelmi forgalom szintje között? Az írás újdonságát a regionális szintre történő fókuszálás adja. Közismert tény, hogy Oroszországban a külföldi tőkebefektetések eddig elsősorban Moszkvára és környékére fókuszáltak. Az oroszországi külföldi tőkebefektetésekkel kapcsolatos általános aktuális információkat követően az elemzés túllép ezen a jól ismert körön és bemutatja a Központi Szövetségi Körzet további megyéit, majd három kiemelt megyére vonatkozóan részletesebb elemzést, érdekes magyarázatot is nyújt.

Deák András György írása igazi kuriózum, talán nem csak a hazai, hanem a nemzetközi szakirodalomban is: a nem létező, vagy csak áttételesen értelmezhető Oroszország-OPEC együttműködés a témája. Oroszország hivatalosan nem tagja az OPEC-nek, így annak beruházási, kitermelési vagy kvótapolitikája sem mérvadó számára. Oroszországot éppen ezért „potyautasként” szokás jellemezni, mivel nincsenek nemzetközi kööttségei, ezzel szemben haszonélvezője lehet a szervezet megszorító intézkedéseinek. Amint azonban a tanulmányból kiderül, mégis kimutathatók összefüggések OPEC és az azon kívüli olajkitermelők stratégiai között, különösen alacsony olajárak idején. Így a szervezet és Oroszország, a két entitás olajtermelési politikája – egymásra is figyelő konkrét lépései, azaz az együttműködés háttere mint téma – igazi csemegeként kínálkozik az olajipar iránt érdeklődő szakértők és olvasók számára. Az írás három, a kőolaj nemzetközi ára szempontjából kritikus időszakban vizsgálja az OPEC és Oroszország magatartását: az OPEC válsága és a különutas szaúdi politika korszakában (1986–1990), az orosz exportoffenzíva idején (2000–2003), valamint a világgazdasági válság időszakában (2008–2010).

Gyene Pál tanulmánya a kötet egyetlen olyan írása, amely elsősorban nem gazdasági kérdéseket boncolgat. A közép-ázsiai államok (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Üzbegisztán) politikai berendezkedésének igen alapos összehasonlító elemzését végzi el a szerző. Mindezt kiegészíti az öt ország újkori politikai történetének részletes és szakszerű bemutatása. A szerző az öt állam politikai rendszerére jellemző hasonló vonások (a szovjet korszak pártelitjeinek pozícióörzése, a személyközpontú politizálás és politikai kultúra, valamint a politika alacsony intézményesültségi foka és a regionális, illetve a klánokon alapuló informális struktúrák meghatározó befolyása) összegyűjtésén túlmenően azt vizsgálja részletesen, hogy az elmúlt években kialakult és napjainkban működő rendszerek mennyire tekinthetők stabilnak vagy instabillak, illetve demokratikusnak vagy autoriternek.

A kötet második felének tanulmányai a posztszovjet térségről levált, az európai integráció részét képező Baltikummal, valamint az Európai Unióval szomszédos, az uniós csatlakozás perspektívájával rendelkező, de Oroszországhoz is hagyományosan sok szállal kötődő balkáni országokkal és azok Törökországhoz fűződő kapcsolataival foglalkoznak.

Meisel Sándor írása az Európai Unió három balti tagállama, Észtország, Lettország és Litvánia elmúlt években követett gazdasági pályáját mutatja be. A nemzetközi pénzügyi és gazdasági válság rendkívül súlyosan érintette a térséget. A tanulmány áttekinti a három ország adottságaiból következő válságkezelő lépéseket, az árnyaltabb és differenciáltabb vizsgálat igényével elemzi a balti országok kiútkeresésének és kilábalásának hasonló elemeit és eltérő sajátosságait.

A posztszovjet régiót övező térségek meghatározó és egyik legdinamikusabb, komoly ambíciókkal rendelkező állama Törökország. A gazdaságilag és politikailag egyaránt magára találó, a belső problémákkal – eddig úgy tűnik – sikeresen megbirkózó ország egyre aktívabban terjeszti ki befolyását az Európai Unió közvetlen szomszédságában elhelyezkedő, az integráció útján már bizonyos lépéseket is megtett balkáni országokban. *Szigetvári Tamás* tanulmánya a növekvő török térhódítás részleteit tűzte ki elemzése céljául, bemutatva e jelenlét fő elemeit és Törökország törekvéseit.

Bízunk abban, sorozatunk e kiadványa is hiánypótló szerepet tölt be a hazai szakmai életben. Közép- és Kelet-Európára, illetve a posztszovjet államokra fókuszálva lehetőséget kínál a térség iránt érdeklődő hazai olvasóknak (oktatóknak, kutatóknak, vállalati szakembereknek, hallgatóknak, médiának stb.) hogy új információkhoz jussanak, újszerű megközelítési módokkal, érdekes kutatási témákkal és szempontokkal találkozzanak.

Reméljük, hogy a kötet írásait hasznosnak, érdekesnek találják!

A tanulmányok írását a szerzők 2012-ben zárták le.

A szerkesztők

POSZTSZOVJET ÚTKERESÉSEK

KÜLFÖLDI BEFEKTETÉSEK OROSZORSZÁG RÉGIÓIBAN

Réthi Sándor

Ma már szinte közhelyszámba megy, hogy Oroszország az ellentmondások országa. Olyan ország, ahol a mesés természeti kincsek és az energiahordozók folyamatosan magas exportárai ellenére a gazdagok és a szegények közötti szakadék nem csökken,¹ ahol a családok közel negyede az elmúlt évtizedben jelentősen növekvő életszínvonal és szociális kiadások ellenére – a hatalom által is elismerten – a szegények táborát gyarapítja, ahol a hatalmas terület dacára a lakosság közel ötöde két nagyvárosban, Moszkvában és Szentpéterváron, illetve annak közvetlen vonzáskörzetében él. A példák szinte tetszés szerint folytathatók.

Az ellentmondások természetesen nem kerültek el a külföldi befektetések területét sem. E tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa a külföldi befektetések alakulását az orosz régiókban, s ennek részeként választ keressen arra a kérdésre, hogy kimutatható-e valamilyen összefüggés a külföldi befektetések szintje és a régió gazdasági teljesítménye, illetve a külföldi befektetések és a külkereskedelmi forgalom között.

A cikk utolsó fejeztében – a hivatalos statisztika minden érdekelt fél által elfogadott adataira támaszkodva, de mégis nyilvánvalóan szubjektív módon – megpróbáljuk megmagyarázni és értékelni az elemzés kapcsán kapott eredményeket.

¹ Bár a kétezres évek első felének növekedési tendenciája után a jövedelemegyenlőtlenségeket kifejező GINI-index 2007–2009 között némileg csökkent (<http://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI>). Ennek magyarázata azonban vélhetően nagyrészt az, hogy az orosz elit krémje óriási veszteségeket szenvedett el a tőzsdén 2008–2009-ben, eszközeik közel 50 százalékkal elértéktelenedtek, az osztalékok a minimumra csökkentek.

1) Külföldi befektetések Oroszországban

Az elmúlt húsz év során a mindenkori orosz vezetés rendkívül ambivalens módon viszonyult a külföldi befektetésekhez. Az 1990-es évek első felében az egymást váltó kormányok szóban támogatták a külföldi tőke beáramlását, de a valóságban mind az objektív helyzet, mind pedig a szubjektív döntések ezzel ellentétes irányban hatottak. A legfontosabb tényezőknek az alábbiak tekinthetők:

- * A gazdasági helyzet egészen 1995 végéig katasztrofális volt, minden gazdasági mutató zuhant, az adórendszer kaotikussá vált, a bűnözés, s ennek nem elhanyagolható részeként a gazdasági bűnözés robbanásszerűen emelkedett, a befektetési klíma rendkívül kedvezőtlenül alakult;
- * A választott kuponos privatizáció gyakorlatilag kizárta a külföldi részvételt;
- * A kormány „a piac hatalmas méretére”, azaz önmagában a piacméretből fakadó potenciális extra bevételekre hivatkozva semmilyen normatív kedvezményt nem biztosított a külföldi befektetőknek.

Az 1990-es évek közepétől kezdve a vezetés felismerni vélte a kérdés jelentőségét, de a tárgyban hozott döntések többsége rendkívül ellentmondásos volt, ezért a külföldi befektetések volumene továbbra is elhanyagolhatóan alacsony maradt. Példaként a kőolaj-kitermelés fellendítését célzó úgynevezett *production sharing* (termelés-megosztási) szerződések története említhető.

Az 1995-ben elfogadott törvény értelmében összesen hét – kizárólag amerikai világcégekkel megvalósuló – megaprojekt kezdődhetett meg. A jogszabályi hiányosságok következtében, valamint az orosz tárgyalók felkészületlensége, de akár korrupcióra is visszavezethető problémák miatt az orosz gazdaságot súlyos hátrány érte, ezért a törvényt, bár mind a mai napig hatályban van, a későbbiekben nem alkalmazták.²

² A tapasztalatlan – esetleg részben korrumpált – orosz tárgyalók beleegyeztek, hogy az amerikai óriáscégek, olyan költségelemeket is figyelembe vegyenek (még hozzá együttthattókkal felszorozva), amelyek révén a projekt nyeresége orosz szempontból minimálissá vált. Ennek következményeként az egyezmény értelmében a befektető kitermelhette szinte a teljes neki járó kőolaj-menynyiséget, miközben az orosz félnek jóformán semmi sem jutott.

Az oroszországi pénzügyi válság hatására 1999-ben elfogadtak egy hasonló *production sharing* (termelés-megosztási) törvényt, amely a kisebb volumenű, regionális jelentőségű lelőhelyek kitermelését szabályozta volna. Ezt a törvényt azonban egyáltalán nem alkalmazták, ennek keretében egyetlen projekt sem indult el.

A 2000-es években a gazdasági helyzet javulni kezdett. Regionális szinten megjelentek – igaz meglehetősen szerény – normatív kedvezmények, a központi kormányzat pedig számos nagybefektetővel, mindenekelőtt gépjárműgyártóval kötött egyedi jellegű, vám- és adókönnyítést is előírányzó megállapodást.

A következő táblázatok adatai alapján megkíséreljük felmérni, mennyire volt hatékony az elmúlt évtized ilyen irányú gazdaságpolitikája.

1. táblázat
Éves külföldi befektetések Oroszországban
a befektetések típusa szerinti bontásban
(2000–2011, milliárd USD)

	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011	Meg- oszlás 2011- ben, %
Közvetlen befektetések	4,4	13,1	27,8	27,0	15,9	13,8	18,4	9,7
Portfóliobefektetések	0,2	0,5	4,2	1,4	0,9	1,1	0,8	0,4
Egyéb befektetések	6,4	40,1	88,9	75,4	65,1	99,8	171,4	89,9
<i>Ebből:</i>								
hitelek	6,2	39,7	87,7	74,0	64,7	96,6	167,7	88,0
<i>Összesen</i>	<i>11,0</i>	<i>53,7</i>	<i>120,9</i>	<i>103,8</i>	<i>81,9</i>	<i>114,7</i>	<i>190,6</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Rosztat

A befektetések típus szerinti megoszlása az elmúlt évtizedben főbb jellemzőit tekintve nem változott, ugyanakkor több, meglehetősen fontos elmozdulás történt. A fontosabb jellemzők a következőkben foglalhatók össze:

- * A 2008. évi válságot megelőző, illetve az azt követő időszak jelentősen eltér egymástól. Egészen 2007-tel bezárólag a változások megfeleltek egy gyorsan fejlődő piacgazdaságban megszokott trendnek. Így például a közvetlen befektetések éves volumene alig hét év alatt a hatszorosára nőtt, az ország egyre több hitelhez jutott, s a portfóliobefektetők bizalma is kezdett visszatérni az 1998-as sokkot követően;
- * A számok alapján nyilvánvaló, hogy a befektetők nagy többsége – egy szignifikáns csoport kivételével (ennek egy lehetséges magyarázatát a 2. táblázatot követően próbáljuk megadni) – egyelőre kevésbé bízik az

orosz gazdaságban, mint 2008-at megelőzően. Ezt mutatja a közvetlen befektetések kifejezetten alacsony szintje, illetve a portfólióbefektetések elenyésző volta.

A külföldi tőke nemzetgazdasági ágak szerinti megoszlása megerősíti az előzőekben leírtakat, mivel ez is jól érzékelhető különbséget jelez a 2008-ban kirobbant válságot megelőző, illetve az azt követő időszak jellemzői között.

2. táblázat
Éves külföldi befektetések Oroszországban
nemzetgazdasági ágak szerinti bontásban
(2003–2011, milliárd USD)

	2003	2007	2010	2011	Megoszlás 2011-ben, %
<i>Befektetések összesen, ebből</i>	<i>29,7</i>	<i>120,9</i>	<i>114,7</i>	<i>190,6</i>	<i>100,0</i>
Mezőgazdaság	0,2	0,5	0,5	0,6	0,3
Természeti kincsek kitermelése	5,4	17,4	13,9	18,6	9,8
Feldolgozóipar	6,5	31,9	33,2	41,1	21,6
Építőipar	0,1	2,9	1,1	1,9	1,0
Kereskedelem	10,5	47,3	13,3	24,5	12,9
Vendéglátás	0,02	0,1	0,2	0,1	0,0
Hírközlés, közlekedés	1,1	6,7	6,6	5,9	3,1
Pénzügyi szektor	0,7	4,4	37,9	86,9	45,6
Ingatlanműveletek	4,6	8,4	7,3	9,2	4,8
<i>A kiemelt ágazatok összesen</i>	<i>29,1</i>	<i>119,7</i>	<i>114,0</i>	<i>188,8</i>	<i>99,1</i>

Forrás: Rosztat

A 2007. évi külföldi tőkebefektetések megoszlása orosz viszonylatban normálisnak tekinthető, mivel az adatok egy többé-kevésbé szokásos trend mentén fejlődő ország képét mutatják: jelentős tőke áramlik a természeti kincseket kitermelő iparágakba, a növekvő lakossági jövedelmekre reagálva gyorsan fejlődik a kereskedelem, a külföldi befektetések megjelennek a hírközlésben és az ingatlanfejlesztésben. A 2010–2011. évi adatok viszont komoly aránytalanságokat jeleznek, ennek kormány szintű magyarázata azonban a mai napig hiányzik. Az adatok az alábbiakat jelzik:

- * A mezőgazdaság iránt továbbra is teljes a külföldi tőke érdektelensége. Ez azért nem tekinthető szokványosnak, mivel egyrészt nagyon olcsón lehet jó termőterülethez jutni, másrészt az élelmiszeripar lendületesen fejlődik, azaz a mezőgazdasági alapanyagoknak stabil piacuk van;
- * A természeti kincsek kitermelésébe irányuló külföldi befektetések stagnálnak, miközben az ágazat tőkeigénye nem pusztán óriási, hanem folyamatosan nő;

- * A kereskedelembe 2011-ben feleannyi külföldi tőke érkezett, mint 2007-ben;
- * A hírközlésbe, közlekedésbe és az ingatlanszektorba irányuló befektetések szintén nem növekednek, míg a vendéglátásban és a szállodaiparban a külföldi vállalkozók egyáltalán nincsenek jelen. Ez annak a fényében különösen érthetetlen, hogy Oroszország a következő hat évben téli olimpiát, labdarúgó és atlétikai világbajnokságot, jégkorong A-csoportos világbajnokságot, valamint Universiadét is rendez;
- * A befektetések eltolódtak a pénzügyi szektor irányába, 2011-ben ide érkezett a külföldi tőke közel ötven százaléka.

Még mielőtt megkísérelnénk választ adni a fenti jelenségre, vizsgáljuk meg, hogy az elmúlt húsz évben Oroszországba érkezett tőke soknak vagy kevésnek tekinthető-e.

3. táblázat
Közvetlen külföldi befektetések (FDI) állománya
(2011. évi becslés, milliárd USD)

	Ország	FDI összesen
	<i>Világ összesen</i>	<i>20 438,2*</i>
1.	USA	2 577,0
2.	Nagy-Britannia	1 201,0
3.	Hongkong	1 138,0
4.	Belgium	1 095,0
5.	Franciaország	1 049,0
6.	Németország	899,4
7.	Kína	711,8
8.	Spanyolország	652,8
9.	Svájc	621,9
10.	Hollandia	589,1
...		
13.	Oroszország	546,2
23.	Lengyelország	190,9
45.	Magyarország	74,46
53.	Görögország	27,4
72.	Szlovénia	16,71

Forrás: CIA World Factbook

* UNCTAD, 2012.

A 3. táblázat adatai alapján nem egyszerű véleményt alkotni az orosz tőkevonzó politika sikeres vagy éppen sikertelen voltáról. Amennyiben a

külföldi tőkével szemben barátságosan viselkedő, liberális szabályokat alkalmazó Németország vagy Nagy-Britannia számaival nézzük, akkor az orosz adat nem tekinthető rossznak, hiszen alig 20 év alatt sikerült több mint 500 milliárd USD közvetlen külföldi befektetést az országban felhalmozni.³ A magyar vagy a lengyel számokkal összehasonlítva viszont arra következtethetünk, hogy a külföldi befektetők csak meglehetősen szelektív módon érdeklődtek Oroszország iránt.

A „sok vagy kevés” kérdésre véleményünk szerint az a helyes válasz, amely szerint az összeg számottevő, de elmarad mind az orosz piac valós tőkefelvívó képességétől, mind pedig a látens befektetői potenciáltól.

A külföldi tőke nem kiemelkedő érdeklődését nyilvánvalóan a befektetési környezet kedvezőtlen volta magyarázza. A fontosabb zavaró tényezők közül a következőket érdemes kiemelni: a tőkét riasztja a belpolitikai helyzet, az állam egyre növekvő szerepe a gazdaságban, a független bírósági rendszer hiánya, a korrupció, az elégtelen infrastruktúra, valamint a PPP konstrukciók szinte teljes hiánya.

Joggal tehető fel a kérdés: mivel a fent említett tényezők különböző formában, de a 2008 évi válságot megelőzően is fennálltak, miért nem zavarták akkor a külföldi tőkét? A válaszáért egészen 2007. februárig kell visszamennünk, amikor is Putyin akkori és mostani elnök egy müncheni tudományos (!) konferencián a hidegháborúra emlékeztető hangvételű beszédet mondott, amelyet az orosz elit konzervatív része (helyi terminológiával „az őrzők”) jeladásnak véltek, s az események mind a gazdaságban, mind a politikában gyorsan követték egymást.

- * Törvény született az úgynevezett stratégiai ágazatokba történő külföldi befektetések korlátozásáról (a jogszabály 42 stratégiai ágazatot tartalmaz, például az egymilliós példányszámot meghaladó periodikát kiadó vállalatok is ide tartoznak), kiobbant, s mind a mai napig tart a BP körüli botrány stb.⁴
- * Oroszország „ellenségképének újjáéledésével” összefüggésben is több dolog történt. 2007 tavaszától felerősödött a kormány ellenőrzése alatt álló közmédia nyugatellenes retorikája, egymást érték a politikai indítatású incidensek (egy, a Kreml által feltüzelt ifjúsági szervezet hetekig követte a brit nagykövetet, az észet nagykövet autóját megdobták stb.).

³ Ennél némileg szerényebb adatot közöl az UNCTAD által kiadott 2012. évi World Investment Report: Oroszországra nézve 457,5 milliárd dollárnyi állományt 2011 végén.

⁴ A BP három orosz oligarcha által alkotott konzorciummal szövetkezve 2004-ben vegyes vállalatot hozott létre TNK-BP néven, amely mára az egyik legnagyobb olajcéggé nőtte ki magát. (A vegyes vállalat vezetője hosszú ideig az a Robert Dudley volt, aki ma a BP-t vezeti). A részvényesek között 2007–2008-ban megromlott a viszony, aminek oka némi leegyszerűsítéssel élve az volt, hogy a britek az orosz piac minél teljesebb meghódításában, az oroszok pedig a világpiacra való kilépésben érdekeltek. Az orosz oligarchák állami segítséggel igyekeztek a briteket ellehetetleníteni, s a történet azzal ért (ér) véget, hogy az orosz állami Rosznyefty mindkét felet kivásárolja 28–28 milliárd USD-ért.

Ide sorolhatók a grúz háború körülményei, valamint az, hogy egy elnöki beszédben egyenesen Moszkva védelmére szólították fel a lakosságot (miként 1941-ben!), miközben folyamatosan korlátozzák a polgárok szabadságjogait.

A 2008. évi válság ellentmondásos kezelése valószínűleg csak olaj volt a tűzre. Bár a vezetés megbirkózott a közvetlen veszéllyel (erről lásd jelen sorok szerzőjének cikkét a *Külgazdaság* 2009. évi 9–10. és 11–12. számaiban), de az eredmények ezen a téren is ellentmondásosak voltak. A pénzügyi szektoron kívül érdemi segítséget csak a nemzetközi közvéleményben amúgy nem túl jó hírnévnek örvendő oligarchák kaptak, mindenekelőtt azért, nehogy nagyvállalataik letétben lévő részvényei nyugati kézbe kerüljenek. Oroszország világ gazdasági mércével mérve az egyik legrosszabb eredményt produkálta, a GDP 2009-ben közel nyolc százalékkal csökkent.

A fentiek logikus következményeként a külföldi tőke bizalma megint, s ezt nem csupán a makrogazdasági paraméterek, hanem sok egyéb mellett például a tőzsdemutatók is igazolják. A BUX 2008. június elejéhez képest közel húsz százalékkal csökkent, míg az RTS index ugyanez az időszak alatt megközelítőleg 43 százalékkal. Ha ehhez azt is figyelembe vesszük, hogy a magyar gazdaság teljesítménye enyhén szólva sem lelkesítő, akkor látható, hogy befektetők milyen lesújtó véleménnyel vannak az amúgy jó eredményeket produkáló orosz gazdaság kilátásairól.

A Forbes legfrissebb, az országokat az üzleti környezet alapján besoroló listája megerősíti az előbbi bekezdésben leírtakat. Ennek megfelelően az amúgy kiváló gazdasági adatokat produkáló Oroszország a több mint 200 ország között a 105. helyen áll megelőzve Pakisztánt, de maga elé engedve Malawit és Szenegált.⁵

Az általános rész zárásaként még egy további kérdésre is válaszolnunk kell. Ha mindez igaz, vajon miért áramlik a hiteltőke az orosz pénzügyi szektorba? Véleményünk szerint a befektetők a következőkben bíznak: az energiahordozók ára tartósan magas marad, s így az orosz költségvetés továbbra is többletet, esetleg csekély hiányt fog produkálni. A nemzetközi hitelminősítők következtetései tehát helytállóak, a gyakorlatilag szuverén kockázatot jelentő nagy állami bankok hosszabb távon is gond nélkül tudják majd hiteleiket törleszteni.

⁵ Forbes: Best Countries for Business, www.forbes.com/best-countries-for-business

2) A külföldi tőke a régiókban

2.1. Általános körkép

Amint az előzőekben már láttuk, a külföldi tőke mind típus, mind nemzetgazdasági ágak szerinti bontásban meglehetősen aránytalanul oszlik meg Oroszországban. A külföldi befektetések regionális megoszlását első lépésben szövetségi körzetek szerint vizsgáljuk.

A Központi Szövetségi Körzet, s ezen belül Moszkva dominanciája szembetűnő, s tendenciájában talán még növekvő is. Így például 2010-ben a Központi Szövetségi Körzetbe érkezett a külföldi tőke 66,9 százaléka, Moszkva és Szentpétervár pedig a külföldi befektetések 62,2 százalékát szívta fel.

A 4. táblázat adatai alapján úgy tűnik, hogy sem az erősen iparosodott Urál, sem a téli olimpiát vendégül látó Dél, sem az Universiadé házigazdája, a Volga vidék nem keltette fel a külföld figyelmét.

4. táblázat
A külföldi éves befektetések regionális megoszlása
(2000–2010, milliárd USD)

	2010	2007	2008	2009	2010	Megoszlás 2010-ben, %
Központi Szövetségi Körzet, ebből	4,6	78,7	55,4	49,4	76,7	66,9
<i>Moszkva</i>	4,0	70,9	40,8	41,3	66,2	57,7
Északnyugati Szövetségi Körzet, ebből	1,7	9,7	14,6	9,1	9,3	8,1
<i>Szentpétervár</i>	1,2	6,2	5,9	5,5	5,2	4,5
Déli Szövetségi Körzet	1,2	1,8	2,4	1,6	2,3	2,0
Észak-kaukázusi Szövetségi Körzet	0,1	0,4	0,8	0,2	0,1	0,0
Volgamenti Szövetségi Körzet	0,7	5,9	7,7	5,2	7,9	6,9
Uráli Szövetségi Körzet	0,9	3,2	6,6	5,6	7,5	6,5
Szibériai Szövetségi Körzet	1,1	14,9	7,7	2,7	3,6	3,2
Távol-keleti Szövetségi Körzet	0,6	6,3	8,6	8,1	7,3	6,4
<i>Összesen</i>	10,9	120,9	103,8	81,9	114,7	100,0

Forrás: Roszstat

A Kelet-Közép-Európára jellemző „vízfej” hatás ezen a területen is maradék nélkül érvényesül. Az eredmények azonban arra nem adnak választ, hogy ez csupán a külföldi tőkére jellemző óvatosságnak köszönhető-e, vagy pedig a régiók többsége felkészületlen annak fogadására.

2.2. A külföldi tőke regionális jelenlétéről megyei adatok alapján

A részletesebb elemzéshez és a külföldi tőke orosz gazdaságra gyakorolt valós hatásának értékeléséhez a Központi Szövetségi Körzet nyolc megyéje mellett Moszkva és Szentpétervár adatait vizsgáljuk meg részletesebben.

A kiválasztott régiók két nagyobb csoportra oszthatók: Moszkva és Szentpétervár mellett három vizsgált megye számottevő vonzerőt képvisel a külföldi tőke számára, míg a másik öt lényegesen gyengébben teljesít. Az utóbbi csoporton belül, amint majd látni fogjuk, vannak abszolút depresszív körzetek, de vannak közepesen teljesítők is.

Első lépésben azt tekintjük át, hogy miként alakult a külföldi tőke beáramlása a kiválasztott körzetekbe az elmúlt évtizedben.

5. táblázat
A külföldi befektetések éves volumene a Központi Szövetségi Körzet
néhány megyéjében és Szentpéterváron
(2000–2011, millió USD)

	2000	2007	2008	2009	2010	2011
Kiemelkedő régiók						
Moszkva	4 037	70 873	40 838	41 317	66 184	123 084
Szentpétervár	1 160	6 284	5 927	5 525	5 231	6 121
Moszkva megye	291	5 250	6 686	4 528	6 207	5 460
Kaluga megye	81	381	1 503	1 133	1 194	932
Lipeck megye	1	199	1 763	331	854	530
Egyéb régiók						
Brjanszk megye	6	17	43	35	26	45
Voronyezs megye	21	160	120	196	280	796
Ivanovo megye	3	43	112	83	68	267
Szmolenszk megye	11	31	93	254	293	359
Tula megye	430	177	430	489	366	505

Forrás: Roszstat

A „kiemelkedő régiók” között Moszkva külön kategóriát képvisel, Szentpétervár tőkevonzó képessége stagnál, Moszkva megye pedig minden bizonnyal a főváros közelségének köszönheti jelentős szerepét. Kaluga és Lipeck megye adottságaira, illetve a helyi vezetés erőfeszítéseire a tanulmány egy későbbi fejezetében térünk ki.

Az „egyéb régiók” közül Brjanszk, Ivanovo és Szmolenszk a kifejezetten depresszív körzetek közé tartozik. Brjanszk megye, kedvező földrajzi fekvése ellenére megmaradt gyengén fejlett mezőgazdasági vidéknek, Ivanovo megye, a szovjet textilipar egykori fellegrvára ma csak vegetál, míg Szmolenszk megye gyenge teljesítménye valószínűleg a folyamatos vezetési válságnak köszönhető. Szmolenszk Oroszország nyugati kapuja lehetne, a város ipara egykor fejlett volt, a Moszkvát Európával összekötő M1 főközlekedési út mentén fekszik, elvileg részesülhet a Belarusszal fennálló vámunió előnyeiből, ennek ellenére a megye mutatói kifejezetten gyengék.

Tula és Voronyezs megye gazdasága közepesen teljesít, az előbbi régióban a hadiipar (a kalasnyikovok szülőhelye!) változatlanul fontos tényező, míg az utóbbi körzet kiváló mezőgazdasági és földrajzi adottságokkal bír. Voronyezs megye vezetése 2009-ben megújult, Gorgyjejev kormányzó és csapata viszonylag sikeresen debütált, ezt mutatják a 2010–2011. évi tőkevonzási mutatók is.

Az egy főre jutó külföldi befektetések adatai valószínűleg tovább árnyalják az előző táblázatból levonható következtetéseket.

6. táblázat

Egy főre jutó éves külföldi befektetések a Központi Szövetségi Körzet néhány megyéjében és Szentpéterváron
(2009–2011, USD)

	Lakosság (millió fő), 2011	2009	2010	2011
Kiemelkedő régiók				
Moszkva	11,51	3 589,4	5 750,1	10 693,7
Szentpétervár	4,84	1 141,5	1 080,8	1 264,7
Moszkva megye	7,09	638,6	875,4	770,1
Kaluga megye	1,01	1 121,7	1 182,2	922,8
Lipeck megye	1,17	282,9	729,9	453,0
Egyéb régiók				
Brjanszk megye	1,27	27,6	20,5	35,4
Voronyezs megye	2,33	84,1	120,2	341,6
Ivanovo megye	1,06	78,3	64,2	251,9
Szmolenszk megye	0,98	259,2	299,0	366,3
Tula megye	1,55	315,4	236,1	325,8

Forrás: Rosstat, saját számítások

Kaluga megye tőkevonzó képessége első látásra meglepőnek tekinthető. A megye 2009–2010-ben egy főre vetítve több tőkét vonzott, mint Szentpétervár vagy Moszkva megye, s a pénzügyi befektetések felfutása előtt a főváros is csupán háromszor nagyobb eredményt tudott produkálni.

Az adatok megerősítik a Voronyezs megyei gazdaságpolitika pozitív fordulatát is, míg a többi gyengén teljesítő régió egy-egy év eredményétől eltekintve stagnál.

A 7. táblázat adatai alapján lehetőségünk nyílik a közvetlen befektetések leválasztására a többi befektetési formától.

A külföldi regionális befektetések típus szerinti felosztása több olyan következtetés levonására is lehetőséget nyújt, amire eddig nem volt módunk:

- * A közvetlen befektetések Moszkvában, Szentpéterváron és Moszkva megyében stagnálnak, Kaluga megyében pedig viszonylag magas szint körül ingadoznak;
- * A gyengébben teljesítő régiók közül egyedül Tula megyébe érkezett viszonylag számottevő külföldi befektetés;
- * Portfóliobefektetés szinte kizárólag Szentpéterváron és Moszkvában történik;
- * A külföldi tőke elkezdte hitelezni az orosz régiókat, Brjanszk megye kivételével mindenhol szignifikáns a növekedés.

Az egyes régiók valós, hosszú távra is ható befektetésvonzó képességéről hitelesebb képet nyújt az egy főre jutó közvetlen befektetések alakulása.

A 8. táblázat adatai bizonyítják, hogy a vizsgálat alá vont régiók közül egy főre számítva Kaluga megye vonzotta a legtöbb külföldi befektetést az utóbbi években, 2010–2011-ben közel háromszor annyit, mint az orosz főváros, s messze megelőzte a táblázatban szereplő összes többi régiót is.

Az egy főre jutó közvetlen befektetések szerinti adatok egyben azt is mutatják, hogy az „egyéb régiók” körébe tartozó megyék közvetlen tőkevonzó képessége továbbra is minimális.

A következőkben tovább mélyítjük elemzésünket, s megvizsgáljuk, miként alakultak a külföldi befektetések a régiókban az egyes nemzetgazdasági ágak szerinti bontásban.

A nemzetgazdasági ágak szerinti bontás minden eddiginél erőteljesebben hangsúlyozza az egyes régiók tőkevonzási képessége közötti különbségeket.

- * Moszkva, Szentpétervár és Moszkva megye esetében látható, hogy minden fontos ágazatba irányul – igaz eltérő volumenű - külföldi befektetés;

7. táblázat
Éves külföldi befektetések megoszlása a Központi Szövetségi Körzet néhány megyéjében
és Szentpéterváron a befektetések típusa szerint
(2009–2011, millió USD)

	Összesen	Közvetlen befektetés	Portfólió- befektetés	Egyéb befektetés	Összesen	Közvetlen befektetés	Portfólió- befektetés	Egyéb befektetés	Összesen	Közvetlen befektetés	Portfólió- befektetés	Egyéb befektetés
Kiemelkedő régiók												
	2009				2010				2011			
Moszkva	41 317	5 657	96	35 563	66 184	3 794	109	62 281	123 084	3 998	77	119 009
Szentpétervár	5 525	1 199	138	4 188	5 231	538	4	4 689	6 121	1 074	211	4 836
Moszkva megye	4 528	2 138	90	2 300	6 207	2 202	13	3 993	5 460	2 594	7	2 860
Kaluga megye	1 133	529	0	604	1 194	1 055	0	139	932	814	0	118
Lipeck megye	331	58	7	265	854	178	0	676	530	75	0	455
Egyéb régiók												
	2009				2010				2011			
Brjanszk megye	35	20	0	15	26	5	0	21	45	10	0	34
Voronyezs megye	196	11	0	185	280	31	0	249	796	181	2	614
Ivanovo megye	83	22	0	61	68	7	0	61	267	12	0	256
Szmolensk megye	254	28	0	225	293	6	0	287	359	7	0	352
Tula megye	489	228	0	260	366	248	0	118	505	105	0	400

Forrás: Roszstat

8. táblázat

Egy főre jutó éves közvetlen külföldi befektetések a Központi Szövetségi Körzet néhány megyéjében és Szentpéterváron (2009–2011, USD)

	Lakosság (millió fő), 2011	2009	2010	2011
Kiemelkedő régiók				
Moszkva	11,51	491,5	329,6	347,4
Szentpétervár	4,84	247,7	111,2	221,9
Moszkva megye	7,09	301,6	310,6	403,4
Kaluga megye	1,01	523,8	1 044,6	805,9
Lipeck megye	1,17	49,6	152,1	64,1
Egyéb régiók				
Brjanszk megye	1,27	15,7	3,9	7,9
Voronyezs megye	2,33	4,7	13,3	77,7
Ivanovo megye	1,06	20,8	6,6	11,3
Szmolenszk megye	0,98	28,6	6,1	7,1
Tula megye	1,55	147,1	160,0	67,7

Forrás: Roszstat, saját számítások

- * A feldolgozóipar az egyetlen nemzetgazdasági ág, amely minden régió esetében számottevő külföldi tőkét tud vonzani. Kaluga és Lipceck megye esetében különösen kiemelkedő a feldolgozóipar tőkevonzó képessége;
- * A természeti kincsek kitermelése iránti általános érdektelenség mögött minden bizonnyal a jogszabályi korlátokat kell keresni;
- * A külföldi tőke szempontjából amúgy jelentéktelen mezőgazdaság is tud befektetőket vonzani, ha a régió általában adekvát gazdaságpolitikáját folytat, valószínűleg ebben az esetben a multiplikátor-hatás is érvényesül. Nyilvánvalóan nem függetlenül az új Voronyezs megyei vezetés erőfeszítéseitől, a jó adottságú régió mezőgazdasága iránt elkezdtek érdeklődni a külföldi befektetők;
- * A két nagyváros kivételével a külföldi tőke teljesen figyelmen kívül hagyja a szállodaipart és a vendéglátást;
- * A depresszív régiók esetében a feldolgozóiparba áramló külföldi befektetések általában valamilyen helyi kedvező lehetőséget igyekeznek kihasználni, például külföldi vállalkozók megvesznek üzemen kívüli feldolgozó üzemet, s használt nyugati gépekkel újraindítják a termelést.

9. táblázat
Éves külföldi befektetések megoszlása a Központi Szövetségi Körzet néhány megyéjében
és Szentpéterváron nemzetgazdasági ágak szerint
(2009–2011, millió USD)

	Mezőgaz- daság	Term. kincse- ket kitermelő ipar	Feldolgozó- ipar	Építőipar	Kereskede- lem	Vendéglátás	Hírközlés, közlekedés	Pénzügyi ágazat	Ingatlan forgalmazás
2009									
Kiemelkedő régiók									
Moszkva	3	970	2 685	201	19 656	8	12 759	1 955	2 951
Szentpétervár	0	0	4 482	360	213	33	8	116	288
Moszkva megye	79	0	1 172	164	1 228	4	169	236	825
Kaluga megye	4	0	1 065	32	15	0	1	0	16
Lipecsk megye	1	0	297	0	31	0	1	0	0
Egyéb régiók									
Brjanszk megye	3	0	27	0	4	0	1	0	1
Voronyezs megye	1	1	180	0	1	0	0	0	14
Ivanovo megye	0	0	180	0	2	0	0	0	1
Szmolenszk megye	0	0	249	0	3	0	0	0	44
Tula megye	6	7	316	3	111	0	0	0	44
2010 Kiemelkedő régiók									
Moszkva	14	233	9 124	328	11 010	198	5 763	37 266	21 44
Szentpétervár	0	0	4 764	71	181	0	13	0	181
Moszkva megye	76	0	1 834	141	927	5	56	391	2 745
Kaluga megye	87	0	1 044	32	19	0	0	0	13
Lipecsk megye	4	0	297	0	156	0	0	0	6

	Mezőgaz- daság	Term. kincse- ket kitermelő ipar	Feldolgozó- ipar	Építőipar	Kereskede- lem	Vendéglátás	Hírközlés, közlekedés	Pénzügyi ágazat	Ingatlan forgalmazás
Egyéb régiók									
Brjanszk megye	4	0	12	0	9	0	0	0	1
Voronyezs megye	1	1	255	0	0	0	0	1	22
Ivanovo megye	0	0	62	0	1	0	0	0	4
Szmolenszk megye	0	0	287	2	2	0	0	0	1
Tula megye	17	0	327	5	15	0	0	0	2
2011									
Kiemelkedő régiók									
Moszkva	26	281	7 248	260	20 409	50	4 666	85 778	4 138
Szentpétervár	0	0	4 377	38	346	17	325	218	751
Moszkva megye	89	0	1 768	1 337	1 042	19	33	234	929
Kaluga megye	1	0	827	25	16	0	1	0	63
Lipeck megye	6	0	425	1	57	0	10	4	5
Egyéb régiók									
Brjanszk megye	10	0	21	0	9	0	3	0	2
Voronyezs megye	43	1	335	0	179	0	0	80	157
Ivanovo megye	0	0	260	0	1	0	1	0	0
Szmolenszk megye	0	0	434	0	4	0	85	0	2
Tula megye	61	0	434	0	1	0	0	0	8

Forrás: Roszstat

2.3. Kaluga megye és Lipeck megye – a követett gazdaságpolitika különbségei

Kaluga megye vezetése a 2000-es évek első felében döntést hozott a külföldi befektetések erőteljes ösztönzéséről. Ezt egyrészt a Moszkvához való közelség, másrészt viszont az a felismerés indokolta, hogy amennyiben meg tudják teremteni a nagy feldolgozóipari világcégek számára a letelepedés feltételeit, akkor minden bizonnyal több óriásvállalat a meglehetősen drága, bűnözéstől lényegesen fertőzöttebb, meglehetősen konzervatív vezetésű Moszkva megye helyett őket fogja választani.

A kitűzött cél elérése érdekében megyei beruházások keretében nagy kiterjedésű, közművekkel ellátott ipari parkokat hoztak létre, amelyek területén a külföldi befektetőknek nem túl jelentős, de mégis érzékelhető adókedvezményeket is nyújtottak. A folyamatot személyesen Artamonov kormányzó irányította, aki egyik interjújában azt is elmondta, hogy a nagybefektetők vezetőinek még mobilszámát is megadta. Az eredmény nem maradt el: egyrészt jelentős gépjárműgyártó klaszter jött létre a Volkswagen, Peugeot-Citroën és a Volvo, valamint beszállítóik részvételével, másrészt számos egyéb világcég (L'Oreal, General Electric stb.) is itt nyitott termelőegységet.

Lipeck megyében más volt az induló helyzet. Az 1990-es években sikeresen és nagyobb botrány nélkül lezajlott a megyei órásvállalat, a Novolipecki Acélművek privatizációja, az új orosz tulajdonosok gyorsan és hatékonyan korszerűsítették a gyárat. Ezzel párhuzamosan az Indesit megvette a volt Szovjetunió legnagyobb hűtőszekrénygyárát, a Stinolt, s számos beszállítót is magával hozott. A megyei vezetés ezt követően fő figyelmét nem a külföldi tőkére, hanem az iparfejlesztésre fordította. A megye területén jelenleg egy szövetségi és hét (I) megyei szintű szabad gazdasági övezet működik, amelyek számos adókedvezménnyel várják a befektetőket.

Az eredmények alapján nyilvánvaló, hogy a Kaluga megyei modell gyorsabban eredményre vezetett, de csak a jövő dönti el, hogy a két út közül végeredményben melyik lesz a hatékonyabb.

2.4. A külföldi befektetések hatása az egyes régiók gazdasági teljesítményére

A mindenkori – legyen az központi vagy helyi – politikai vezetés számára általában az az egyik legfontosabb szempont, hogy az egyes politikai döntések, rendelkezések mennyiben járulnak hozzá a gazdaság kimutatható, általában rövid távon is mérhető teljesítménynövekedéséhez. A külföldi befektetések esetében ezt a GDP és a külkereskedelmi forgalom alakulásán keresztül kíséreljük meg bemutatni.

A 10. táblázat azt mutatja, hogy a kiemelkedő növekedést produkáló Kaluga megye kivételével a külföldi befektetéseket jobban, illetve kevésbé vonzó régiók gyakorlatilag hasonló mértékű GDP-növekedést értek el az utóbbi négy évben, azaz a külföldi befektetések egyelőre nem játszanak érdemi szerepet a gazdaság bővülésében.

10. táblázat
A Központi Szövetségi Körzet néhány megyéje
és Szentpétervár egy főre jutó GDP-jének alakulása
(2006–2010, ezer rubel)

	2006	2007	2008	2008/ 2006 %	2009	2010	2010/ 2006 %
Jelentősebb külföldi befektetést vonzó régiók							
Moszkva	504,1	640,4	786,4	156,0	679,3	733,0	145,4
Szentpétervár	180,3	245,0	313,0	173,6	320,9	343,9	190,7
Moszkva megye	140,8	194,6	245,9	174,6	227,3	254,2	180,5
Kaluga megye	85,2	111,1	149,8	175,8	156,3	182,3	214,0
Lipeck megye	152,1	179,1	222,6	146,4	195,1	216,8	142,5
Egyéb régiók							
Brjanszk megye	62,0	78,2	96,5	155,6	97,7	112,6	181,6
Voronyezs megye	72,1	97,4	126,1	174,9	133,5	140,8	195,3
Ivanovo megye	50,4	69,0	80,8	160,3	80,9	92,3	183,1
Szmolenszk megye	79,1	96,9	124,3	157,1	129,1	150,9	190,8
Tula megye	89,4	110,7	148,6	166,2	138,1	152,3	170,4

Forrás: Roszstat

11. táblázat
A Központi Szövetségi Körzet néhány megyéje
és Szentpétervár külkereskedelmi forgalmának alakulása
(2005–2011, milliárd USD)

	2005		2010		2011		Export, 2011/ 2005,%	Import, 2011/ 2005,%
	Export	Import	Export	Import	Export	Import		
Jelentősebb külföldi befektetést vonzó régiók								
Moszkva	84,5	37,2	144,6	91,3	188,0	117,1	222,4	314,7
Szentpétervár	4,9	10,1	11,8	24,5	21,3	32,8	434,7	324,8
Moszkva megye	2,1	6,5	3,1	20,7	3,6	29,7	171,4	456,9
Kaluga megye	0,2	0,4	0,4	6,0	0,4	8,1	200,0	20-szoros
Lipeck megye	2,8	0,5	3,9	1,3	4,7	1,7	167,9	340,0
Egyéb régiók								
Brjanszk megye	0,3	0,7	0,2	0,9	0,2	1,2	66,6	171,4
Voronyezs megye	0,6	0,4	0,9	0,8	1,2	1,1	200,0	275,0
Ivanovo megye	0,1	0,2	0,1	0,5	0,1	0,8	100,0	400,0
Szmolenszk megye	0,7	0,3	0,6	0,5	1,1	0,7	157,1	233,3
Tula megye	2,1	0,4	2,5	0,9	3,9	1,1	185,7	275,0

Forrás: Rosztat

Az elmúlt évek regionális külkereskedelmi forgalmát tekintve az alábbi következtetések vonhatók le:

- * A külföldi befektetések szerepe nem mutatható ki a forgalomban;
- * Az exportnövekedés általában nagyon alacsony bázison következett be, vagy a fejlettebb feldolgozóiparral rendelkező régiókhoz kapcsolódik (Szentpétervár, Lipецk megye);
- * Kaluga megye esetében a Közép-Kelet-Európában megfigyelt tendencia bontakozik ki: a betelepült világcégek hatalmas importot produkálva elsősorban a belpiacon értékesítenek;
- * A régiók gyorsan növekvő importja valószínűleg nem a megyei gazdaság fejlődésének, hanem az egész országban megfigyelhető behozatali boomnak köszönhető.

3) Következtetés helyett

A tanulmány záró fejezetében megkísérlünk az előzőkben elmondottakhoz még két adalékot hozzátenni az oroszországi gazdasági környezetről. Ezek a megjegyzések reményeink szerint további magyarázatot szolgáltatnak arra, hogy az orosz gazdaság- és társadalompolitikában, valamint közéletben végbement, értékelésünk szerint negatív változások mellett még mi lehet az oka annak, hogy a külföldi befektetések egyelőre nem játszanak jelentős szerepet az ország gazdasági fejlődésében.

12. táblázat
Éves külföldi befektetések származási ország szerinti megoszlásban
(2005–2011, milliárd USD)

	2005	2009	2010	2011
Nagy-Britannia	8,6	6,4	40,8	13,1
Hollandia	8,9	11,6	10,7	16,8
Németország	5,0	7,4	10,4	10,3
Ciprus	5,1	8,2	9,0	20,3
Kína	0,1	9,7	7,6	n.a.
Luxemburg	13,8	11,7	5,4	4,7
Svájc	2,0	3,6	4,7	91,8
Franciaország	1,4	2,5	3,7	4,9
Virgin szigetek	1,2	1,8	2,9	2,0

Forrás: Rosztat

Amennyiben megvizsgáljuk a külföldi befektetések származási ország szerinti megoszlását, azt látjuk, hogy az off-shore övezetek továbbra is igen jelentős mértékben képviseltetik magukat. Az elmúlt évek gyakorlata azt mutatja, hogy ezek nagy része a korábban kimenekített orosz tőke repatriálásának tekinthető.

Nyilvánvaló, hogy az a befektető, aki nincs teljesen meggyőződve tőkéjének hosszabb távú biztonságos megtérüléséről, azokat a területeket preferálja, ahol viszonylag gyorsan, előre jól kiszámítható mértékű haszonhoz jut. Korábban ilyen terület volt a gyorsan bővülő kereskedelem, jelenleg pedig, az előzőekben jelzettek miatt a pénzügyi szektor.

Joggal tehető fel a kérdés: a nagybankok és a világcégek nem félnek? Az előbbieket közül számos hitelintézet máris jelentősen csökkentette oroszországi jelenlétét (például a BNP Paribas, a Barclay's). Az utóbbiak többsége pedig általában a konkrét befektetésre vonatkozó kormányközi egyezményre is támaszkodhat.

A 13. táblázat jelzi, hogy Kaluga és Lipeck megye kivételével a külföldi befektetések nem képezik a régióban megvalósított beruházások jelentős részét. A külföldi tőke beruházásokban játszott valós szerepe még kisebb, mint amire a táblázat alapján következtethetünk. A fenti összeállítás ugyanis minden olyan vállalat adatát tartalmazza, amely – bármilyen csekély – külföldi tőkével működik, ebből következően a külföldi befektetések részaránya a teljes oroszországi befektetési volumenben belül lényegesen alacsonyabb (mivel a fenti adatok ténylegesen nem külföldi befektetéseket is tartalmaznak.)

13. táblázat
Alaptőkébe irányuló éves külföldi befektetések
(2008–2010, milliárd USD)

	2008		2009		2010	
	Befektetés összesen	Külföldi részvétel- l	Befektetés összesen	Külföldi részvétel- l	Befektetés összesen	Külföldi részvétel- l
Jelentősebb külföldi befektetést vonzó régiók						
Moszkva	912,2	91,9	749,3	148,0	543,8	114,1
Szentpétervár	366,9	85,7	324,7	71,3	298,1	67,5
Moszkva megye	445,0	66,7	327,0	46,1	264,0	27,2
Kaluga megye	54,7	9,4	58,9	22,6	47,3	27,8
Lipeck megye	81,5	31,2	83,6	31,9	66,7	36,1
Egyéb régiók						
Brjanszk megye	24,6	0,6	27,2	0,3	32,0	0,7
Voronyezs megye	92,1	5,7	85,7	11,1	90,4	6,9
Ivanovo megye	24,4	1,3	30,0	1,0	18,5	2,0
Szmolenszk megye	37,0	8,8	36,0	2,3	33,2	3,1
Tula megye	47,3	6,4	61,8	8,8	53,6	14,1

Forrás: Rosztat

A beáramló külföldi tőke nagyobb része tehát így vagy úgy, de „spekulatív” tekinthető, mert adóelkerülési céllal, off-shore övezetből érkezik, gyakran gyors megtérülésű hiteltőke formájában, továbbá, a külföldiek részaránya a teljes befektetési volumenben belül viszonylag mérsékelt. E két tény azt a következtetést sugallja, hogy a külföldi vállalkozások nem

játszanak számottevő szerepet sem az orosz gazdaság egészében, sem – üdítő kivételektől eltekintve – az egyes régiókban.

* * * * *

Felhasznált irodalom

Az Oroszországi Föderáció törvénye a külföldi befektetésekről. 1999. július 25.

Az Oroszországi Föderáció törvénye a stratégiai jelentőségű gazdálkodó szervezetekről. 2008. április 29. N57.

CIA World Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2198rank.html>

Forbes: Best Countries for Business, <http://www.forbes.com/best-countries-for-business>

Instrumenti stimulirovanyija inosztrannih inveszticij v Rosszii. <http://www.kapital-rua.ru>

Interjú A. Atamonovval, Kaluga megye kormányzójával, <http://www.bfm.ru>

Réthi Sándor (2009): Stabilizáció az orosz bankszektorban? *Külgazdaság*, 9–10., 11–12. sz.

Rosszijszkij sztatiszticeszkij jezsegodnyik, 2011.

Rosszijszkij sztatiszticeszkij jezsegodnyik, 2010.

Rosszijszkij sztatiszticeszkij jezsegodnyik, 2009.

Rosszija v cifrah, 2012.

UNCTAD, World Investment Report 2012. <http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Annexes-Tables-en.pdf>

World Bank adatbázis, <http://data.worldbank.org>

OROSZORSZÁG ÉS AZ OPEC EGYÜTTMŰKÖDÉSÉNEK HÁTTERE

Deák András György

Az Oroszország és az OPEC közötti kvótapolitikai együttműködésről kialakult hagyományos vélekedés jobbra tagadja e kapcsolatrendszer létezését vagy annak gazdasági relevanciáját. Mivel Oroszország nem tagja az OPEC-nek, így nem is vesz részt annak sem hosszabb távú beruházási koordinációjában, sem rövid távú árirányító együttműködéseiben, kvótapolitikájában. Potyautas, pozitív externáliaként élvezzi az OPEC árirányító ténykedésének összes előnyét, miközben nem fizet érdemi „hozzájárulást”, nem vesz részt a kartell kínálatcsökkentéseiben. Valóban, amennyiben az utóbbi harminc évet vizsgáljuk, az orosz beruházási ciklusok nem mutatnak érdemi korrelációt az OPEC-ével. A három nagy olajár-depresszió esetében, amelyek folyamán az OPEC rákényszerült, hogy rövid távon is befolyásolja a globális kínálatot, Oroszország egyetlen alkalommal sem csökkentette tartósan az exportját. Sem az 1980-as évek második felében, sem az ezredfordulón, sem a 2008-as pénzügyi válságot követő időszakban nem beszélhetünk visszafogásról sem az orosz exportban, végképp nem a termelésben.

Mindazonáltal ez a közkeletű vélekedés alapvető helytállósága ellenére is csalóka. Egyrészt nem vesz tudomást arról, hogy az OPEC és nem OPEC olajtermelők között főleg alacsony nemzetközi olajárak idején intenzív koordináció van. Az Oroszországnál sokkal kisebb exportőrök, Norvégia, Mexikó, Azerbajdzsán is részt vesznek ezekben az egyeztetésekben. Ezek a tárgyalások gyakran végződnek sikeresen, a fent említett államok különböző időszakokban akár verbálisan, akár valós lépésekkel hozzájárultak a piaci egyensúly magasabb árszint melletti fenntartásához. Ennyiben az OPEC döntéshozatala korántsem annyira zárt, mint amilyennek tűnik, adott esetben bizonyos fokú döntéskényszert teremthet a rajta kívüli jelentős exportő-

rök számára. Oroszországnak így annak ellenére álláspontot kell kialakítania az OPEC árpolitikájáról, hogy formálisan nem vesz részt e szervezetben. A kartell megszólítja, rákényszeríti erre, törekedhet csökkenteni a potyautas stratégiák kivitelezhetőségét és igyekszik feltételekhez kötni a magasabb árak jelentette kollektív jószághoz való hozzáférést. Márpedig – mint a szervezeten kívüli legnagyobb exportörhöz intézett felszólítás – ez a megkeresés adott esetben meglehetősen erélyes volt, főleg a 2000-es évek elején. Az orosz távolmaradás így nem egyszerűen egy régen hozott stratégiai döntés statikus következménye, hanem egy rendszeresen, minden árválság során meghozandó döntés, amelynek során Moszkvának újra és újra pozícionálnia kell magát, kommunikálnia kell álláspontját. Nem lehet semleges, legfeljebb utólag hozhat semleges döntéseket.

Másrészt a korszak három nagy árválsága korántsem volt egyforma sem az OPEC állapota, kohéziója szempontjából, sem az orosz viszonyok tükrében. Az OPEC és Moszkva számára nem ugyanúgy fogalmazódott meg a kérdés a különböző alkalmakkor, és korántsem ugyanazok a motívumok játszottak közre a végső döntés meghozatalában. Éppen ezért e viszonyban nemcsak a koordináció eredménye, hanem az azt megalapozó tényezők, azok együttállása is fontos szempont. Ha tehát nem is mutatható ki érdemi trend e kapcsolatrendszerben, maga a kérdés felvetése és az egymást követő árválságok vizsgálata érdekes lehet az akkor kialakított szektorális magatartás megismeréséhez.

1) A vizsgálat keretei

Oroszország és az OPEC közötti viszony elemzéséhez három, az olajár szempontjából depressziós időszakot választottam:

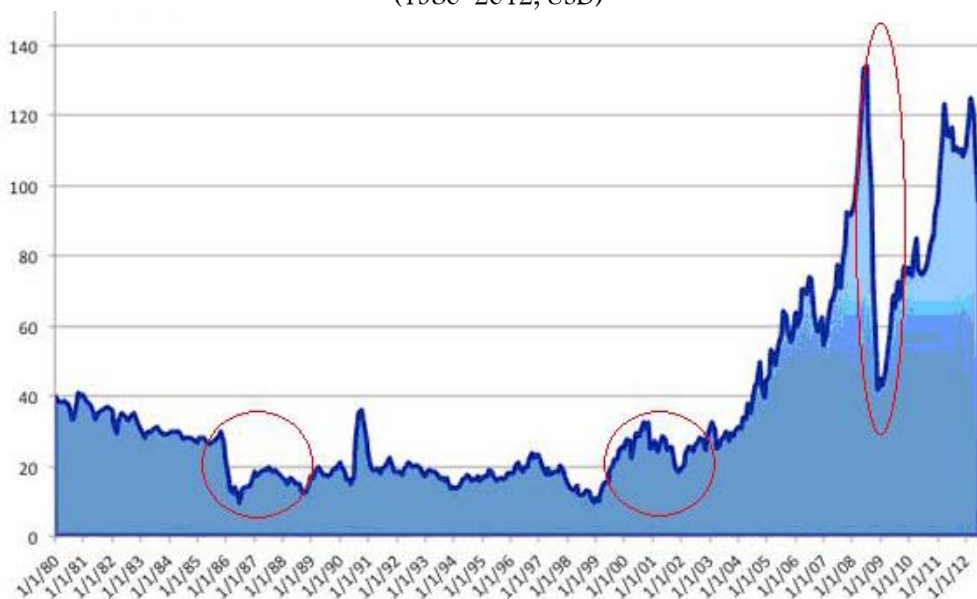
- (1) az OPEC válsága és a különutas szaúdi politika korszaka (1986–1990),
- (2) az orosz exportoffenzíva korszaka (2000–2003),
- (3) a világgazdasági válság időszaka (2008–2010).

Mint az *1. ábrán* is látszik, a három korszak kiválasztását korántsem egyedül a nominális olajár alacsony szintje motiválta. Sokkal inkább az a tény, hogy ezek voltak azok a periódusok, amikor különböző okokból intenzív párbeszéd zajlott az OPEC, egyes tagállamai, illetve a Szovjetunió, majd Oroszország között. A nyolcvanas években ennek kezdeményezője az OPEC, legfőképpen Szaúd-Arábia volt. Az OPEC túl volt egy stratégia-váltáson, a nyolcvanas évek közepén Szaúd-Arábia megváltoztatta árképzését és jelentősen növelte a kitermelését, hagyva „bedőlni” a nemzetközi olajárat. Így megnyílt a lehetősége arra, hogy mind az OPEC-en belül,

mind azon túlmenően rákényszerítse az exportőröket valamilyen fokú együttműködésre. Ebben az időszakban a nem együttműködő, fegyelmező szaúdi olajpolitika volt az események mozgatója, és a párbeszéd ennek jegyében zajlott. Ehhez képest a 2000-es évek elején a világgazdaság éppen kiheverte az orosz és ázsiai válságok időszakát, gyenge olajkeresleti jellemzők mellett az OPEC kollektív erőfeszítéseket tett, hogy a megcélzott ársávban tartsa az olajárakat. Oroszországban viszont erre az időszakra esett a Szovjetunió szétesését követő válság vége és egy dinamikus termelésnövekedés időszaka, és ez komoly kínálati nyomást helyezett a piacra. Így ebben a periódusban kifejezetten egy Oroszország–OPEC konfliktus szemtanúi lehettünk, amelyben specifikusan relációs tényezők játszották a főszerepet. Végül, a harmadik időszakban, a 2008-as válság idején, egy nemzetközi, az Oroszország–OPEC kapcsolatrendszeren kívüli ársokkot kellett kezelniük a feleknek.

1. ábra

A Brent olajárak és a vizsgált korszakok
(1980–2012, USD)

Forrás: <http://www.mongabay.com/commodities/price-charts>

A három korszakot négy, részben már fentebb is megemlített változó mellett fogom vizsgálni:

- (1) az OPEC-stratégia és az olajarra vonatkozó célsáv,
- (2) a szovjet/orosz termelési trendek és exportpotenciál,
- (3) a szovjet/orosz szektorális döntéshozatal,
- (4) a szovjet/orosz külpolitikai önkép.

Amennyiben az olajexportőr országok együttműködését racionális modellel próbálnánk leírni, azt mindenképpen az olajárra vonatkozó célsávok összehasonlítása révén lehetne megtenni. Egy praktikusán, még ha közgazdaságilag talán nem is optimálisan működő kartellben a résztvevők mindegyike megfogalmazza az árra vonatkozó saját elvárásait, és annak egyeztetése során határozzák meg a befektetéseket, rövid távú koordináció esetén a termelési szinteket. Maga az OPEC kiváltképp így működött 1982-ig, a belső kvótarendszer bevezetéséig. Addig az OPEC fórumain csak az árszint kérdésében döntöttek, de nem határozták meg, hogy egyes termelők mennyit exportálhatnak. Ezt követően sokáig a kvótarendszer csak egyszerű eszköze volt a kommunikált árszintek elérésének. A probléma ezzel a módszerrel több egyéb mellett az, hogy az OPEC-en kívüli országok nem feltétlenül tűznek ki célárakat, hiszen azok megléte már feltételezi azt is, hogy tenniük kell azok eléréseért. Így például Oroszországban is csak nagyon ritkán állapítottak meg a költségvetési tervezésen kívüli, szektorális célárakat. Mindazonáltal, mivel az OPEC mindig a saját árelvárásaira vonatkoztatva igényelte az OPEC-en kívüli exportőröktől az elvárt „kvótacsökkentéseket” és ezen kiindulópont alapján kínált, illetve fogalmazott meg fenyegetéseket, ezáltal rákényszerítette a nem OPEC-termelőket arra, hogy minősítsék azt, megnyilvánuljanak annak magas vagy alacsony voltáról. Ez a tényező képezte a tárgyalások alapját.

Ennek alapján a nyolcvanas évek közepén nem érdemes OPEC-stratégiáról beszélni, azt sokkal inkább az egyoldalú, kikényszerítő (*coercive*) szaúdi magatartás jellemezte. Ez szakítást jelentett a korábbi engedékeny (*benevolent*) állásponttal, amelyben Rijád elnézően hagyta, hogy a többi exportőr növelje a felhozatalát és saját maga csökkentette a termelését az árak „megtartása” érdekében. Az új helyzetben a szaúdi álláspont a saját bevétel-maximalizációs törekvéseken túlmenően a termelői kohézió kikényszerítésére, a fegyelem helyreállítására koncentrált, a kartell működésének új alapokra helyezésére fókuszált, és a fő kérdése nem is annyira a kívánatos árszint, hanem a valós együttműködés elérése volt mind a befektetések, mind a kvótapolitika vonatkozásában.¹ Ehhez képest a 2000-es évek elején valóban az volt a kérdés, hogy tud-e az akkor a korábbiakhoz képest már egységesebb OPEC olyan közös árszintet találni az oroszokkal, amely mellett az utóbbiak hajlandóak az exportnövekményüket szabályozni. Egy együttműködő magatartást a kartell hajlandó lett volna magasabb árszinttel jutalmazni, míg az orosz exportnövekmény méretéből fakadóan bizonyos fokú hitelességgel bírt egy nem kooperatív orosz álláspont melletti esetleges kínálati sokkal, árháborúval való fenyegetés. Végül a 2008-as krízisre adott reakcióban érvényesülhetett leginkább az orosz potyautas stratégia, amennyiben a súlyos keresleti sokk mellett nem volt kétség az OPEC-kvótaszűkítés kérdéséről.

¹ Claes (2001), p. 189.

A szovjet/ orosz termelési trendek annyiban fontosak, hogy a vizsgált időszakban az exportpotenciál mértéke meglehetősen volatilis változó volt, amely ingadozások inkább voltak a vizsgálat szempontjából exogének, fakadtak a szektor fundamentumaiból, mintsem a szakpolitika artikulált törekvéseiből. Általánosságban azt lehet mondani, hogy minél „érettebb”, felülről volumenkorlátosabb egy termelési profil, minél kevesebb a szabad kapacitás a szektorban, és minél magasabbak a termelő költségei (rövid távon változó költségei), annál kevésbé kihívó a viselkedése a kartell többi tagja számára, és annál inkább hajlik az együttműködésre saját bevételi függvényének maximalizálása céljából. Nem véletlen, hogy Irán vagy Venezuela már a kezdetek óta a magasabb árszintet követelő „héják” az OPEC-en belül, míg például jelenleg Irak, amely drasztikusan növelni kívánja felhozatalát, kevésbé vesz részt a kartell tevékenységében. Több szerző is éppen a befektetési szintek hosszú távú összehangolását tartja az OPEC legfontosabb sikerének, és nem a kvótapolitikát.² Oroszország ez előbbinek kétségkívül nem volt részese, befektetési döntéseit az OPEC-kel való egyeztetés nélkül hozta meg. Ez tehát független változó, az orosz ipari háttér az itt tárgyalt három alkalommal fontos pontjaiban különbözött, így ezt a tényezőt érdemes beemelni az elemzésbe.

A legtöbb OPEC-tagállam termelési görbéivel ellentétben 1984-től folyamatosan nehézséget okozott a szovjet termelési szint fenntartása, az orosz exportpotenciál felülről erősen korlátos volt. A nyolcvanas évek második felében a szovjet olajipar maximális fordulatszámra termelt, nem volt szabad kapacitása. Továbbá, tekintettel a Szovjetunió akkori gazdasági állapotára, még a termelési szintek hosszabb távú fenntarthatósága is kétséges volt.³ Az exportvolumen relatíve alacsony szinten mozgott (2. ábra), főleg a belső fogyasztás magas arányának köszönhetően. Ennyiben a Szovjetunió jelentősége kisebb volt az olajpiacon, mint az ezt követő két másik alkalommal, és alapvetően Moszkva lett volna az, amely esetleg érdekelt lett volna valamilyen közös, kínálatszűkítő fellépésben.

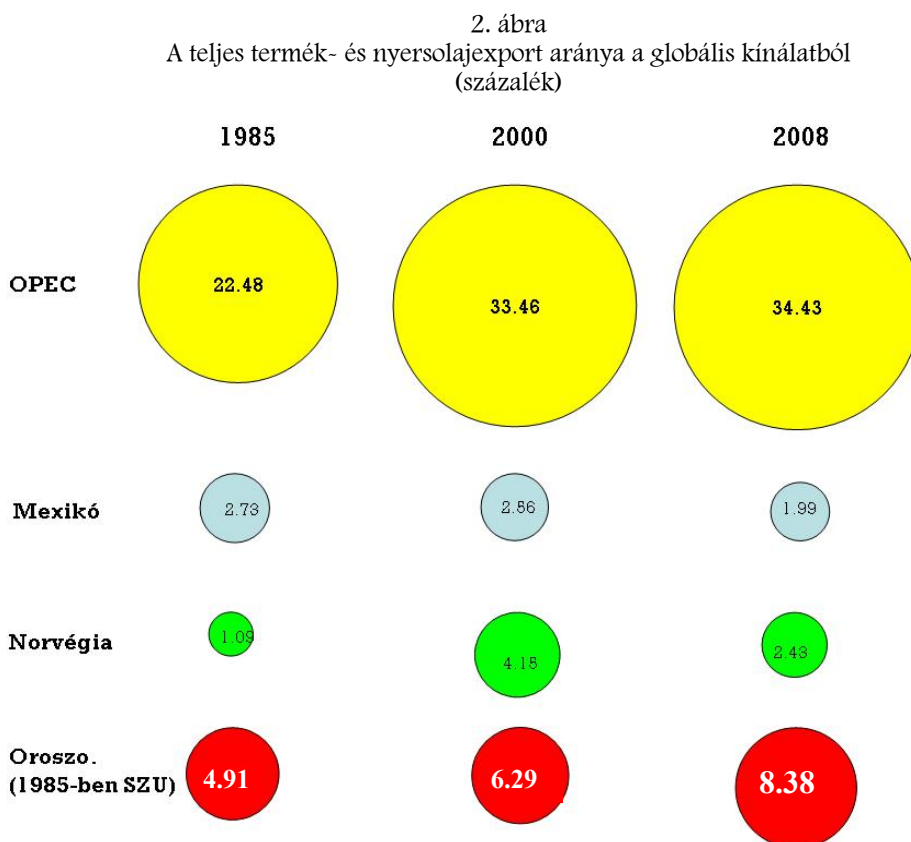
Ehhez képest a 2000-es évek elejének orosz exportoffenzívája kétségtelesenül a korszak egyik legnagyobb horderejű eseménye a nemzetközi olajpiacon. Ez nemcsak az alkupozíciókat alakította át, de nagyban meghatározza a tárgyalási profilt és célokat. Moszkva rugalmasan alakíthatta exportját, jelentős volumennel tudta volna növelni, vagy akár csökkenteni azt. Ez nagyon erős alkupozíció, amely méretéből fakadóan azt is jelentette, hogy Oroszország nem „bújhatott” el az OPEC elől, a két fél kénytelen volt egymással tárgyalni. A 2000-es évek elején egy felívelő orosz termelési görbe első éveiben tartott az orosz szektor, és mint ilyenkor általában, az együttműködés esetén főleg neki kellett volna áldozatokat hoznia. Ennyiben egy eleve konfliktusos helyzet alakult ki, amelyben az OPEC-kel

² Smith (2009), pp. 145–164.

³ Részletesebben: Grace (2005), p. 304.

való konfrontációt végeredményben az Amerikai Egyesült Államok iraki intervenciója és a kínai keresletélénkülés, a piac relatív és abszolút méretének egyidejű növekedése tudta csak feloldani.

A 2008-as válság során egy stagnáló exportszinttel találta szembe magát Moszkva, és a fő ismeretlent a keresleti sokk mértéke képezte. Ennyiben ez az eset inkább jelenthet kitekintést a jövőre vonatkozóan, semmint az előbbi két korszak. Egy konszolidált termelési szint mellett az iparági szereplők bevételt maximalizáló törekvései értelemszerűen elmozdulnak az ártényező irányába, kevésbé determinálják a kvótapolitikai magatartást a korábbi befektetési döntések képezte kényszerek.

Forrás: saját számítások.

A szektorális döntéshozatal is egyike azon pontoknak, amikor a három alkalommal más és más volt a belső szereplők köre és célrendszere, valamint a rendszerirányítás lehetőségei. Az OPEC-tagállamok legtöbbször a hetvenes évek elején az árirányításnak a multinacionális vállalatoktól való átvétele együtt járt az iparágnak az évtized folyamán való lépésenkénti nacionalizációjával. Így az exportvolumen meghatározása az esetek több-

ségében könnyen végrehajtható, tagállami döntés maradt. Ennek lényegében megfelelt a szovjet tervgazdasági rendszerirányítás, ahol a volumen-döntések rövid távon is befolyásolhatóak voltak. A nyolcvanas években az ipari volumenkorlát megléte mellett legfeljebb a szűkös nyugati devizakészletek jelenthették azt a megszorító feltételt, amelyek miatt még árdepresszió esetén sem volt lehetséges egy termelés csökkentéshez csatlakozni.⁴ A 2000-es évek exportoffenzívája ezzel szemben az oligarchikus korszakban zajlott le, amikor a szektorális pozíciókat a putyini elit még nem vette át. A nagyvállalatok, bár alapvetően orosz, de magántulajdonos csoportok kezén voltak (*domestic private ownership*)⁵, amelyek megosztottak voltak az OPEC-kel való kooperáció kérdéskörében. Ekkor Oroszországnak nem volt makroszintű bevétel-maximalizációs függvénye, minden egyes vállalat a saját ipari fundamentumainak megfelelően viszonyult ehhez a kérdéshez. Ennyiben ugyan a kormányzat a Transznyeft hálózata után elrendelhetett volna exportcsökkentést, de ezzel jelentős konfliktust generált volna saját hátországában, és nem is álltak a rendelkezésére a nem vezetékes exportra vonatkozó érdemi korlátozó lehetőségek. Így az OPEC-kel való együttműködés kérdése jelentős belpolitikai aspektusokkal is bírt. 2008-ban a szektorban hiányzó intézményi kereteket messzemenően ellensúlyozta a putyini őrségváltás, a rezsím jelentős valutatartalékokkal is rendelkezett, így ebben a periódusban Moszkvának elvileg szabad keze volt a döntés meghozatalakor.

A külpolitikai önkép értelemszerűen kulturális tényezője minden racionális, bevétel-maximalizációs függvénynek. Maga az OPEC a legnagyobb példája annak, milyen mértékben meghatározó volt annak működtetésében a gyarmati múlt, az arab-izraeli konfliktus, esetenként az Amerika-ellenesség. Továbbá, mivel állami döntésekről van szó, olyan szereplőkről beszélünk, akik felelősségi körükből kifolyólag nem hozhatnak pusztán szektorális döntéseket. Egyes öbölmenti államok viselkedése kapcsán meghatározóak voltak a biztonsági megfontolások, az Irán–Szaúd–Arabia–Irak vetélkedés és ebből fakadóan az amerikai támogatás ügye. Oroszország esetében ebben a vonatkozásában is jelentkezett több meghatározó szempont: (1) olajipara sosem volt külföldi kezekben, így a nyolcvanas évek előtti nacionalizációs tematika esetében nem jelentkezett; (2) Oroszországnak nem volt gyarmati múltja, a nemzetközi közösségnek folyamatosan önálló, szuverén résztvevője maradt; (3) exportja elsősorban Európába irányult, így az USA–Oroszország reláció relatíve olajmentes maradt; (4) Moszkva folyamatosan igényt tartott egy önálló külpolitikai arculatra, amibe nem lehetett volna az OPEC-kel való szoros együttműködést súrlódásmentesen beilleszteni. Mindazonáltal az orosz külpolitikai

⁴ Részletesebben: Szlavkina (2002) és Gustafson (1989).

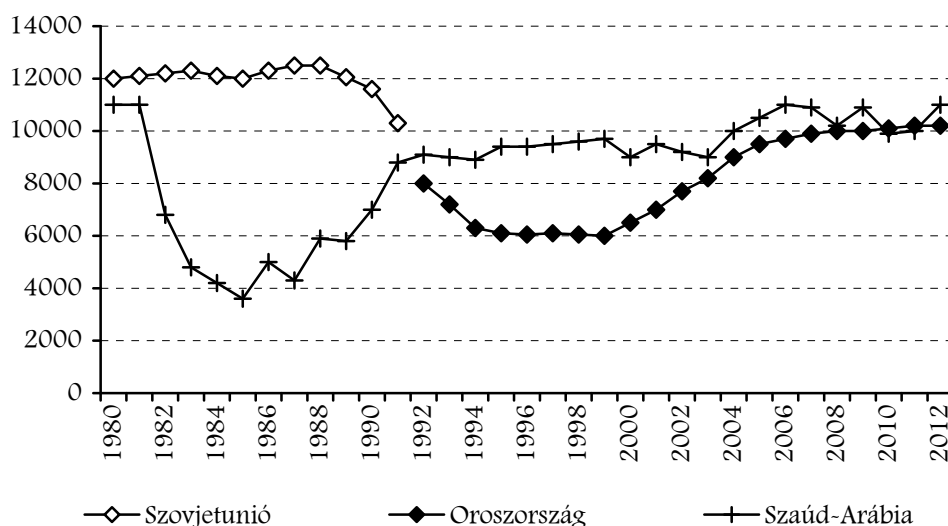
⁵ Luong–Weinthal (2010).

önkép meglehetősen kilengéseket produkált az elmúlt harminc évben, így ezt a tényezőt sem lehet negligálni.

2) Az OPEC válsága és a különutas szaúdi politika korszaka (1986–1990)

Mint ahogy a 3. ábrán is látszik, az OPEC életében 1985–1996 volt az a fordulópont, amikor a szaúdi vezetés egyrészt felismerte, hogy az OPEC globális kínálatból való részesedésének csökkenése trendszerű, illetve megelégedte, hogy a szervezet piaci alkalmazkodásának költségeit szinte teljes mértékben Rijad viselje. Ennek nyomán egyfelől elfogadta a piaci jegyzésárakat és saját exportárait azokhoz rögzítette (pontosabban szólva felhagyott az adminisztratív árszabással és a termékárakhoz kötött netback áron⁶ adta exportját), másfelől nem csökkentette tovább a kivitelét, hanem lassan növelni kezdte azt. Ennek eredményeképpen 1986-ban néhány hónap leforgása alatt mintegy felére estek a nemzetközi olajárak.

3. ábra
A szovjet/ orosz és a szaúdi termelés, 1980–2011
(millió barrel/nap)

Forrás: BP Statistical Review.

⁶ A netback ár a piaci ár mínusz az eladás helyétől a célba juttatásig felmerülő összes költség (szállítás, biztosítás, vám stb.).

Ugyanakkor ez a kényszerű fordulat egyben megteremtette a termelők közötti együttműködés megerősítésének lehetőségét is. Vonatkozott ez legfőképpen a többi OPEC-termelőre, amelyek felhozatala a termelési problémákkal küszködő Iránt leszámítva jelentősen, 10–40 százalékosan meghaladta az előírt kvótákat.⁷ Ilyen értelemben nehéz hatékony kartellról beszélni ebben az időszakban, a szervezet kohéziója gyenge volt. Részben ezért Rijád már viszonylag korán felszólította a nem OPEC-termelőket is a csatlakozásra. Erre első alkalommal 1982-ben, a kvótarendszer bevezetésekor került sor. Ez új jelenség volt, hiszen 1973 óta ezen exportőrök legtöbbje éppen az OPEC ár- és szektorális politikájának következményeképpen tudott megerősödni. Ezen termelők, legfőképpen Mexikó, Norvégia, Nagy-Britannia és a Szovjetunió az esetek legtöbbszörében vegyes iparági fundamentumokkal rendelkeztek. Mivel az OPEC árpolitikájának köszönhetően felemelkedésüket, termelési költségeik, következésképpen árérzékenységük jellemzően meghaladták a közel-keleti szintet. Ugyanakkor a nyolcvanas évek elején még termelésük felfutó szakaszában voltak, abban a szakaszban, amikor a hetvenes évek közepén eszközölt beruházások jellemzően termelési fázisba jutottak (a Szovjetunió részleges kivétel ez alól). Nem véletlen, hogy ez a csoport a nyolcvanas évek első felében az OPEC által diktált árszintnél 2–4 USD-vel alacsonyabb áron kínálta exportját, s kifejezetten kihívóan viselkedett a kartellel szemben.⁸ Így ez a felhívás 1982-ben aligha találhatott megértésre, nem is követték tetteket. Azonban 1986-ban a megváltozott szaúdi magatartás kellő eréllyel támasztotta alá a felkérést, így azt ebben az esetben már nehezebb volt negligálni.

Mint ahogy Claes is bemutatta,⁹ az 1986-os szaúdi felhívásra az exportőrök egy része legalább verbálisan kooperatív válaszokat adott, míg csaknem ugyanannyian elzárkóztak ettől. Ez utóbbi csoportból Norvégia elég hamar „átállt”, így lényegében azt lehet mondani, hogy az exportőrök kevés kivételtől eltekintve (mint például Nagy-Britannia, Kanada, Trinidad és Argentína) mindannyian verbális támogatásban részesítették a szaúdi exportcsökkentő felhívást. Ugyanakkor ez kevés gyakorlati tevékenységet jelentett, valójában ezen exportőrök össztermelése az elkövetkező években kis mértékben még nőtt is. Kiegyensúlyozottabb kereslet-kínálati viszonyok közepette bizonyára a verbális támogatás is elég lett volna, de az adott helyzetben ez aligha volt kielégítő. Nem véletlen, hogy 1988 márciusában a legelkötelezettebb nem OPEC-kisermelők, élükön Mexikóval tettek csökkentési felajánlást, amelyet az OPEC hasonló mértékű csökkenéssel honorált. Ezt követően az első Öböl-háború zárta le ezt az időszakot, amelyben a kieső kapacitások ellensúlyozásakor már nem volt érdemi együttműködés a felek között.

⁷ Claes (2001), p. 265.

⁸ Yergin (1991), pp. 720–723.

⁹ Claes (2001), p. 290.

Kis túlzással tehát azt lehet állítani, hogy az általános nem OPEC-norma a „megígérem, de nem teszem” volt, ami tekintettel az OPEC-tagországok többségének hasonló gyakorlatára, érthető hozzáállásnak tekinthető. A Szovjetunió sem tett másképp. 1987 januárjában, a szaúdi olajügyi miniszter látogatásakor hét százalékos exportcsökkentést jelentett be a szovjet Külügyminisztérium.¹⁰ Jellemző a helyzet drámaiságára, hogy ebben az időszakban Szaúd-Arábia és a Szovjetunió között még nem létezett diplomáciai kapcsolat, és Hisham Nazer volt a történelem során az első szaúdi olajminiszter, aki tiszteletét tette Moszkvában. Ez éles ellentétben állt a többi, meghatározó nem OPEC-termelővel kialakított viszonyal. Norvégiával vagy Mexikóval a nyolcvanas évek eleje óta folyamatosan kapcsolatot tartott a szaúdi fél, és konzultáltak a hosszabb távú befektetési politika kérdéseiben. Ehhez képest a Szovjetunióval ekkor még nem egyeztették a beruházási döntéseiket, és a termelés csökkentés is első alkalommal került szóba. Nem meglepő a fent leírtak fényében, hogy a bejelentés ellenére a nem szocialista blokkba irányuló szovjet nyersolaj- és termékexportban nem volt kimutatható érdemi csökkenés. Mindazonáltal a szovjet bejelentésnek lehetett bizonyos szerepe abban, hogy a Moszkvából Oslóba utazó szaúdi miniszter onnan sem távozott üres kézzel: Norvégia mintegy 80 ezer hordó/nap termelés csökkentést vállalt, amit ellentétben az orosz féllel, az elkövetkező években is fenntartott.

Az ezt követő mexikói kezdeményezésben a Szovjetunió már nem vett részt. Majd a szovjet termelés meredek hanyatlásnak indult, ami ugyan kevésbé érintette az exportszinteket (sőt, a kilencvenes évek folyamán a hanyatló termelési szintek mellett érdemben és folyamatosan nőtt az orosz export), de szükségtelenné tette a Moszkvával való külön tárgyalásokat.

3) Az orosz exportoffenzíva korszaka (2000–2003)

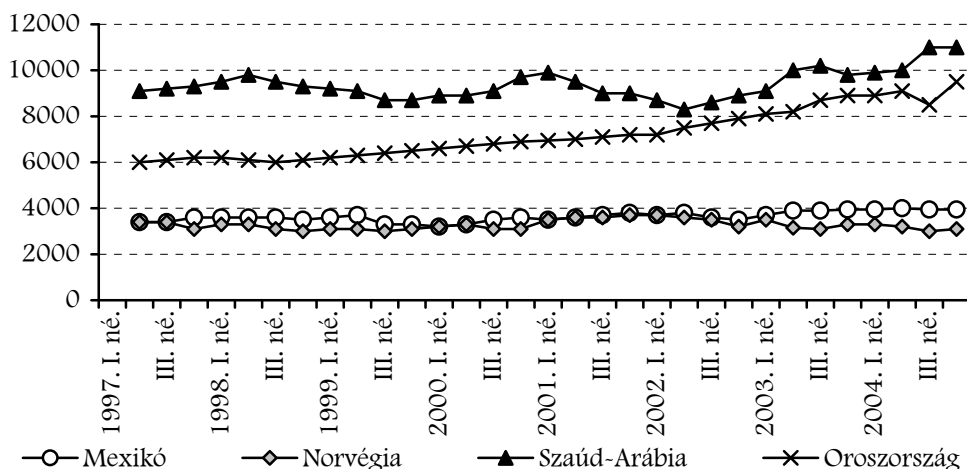
Az ezredforduló időszaka egy sor kisebb és egymástól részben független válságot hozott gyors egymásutánban. Az ázsiai és az orosz válság, az úgynevezett „dotcom lufi”¹¹ kipukkadása az Egyesült Államokban, majd a 2001. szeptember 11-i merényletek mind negatívan hatottak a gazdasági növekedésre és ezen keresztül az olajkeresletre. 1997 és 2002 között csak 6,28 százalékkal nőtt a globális olajkereslet, miközben az azt megelőző öt évben (1992–1997) 8,49 százalékkal, míg az azt követő periódusban

¹⁰ „Soviets Support OPEC, Agree to Cut Oil Exports”, Reuters, 1987. január 22.

¹¹ Az ezredforduló környékének kisebb krízise az informatikai cégekbe való túlzott befektetésekből fakadó árfolyamemelkedés folyamatának befejeződésekor.

(2002–2007) 10,4 százalékkal.¹² Ugyanerre az időszakra esett a poszt-szovjet gazdasági felépülés, amely az olajexportőrök esetében intenzív termelésbővülést eredményezett. Oroszország esetében kiváltképp látványos volt ez a folyamat, amennyiben 1999 és 2003 között csak az általa produkált 2,35 millió hordó/nap termelésnövekmény több volt, mint a globális kereslet bővülése. Azonban ehhez társult még a kazah, a korszak vége felé az azeri exportbővülés, amely szereplők mindannyian új volumeneket hoztak a nemzetközi piacokra.

4. ábra
Néhány kiválasztott állam termelése
(1997–2004, millió hordó/nap)

Forrás: EIA US.

Az árdepresszió első szakaszában, a kilencvenes évek végén az OPEC intenzív kvótaszűkítései átmenetileg stabilizálták az árszintet.¹³ Ezúttal a szaúdi magatartás határozottabb, az OPEC kohéziója erősebb volt, mint a nyolcvanas évek második felében, ezért joggal tekinthették a 2000-es év átmeneti árkonszolidációját közös sikerüknek. A kartellen kívüli termelők lényegében a korábbi tapasztalatoknak megfelelően viselkedtek, Oroszország 1999-ben jelentős exportcsökkentést jelentett be, amelyhez azonban érdemben nem tartotta magát. Ugyanakkor 2000 után az OPEC kvótapolitikájának hatékonyságát egyértelműen veszélyeztette az orosz export gyors növekedése. Így az OPEC ezúttal már nem hunyhatott szemet az orosz potyautas stratégia felett, meg kellett próbálnia együttműködésre

¹² BP Statistical Review of World Energy, 2012.

¹³ 1998 és 1999 áprilisa között az OPEC több mint tíz százalékkal, bő 2,5 millió hordó/nap mennyiséggel csökkentette a kvótáit (Irak nélkül).

bírnia Moszkvát. Az orosz magatartás nemcsak az elért eredményeket fenyegette, hanem ellehetetlenítette a többi, nem OPEC-taggal való kooperációt, és kikezdte az OPEC belső egységét is. Értelemszerűen nehezebb volt a kvótákat betartatni olyan esetben, amikor azoknak nem voltak érezhető árhatásai és így fokozottan csökkentették az exportőrök bevételeit.

2001 őszére, három kvótacsökkentést követően az OPEC a korábbiakhoz képest fenyegetőbb hangvétellel feltételelessé tette a további átirányító magatartását: 500 ezer hordó/nap csökkentést várt el a nem OPEC-partnereitől azért, hogy maga 1,5 millió hordó/nap mértékben csökkentse termelését. Ez az együttműködői kör és az OPEC exportjának figyelembe vételével nagyjából arányos követelés volt. Ugyanakkor a nem OPEC-exportőrök csak orosz elköteleződés esetén voltak hajlandók döntést hozni saját hozzájárulásukról. Ennyiben impliciten elismerték Moszkva vezető szerepét a „non-group” exportőrök között és minden korábbinál nagyobb nyomást helyeztek Moszkvára. Az OPEC-ultimátum így hamar idejétmúlttá tette a korábbi napi 30 ezer hordós orosz felajánlást és a kartell részéről informálisan 300 ezres csökkentési igény fogalmazódott meg.¹⁴

Az orosz szektorális politikának ebben az időszakban nem voltak letisztult viszonyai. Formálisan a miniszterelnök, a korábbi ómoszkvai, oligarchikus csoportokat képviselő Mihail Kaszjanov volt illetékes ezekben a kérdésekben, és ő tárgyalt a cégvezetőkkel is. Ezzel szemben Putyin elnök is értelemszerűen igényt tartott a kérdésben való megnyilvánulásra, tekintettel annak jelentőségére és kiemelt külpolitikai fontosságára. A szakpolitikánál még nagyobb mértékben megoszlottak a vélemények a cégek között: a Mihail Hodorkovszkij képviselte Jukosz hangosan követelte az OPEC-felkérés ignorálását, míg az amúgy szintén felívelő termelésű Lukoil menedzsere, Leonyid Fedun az OPEC-kel való együttműködés mellett tört lándzsát.¹⁵ Ebből a helyzetből nem egyszerűen egy potyautas magatartás következett, hanem egy szélsőségesen ingadozó, esetenként kakofón viselkedés, ami nyilvánvalóan érdemi konfliktusra, de legalábbis határozatlan-ságra enged következtetni az orosz döntéshozatalon belül.

A nagy külső nyomásra való tekintettel 2001 decemberében Kaszjanov miniszterelnök egy átmeneti 150 ezer hordó/nap exportcsökkenést jelentett be, ami éppen elegendő volt ahhoz, hogy a többi nem OPEC-tag hajlandó legyen együttműködni a kartellel. Ennek alapján allokálták a majdnem 500 ezer hordó/nap termelésű csökkentést a „non-group” tagjai és így sikerült Szaúd-Arábiának kieszközölnie az OPEC napi 1,5 millió hordós csökkentését 2002 elejétől. Természetesen Moszkva a későbbiekben nem tartotta magát az ígéretéhez. Az orosz álláspontban az igazi vízválasztót nem is annyira az együttműködéshez való viszony, hanem annak

¹⁴ „Moscow Pledges Token Cut In Oil Output As OPEC Grumbles”, RFE/RL, 2001. november 13.

¹⁵ „Moscow Breaks Pledge To Curb Oil Production”, RFE/RL, 2002. január 23.

kommunikációs stílusa jelentette. 2002 februárjában és márciusában több kormányzati szereplő (Kaszjanov miniszterelnök, Illarjonov gazdasági tanácsadó) is tagadta az egyezség létét és demonstratívan elzárkózott a kartellel való együttműködéstől. Mihail Hodorkovszkij egyenesen elkerülhetetlennek nevezte az OPEC-kel való konfliktust, impliciten árháborúval fenyegetve meg a kartellt.¹⁶ Maga Putyin és környezete is végeredményben kiállt az orosz exportnövelés mellett, még ha sokkal kisebb vehemenciával tette is ezt. Mind az európai partnerek irányában, mind az Amerikai Egyesült Államok felé több olyan felajánlást tett, miszerint hajlandó lenne a nemzetközi kínálat stabilizátoraként fellépni.¹⁷ Összességében ez a demonstratív magatartás inkább utalt egy konkurens magatartásra, semmint egy potyautaséra.

Az orosz magatartás nehezen értelmezhető pusztán a gazdasági racionalitás szempontjából. Az orosz termelés változó költségei jelentősen meghaladták az OPEC átlagát, főleg a hosszú szállítási útvonalak és vezetékes kapacitásbeli korlátok miatt. A kilencvenes évek végének 10 USD/hordó körüli árszintje már érdemi termeléseszként hozott Oroszországban, amelyben meghatározó szerepet játszottak a költségviszonyok. Egy esetleges árháború, amivel Rilwanu Lukman OPEC-főtitkár 2002 júliusában nyilvánosan megfenyegette Oroszországot,¹⁸ bizonyosan kellemetlen helyzetbe tudta volna sodorni Moszkvát, és aligha állhatott érdekében annak kiprovokálása. Az OPEC 2001 közepén már megmutatta oroszlátkörmeit: az akkor elhalasztott, de a piac által már valószínűleg beárazott kvótacsökkentés rövid időre közel 30 százalékkal lejjebb, 15 USD/hordó szintre nyomta az árakat. Az OPEC-nek bőségesen voltak termelésből kivont kapacitásai, így akár a kartell kohéziójának fellazulása vagy egy egyoldalú szaúdi kikényszerítés komoly árkockázatot hordozott ebben a helyzetben.

A konfrontatív orosz hangvétel így alapvetően két tényezővel hozható összefüggésbe. Egyfelől az olajipar oligarchikus viszonyaival, ahol egyes cégek költségviszonyai jelentősen eltérhettek a nemzeti átlagtól. Így például a Jukosz, amely a többiekénél agresszívebb befektetési politikát folytatott korábban, és változó költségei is feltehetően alacsonyabbak voltak a többiekénél, érdekeltőbb lehetett egy orosz termeléseszként kizárásában. Elvileg persze nemzeti szinten ki lehetett volna dolgozni egy olyan belső exportkvóta-elosztást, amely figyelembe veszi ezeket a tényezőket, de a Jukosz vagy nem bízott egy ilyen megoldás számára kedvező kimenetelében, vagy eleve elutasította még ezt a részleges engedményt is. Ennyiben a cégszintű optimalizáció jelentősen eltérhetett a nemzetitől.

¹⁶ „Moscow Gaining Power Over Oil Market”, RFE/RL, 2002. február 12. és „Moscow’s Rift Widens With OPEC”, RFE/RL, 2002. március 13.

¹⁷ „Moscow Seeks Greater Influence In Global Oil Markets”, RFE/RL, 2002. június 28.

¹⁸ „Oil Exports Spark Anger And Warnings Of Price War”, RFE/RL, 2002. július 23.

Másfelől a külpolitikai törekvések, leginkább az Amerikai Egyesült Államokkal fenntartott kapcsolatokban ekkor kibontakozó, még törekény konszolidáció feltételezhetően megnehezíthette az OPEC-kel való kooperációt. Ez a Jukosz esetében egyértelmű volt, Hodorkovszkij gazdasági érdekein túlmenően (ekkor már tárgyalásokat folytattak a Jukoszban való amerikai tulajdonszerzésről) is látványosan elköteleződött az amerikai reláció mellett. Azonban ebben az időszakban még Putyin környezetében is fokozott várakozások övezték az antiterrorista koalíció örvén való együttműködést. Moszkva nyilvánosan is támogatta az amerikaiak afganisztáni beavatkozását, napirenden volt a NATO-relációban az előrelépés és valamilyen hosszabb távú, stratégiai vízió kidolgozása. A kormányzati és vállalati szinten elhangzott konfrontatív kijelentések így nehéz helyzetbe hozták Putyint. Ekkor még nem kívánt saját oligarchikus csoportjaival konfliktust generálni, óvakodnia kellett az amerikaiak irányába tett ellenséges lépésektől, és ha kisebb mértékben is, folytatnia kellett volna az öbölmenti országok felé indított nyitási kísérletet is. Amennyiben az orosz potyautas stratégiát kedvező köntösben kívánta volna felkínálni nyugati partnereinek, a harcias kijelentések miatt nem tehetette ezt meg a közkeleti kapcsolatrendszerében tett érdemi károkozás nélkül. De még csak semleges sem maradhatott a kérdésben az orosz hierarchia alsóbb szintjein elhangzottak fényében. Így viszont az OPEC-megkeresés miatt és legfőképpen a cégvezetők szintjén kialakult nyilvános polémia miatt neki is meg kellett nyilatkoznia, nem zárkozhatott el teljesen.

Bizonyos értelemben az OPEC, azon belül a szaúdi magatartás 2002 közepétől megkeményedett, és magában hordta az orosz együttműködés kikényszerítésére tett tevőleges kísérlet lehetőségét. Csak a szaúdi kitermelés egy év alatt több mint napi két millió hordóval nőtt és 2002 őszén az OPEC ennél is nagyobb kvótabővítést jelentett be. Ezek a lépések nyilvánvalóan az amerikaiak iraki inváziójával párhuzamosan történtek, ugyanakkor némileg túlmutattak azon. Nyilvánosan az OPEC ezeket biztonsági, a piac megnyugtatóására tett lépéseként artikulálta, de jelezte, hogy az így megnövelt allokáció az iraki inváziót követően is valószínűleg érvényben marad. Tekintettel az iraki invázió viszonylag gyors lefolyására és azon amerikai törekvésekre, hogy lehetőleg gyorsan modernizálják az ország termelését, 2003 első felében nem lehetett kizárni egy elhúzódó árdepresszió kibontakozását. Nem véletlen, hogy Hrisztyenko orosz olajügyi miniszter a piac manipulálásával és oroszellenes tevékenységgel vádolta meg a kartellt.¹⁹

A gazdasági élénkülés és az iraki felkelés végül elsöpörte ezeket a félelmeket. Az elkövetkező időszakban a világpiaci kereslet élénkülése megnyitotta a kínálat egyidejű növelését mind Oroszország, mind a kartell részéről. Mindazonáltal ez az orosz–OPEC kapcsolaton kívüli exogén té-

¹⁹ „*Moscow Criticizes OPEC Over Iraq*”, RFE/RL 2003. március 28.

nyező volt, és aligha lehet teljes bizonyossággal állítani, hogy 2003 közepén e kifejtet nagy bizonyossággal előre jelezhető lett volna. Így inkább beszélhetünk arról, hogy a konfliktus idejétmúlttá vált, semmint arról, hogy felek közötti konfliktusos viszony feloldódott volna. Az orosz–OPEC viszony feszült maradt, és a felek ezen negatív tapasztalatok fényében próbálkozhattak újra a 2008-as pénzügyi válság olajipari következményeinek közös kezelésére.

4) A világgazdasági válság időszaka (2008–2010)

A 2008 elején lezajlott választási ciklust követően Igor Szecsin miniszterelnök-helyettes személyében az orosz energiapolitika új, markáns elképzelésekkel rendelkező vezetőt kapott. Programjának egyik jelentős eleme volt a külső piacokon való érdekérvényesítés, amely egyformán jelentett nemzetközi befektetéseket és az átirányításban való határozottabb fellépést. Moszkva nyitott az OPEC irányába és erőfeszítéseket tett a gázexportőrök közötti együttműködés (GECF)²⁰ intézményesítésére is. Az orosz iparági környezetben beálló változások sok tekintetben alátámasztották ezeket a törekvéseket: (1) az orosz termelés elérte korlátait, és aligha volt várható érdemi bővítés az elkövetkező években; (2) a cégek legtöbbje, kiváltképp az állami Rosznyeft eljutott a külső terjeszkedés fázisába és ki kívánt lépni a nemzetközi színtérre; (3) az iparági konfliktusok lezárultak, a szektorális hierarchia konszolidálódott a putyini központ kezében; (4) a Nyugattal, legfőképpen a Bush-vezette kormányzattal fenntartott kapcsolatok mélypontra jutottak, a külpolitikai napirend kifejezetten kedvezett a nem nyugati relációkban való kapcsolatépítésnek.

Mindazonáltal a válság oroszországi kirobbanásáig hátralévő rövid időszakban ez a törekvés nem nyert ennél konkrétabb tartalmat. Semmiképp sem jelentette a már hosszú idő óta érvényes, az OPEC által adott elméleti meghívás elfogadását, és inkább csak a korábbi érintkezések intenzívebbé tételét, esetleg a hosszabb távú befektetési döntések összehangolását célozta volna. Az orosz érdeklődés leginkább abban realizálódott, hogy Igor Szecsin maga vezette az OPEC-ülésszakokra delegált orosz küldöttséget, és abban magasabb szinten képviseltették magukat az orosz cégek és állami intézmények. Ugyanakkor a válság előestéjén, 2008 szeptemberében Szergej Smatko energiaipari miniszter felvetette az orosz kvótapolitika kialakításának a lehetőségét.²¹ Bár ez a felvetés kevés konkrétumot tartalmazott, egyértelműen azt jelezte, hogy Oroszország aktívab-

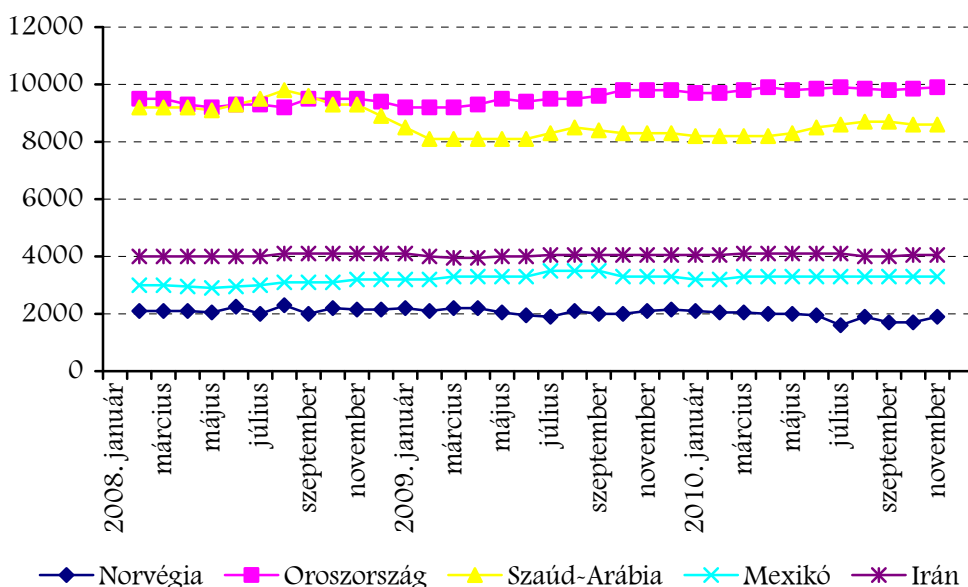
²⁰ Gas Exporters' Cooperation Forum.

²¹ „*Vlijaty na cenu nyefyi*”, Vedomosztyi, 2008. szeptember 26.

ban kívánja befolyásolni a nemzetközi árszintet. Mindez a gyakorlatban is megteremtette volna a lehetőséget arra, hogy adott esetben Moszkva autonóm módon vagy a kartellel valamiképp együttműködve részt vegyen annak tevékenységében. A kezdeményezés részletesebb kifejtésére 2008 decemberében, az OPEC algériai ülészakán került volna sor.

Ezt a folyamatot zavarta meg a 2008-as pénzügyi válság, amikor mintegy fél év alatt a nemzetközi jegyzésárak a korábbi 140 USD/hordó szintről az év végére 40 USD/hordó szintig zuhantak. A helyzet több szempontból is rendkívül bizonytalan volt. Legfőképpen, nem lehetett tudni a válság kimenetelét és a keresleti sokk mértékét. Továbbá, bár nyilvánvaló volt, hogy az OPEC-nek rendkívüli módon be kell avatkoznia a folyamatokba, a kartell 2004 óta meglehetősen laza kvótapolitikát folytatott. Így erős kétségek merültek fel, hogy egy ilyen drámai szituációban mennyire lesz képes hatékonyan betartani saját előírásait, és a megannyi megroggyanó államháztartással rendelkező exportőr milyen módon fogja a meghozott döntéseket végrehajtani. Ezek a bizonytalanságok mind abba az irányba hatottak, hogy Moszkva ne rombolja a kvótaszűkítés potenciális hatásait, és függetlenül valós szándékaitól, mindenképpen őrizze meg az együttműködés látszatát. Bármilyen bejelentésre is készült volna Moszkva 2008 decemberében, azt felülírta az OPEC kínálatszűkítéséhez való azonnali orosz csatlakozás dilemmája.

5. ábra
Néhány kiválasztott állam termelése
(2008–2010. október, millió hordó/nap)

Forrás: EIA US.

Ennek megfelelően az ősz folyamán az orosz fél részéről egy sor bátorító és együttműködő nyilatkozat hangzott el, amelyek mindegyike igencsak fűtötte a várakozásokat. Szergej Smatko miniszter kifejezte személyes meggyőződését, miszerint Oroszországnak csatlakoznia kellene az OPEC-hez, még ha ennek vannak előzetes feltételei is.²² Maga Dmitrij Medvegyev elnök is, meglehetősen kétértelműen meglebegtette az orosz csatlakozás lehetőségét.²³ Ehhez képest a decemberi OPEC-csúcson Igor Szeccsin a korábbi gyakorlattól eltérően már nem volt hajlandó konkrét kínálatszűkítést bejelenteni, bár továbbra is kifejezte Oroszország elvi készségét a csatlakozásra. Tulajdonképpen ugyanezt az álláspontját hangoztatta 2009 márciusában is a Bécsben tartott OPEC-konferencián.²⁴ Ellentétben a korábban, informálisan megjelölt magasabb célárakkal, csak 40 USD/hordó árszint alatt tartotta volna szükségesnek orosz részről a beavatkozást. A valóságban az orosz termelés és legfőképpen az export ebben az időszakban még csekély mértékben nőtt is. Ennek egyik oka a viszonylag tetemes, majdnem nyolc százalékos orosz GDP-visszaesés és az annak következtében beálló belső fogyasztáscsökkenés volt. Az így kialakult többlet főleg termékexport formájában a külső piacokra zúdult. Nem véletlenül, 2009 folyamán Oroszország átvette az első helyet Szaúd-Arábiától nemcsak a termelésben, de az exportban is.

A krízis idején mutatott meglehetősen rideg álláspont újólá lehűtötte az Oroszország magatartásához fűzött reményeket. Szeccsin ezt követően több OPEC-ülésszakot kihagyott, és az általa javasolt „speciális megfigyelői státusz”-ra vonatkozó javaslatnak sem lett semmi érdemi következménye. Az oroszok által megcélzott felemás tagság feltehetően nem talált sok támogatóra a szervezet soraiban. Ez tovább rombolta volna a kartell amúgy is bonyolult viszonyait, és csökkentette volna kohézióját, továbbá nem került nyilvánosságra, mi is lett volna annak pontos tartalma. Mindazonáltal a 2002-es heves nyilatkozatháború ezúttal elmaradt. Ebben értelemszerűen szerepet játszott a helyzet törékeny volta, a felek kölcsönös érdekeltsége a látszat megőrzésében. Továbbá, Oroszország elvesztette áralakító kapacitásait, nem volt képes érdemben és hosszú távon növelni a felhozatalát, ami valószínűtlenné tette a konfliktus eskalációját.

²² „*Vnesztye sz OPEK*”, *Vedomosztyi*, 2008. december 11.

²³ „Az ilyen jellegű védekező mechanizmusok közé tartozhat az olajtermelés csökkentése, tagság a termelők jelenlegi, vagy akár új szervezeteiben, amennyiben, úgy mint régebben, képesek vagyunk megkötni a megfelelő egyezségeket...” „*Medvedev Hints at Joining OPEC*”, *Moscow Times*, 2008. december 12.

²⁴ „*Primanka dlja OPEK*”, *Kommersant*, 2009. március 16.

5) Kitekintés

Az Oroszország–OPEC együttműködés kilátásainak értékelésekor a múltbeli tapasztalatok mellett lényeges szempont a várható kihívások számbavétele is. A jelenlegi napi 10 millió hordót meghaladó orosz termelési szint a készletek tekintetében rendkívül magasnak tekinthető. Ilyen szintű termelés mellett nagyjából két évtized alatt fogyna el az orosz készlet, ami szignifikánsan rövidebb időszak, mint a legtöbb OPEC-termelőé vagy a globális átlag. Ennyiben Oroszország jelentős készletkorláttal rendelkezik, ami persze lazítható, kutatásokkal és új termelő területek feltárásával kezelhető. Ha máshol nem, az arktikus régiókban, azoknak is az off-shore szegmensében jelentős további készleteket sejtenek a geológusok. Mindenesetre az új volumenre vonatkozó fajlagos befektetési költség markánsan magasabb lesz a megelőző időszakénál, és hatalmas mennyiségű tőkére lesz szükség hosszabb távon akár csak a termelés szinten tartásához is.

A legfőbb kérdés az, hogy vajon képes lesz-e ezt a tőkeigényt Oroszország a jelen szakpolitikai keretek mellett kielégíteni. Figyelembe véve azt a tényt, hogy a költségvetés és az olajcégek egyre élesebb módon fognak versengeni az olajdollárokért, illetve hogy a termelés hanyatlása elvileg ezt a folyamatot csak erősítené, jelenleg három elvi megoldás kínálkozik. Nyilván egy magas olajárszint enyhítené az ilyen jellegű feszültségeket. Kérdés, hogy a mai, nem túl kedvező kilátások mellett egy ilyen kimenetel mennyiben tekinthető megbízhatónak. Mindazonáltal az OPEC döntései, kohéziója az elmúlt évtizedhez képest jobban meg fogják határozni a nemzetközi árszintet, és erre ma Moszkvának nincs érdemi hatása. Másrészt, pótolható a finanszírozás külföldi forrásokból, amennyiben az orosz politika hajlandó arra, hogy legalább részlegesen megnyissa az országot a külföldi befektetések előtt. Erre ma már vannak kísérletek, még ha mindez jelenleg inkább csak a technológiai ráutaltság és az arktiszi területek jegyében zajlik. Egy ilyen forgatókönyvben értelemszerűen nehezebb lenne bármilyen egyeztetés az OPEC-kel, habár Norvégia példáján látjuk, hogy nem teljesen lehetetlen. Végezetül, és a másik két megoldást nem kizárva, elképzelhető a belső hatékonysági tartalékok kiaknázása, egy szegmentáltabb és fókuszáltabb szakpolitika kialakítása, amelyre szintén történnek kísérletek, s amely érdemben enyhítené és időben eltolná ezeket a kényszereket.

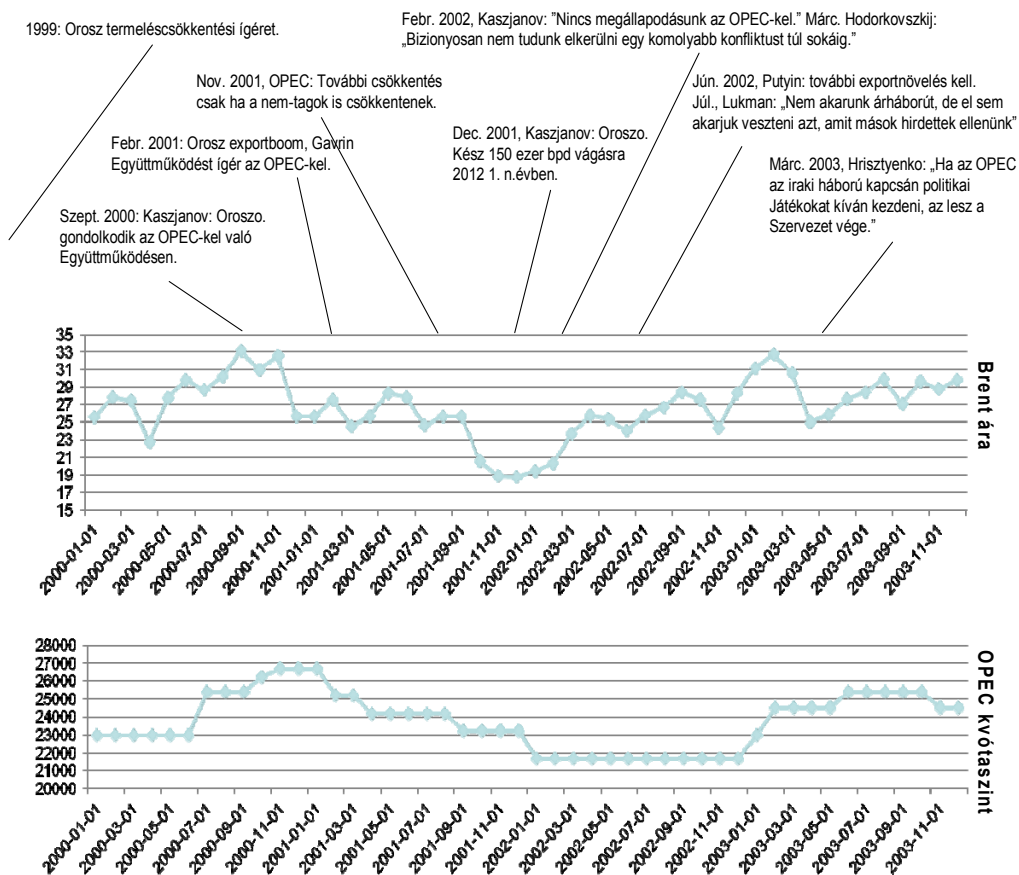
Felhasznált irodalom

- Claes, Dag Harald (2001): *The Politics of Oil-producer Cooperation*, Westview, Colorado.
- Fattouh, Bassam (2010): *Oil Market Dynamics through the Lens of the 2002–2009 Price Cycle*, OIES, Oxford.
- Grace, John D. (2005): *Russian Oil Supply, Performance and Prospects*, OIES, Oxford.
- Gustafson, Thane (1989): *Crisis amid Plenty – The Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev*, Princeton University Press, New Jersey.
- Kohl, Wilfrid L. (2002): OPEC behavior, 1998–2001, *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 2002/42.
- Konopljannyik, Andrej (2002): Rosszija-OPEK: Ot konfrontacii k mnogosztoronyemu szotrudnyicsesztvu, *Nyefť Rosszii*, 2002/3–4. <http://www.konoplyanik.ru/ru/publications/articles/> Letöltés ideje: 2012.03.12.
- Luong, Pauline Jones – Weinthal, Erika (2010): *Oil is not a Curse – Ownership Structure and Institutions in Soviet Successor States*, Cambridge University Press, NY.
- Mann, Joseph (2009): Russia's Policy Towards OPEC, *Middle Eastern Studies*, 2009/6.
- „Rosszija-OPEK” (tematikus szám), in: *Mezsdunarodnaja Zsizny*, 2011. január. 21.
- Smith, James L. (2009): World Oil: Market or Mayhem? *Journal of Economic Perspectives*, Summer 2009.
- Szlavkina, M. V. (2002): *Triumf i tragegyija – Razvitije nyeftegazovovo kompleksa SZSZSZR v 1960-1980-je godi*, Nauka, Moszkva.
- Turner, Air – Farrimond, Jon – Hill, Jonathan (2011): *The Oil Trading Markets, 2003–2010: Analysis of market behaviour and possible policy responses*, OIES, Oxford.
- Yergin, Daniel (1991): *The Prize – The Epic Quest for Oil, Money and Power*, Simon&Schuster, NY.

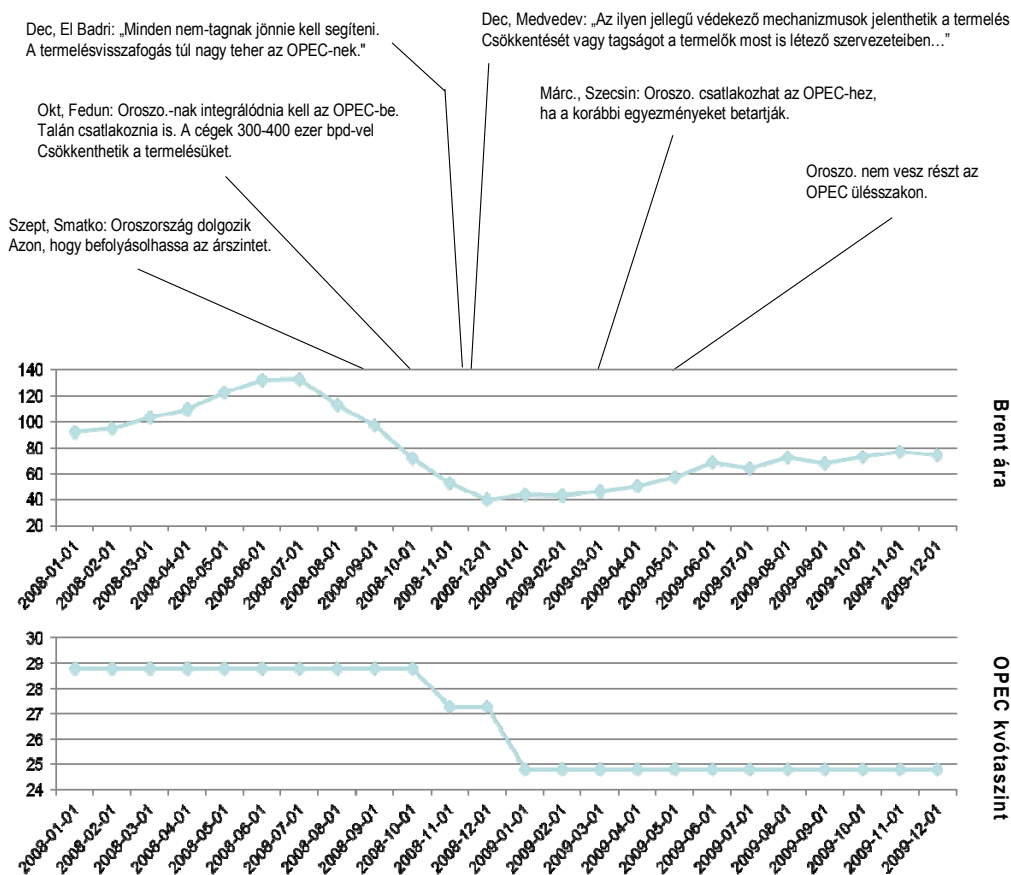
Függelék

F1. ábra

Az Oroszország–OPEC kapcsolatok történeti sémája, 2000–2003

F2. ábra
Az Oroszország–OPEC kapcsolatok történeti sémája, 2008–2009

AZ ÁLLAMÉPÍTÉS KÉT ÉVTIZEDE KÖZÉP-ÁZSIÁBAN

Gyene Pál

1991. december 8-án a Szovjetunió három szláv tagköztársaságának vezetői – Borisz Jelcin orosz, Leonyid Kravcsuk ukrán és Sztanyiszlav Suszkevics belarusz elnök – a lengyel határ mellett fekvő Breszt közelében egy dácsában aláírták a később *Belavezsai Egyezmény* néven ismertté vált megállapodást. Az egyezményben tulajdonképpen a Szovjetunió megszüntetéséről döntöttek, melyet egy sokkal lazább konföderatív jellegű együttműködéssel, a Független Államok Közösségével (továbbiakban FÁK) kívántak felváltani. Azok a várakozások, hogy a FÁK katonai és külpolitikai téren alkalmas lesz a Szovjetunió korábbi szerepének megőrzésére, alapvetően illúzióknak bizonyultak. Így 1991 decemberétől a korábbi szovjet tagköztársaságok önálló és szuverén szereplőként léphettek a nemzetközi politika porondjára. A Szovjetunió balti, szláv és kaukázusi tagköztársaságaiban a *peresztrojka* időszakában nagyszabású nemzeti függetlenségi mozgalmak bontakoztak ki, a függetlenséget ezen államok politikai elitje és közvéleménye – habár nem mindenhol egyöntetűen, de – lelkesedéssel üdvözölte. Ettől gyökeresen eltértek a Szovjetunió öt közép-ázsiai utódállama politikusainak és lakosságának reakciói. A közép-ázsiai tagköztársaságokban, bár etnikai konfliktusok itt is a felszínre törtek, a lakosság szélesebb tömegei nem követeltek nemzeti függetlenséget. A szóban forgó tagköztársaságok pártelitjeit pedig kimondottan félelemmel töltötték el a Szovjetunió felbomlásának várható következményei, és szinte az utolsó pillanatig az Unió fenntartása mellett szálltak síkra. „*Mi nem ünnepelünk, hanem gyászolunk*” – nyilatkozta december 12-én Asgabatban a FÁK alapító szerződésének aláírása előtt néhány nappal a türkmén külügyminiszter.¹ Ahogy annak idején Közép-Ázsia térségét erőszakkal hódította meg és

¹ Rashid (1994), p. 4.

olvasztotta magába a cári birodalom, illetve a Szovjetunió, úgy most – némileg abszurd módon – a független államiságot is akaratuk ellenére nyerték el a posztszovjet Közép-Ázsia országai.

Az aggodalmak messze nem voltak alaptalanok. A posztszovjet térség szláv, balti vagy éppen kaukázusi népeinek többsége már a Szovjetunió létrejöttét megelőzően is előrehaladt nemzeti fejlődésében, sőt bizonyos esetekben rendelkezett a rövidebb-hosszabb ideig tartó nemzetállami lét valamilyen fokú történelmi tapasztalatával is. Ezzel szemben az öt közép-ázsiai szovjet köztársaság tulajdonképpen történeti előzményeket nélkülöző, mesterségesen kreált entitásként jött létre, és az ezekhez kötődő nemzeti-etnikai identitások is javarészt a szovjet korszak „etnikai mérnökös-kódésának” termékei.² A Szovjetunió közép-ázsiai tagköztársaságait azért hozták létre, hogy a szovjet etnoföderalizmus logikájának megfelelően, bennük egy vagy több címzett nemzetiségnek a kulturális önrendelkezés meghatározott fokát biztosítsák³, nem pedig azért, hogy valaha is mint önálló politikai rendszerek funkcionáljanak. A közép-ázsiai társadalmak multietnikus realitása, valamint a nemzeti identitások relatív gyengesége és a szubnacionális (törzsi, regionális) identitások virulens volta miatt „...a nemzetépítési folyamat folytatása és lezárása” a közép-ázsiai államok „legfontosabb belpolitikai agendája maradt” a függetlenség elnyerését követően is.⁴ Mint a tádzsik polgárháború tragikus példája is mutatja, az ehhez szükséges kohéziót a Szovjetunió keretei közül kiszakadva nem mindegyik utódállam volt képes biztosítani.

² A Szovjetunió közép-ázsiai tagköztársaságai máig fennálló határaikat döntően az 1920-as és 1930-as évek delimitálásainak során nyerték el. A delimitálás bizonyos esetekben etnikailag alapvetően homogén területiális egységeket eredményezett: a türkmén nemzetiség több mint 90 százaléka a Türkmen SZSZK határai között élt, de a régió legnépesebb etnikumának számító üzbég népesség 82 százaléka is az Üzbég SZSZK területén lakott. Ugyanakkor a területiális autonómiák fokát és határait megállapító döntésekben – éppen a közép-ázsiai nemzetfejlődés kevésbé előrehaladott volta okán – szükségszerűen sok volt az önkényes vagy éppen az „oszd meg és uralkodj” elvét tükröző elem. Ilyennek tekinthető például a lényegében azonos nyelvű kazahok és kirgizek különválasztása két önálló szovjet köztársaságba, vagy éppen az olyan kétnyelvű üzbég-tádzsik városi központok, mint Buhara és Szamarkand Üzbegisztánhoz csatolása. Ehhez hasonlóan számos későbbi viszály magvát hintette el az egykori Kokandi kánság központjának számító Fergánai-medence feldarabolása három tagköztársaság, Üzbegisztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán között. A közép-ázsiai tagköztársaságok határainak megvonásáról bővebben lásd: Haghayeghi (1997), pp. 169–171.

³ Közép-Ázsiában a Szovjetunió felbomlásának idején az etnikailag leginkább homogénnek tekinthető Türkmenisztánban és Üzbegisztánban valamivel több mint 70 százalékot tett ki a tituláris nemzetiség, ugyanakkor például Kazahsztánban a címzett kazah etnikum számszerű kisebbséget (43%) alkotott a szlávokkal szemben, és a kirgizek aránya is csupán a nyolcvanas évekre érte el és haladta meg az abszolút többséget. (Haghayeghi 1997, pp. 202–206.)

⁴ Dobrovits (2011), p. 8.

A nemzetépítési folyamat és az azt kísérő konfliktusok mellett a térség államainak a Szovjetunió széthullásából adódó gazdasági következményekkel is meg kellett birkóznuk. Mind az öt ország szovjet típusú tervgazdasági szisztémát örökölt, azonban azt is fontos hangsúlyozni, hogy ezeknek az országoknak a Szovjetunió belül is elsősorban a szláv területeken fekvő ipari centrumok nyersanyagokkal (például szénhidrogének, gyapot stb.) történő ellátása volt a feladata. Tehát a klasszikus gyarmati jellegű függéstől ugyan sokban különböző, de mégis alapvetően egy centrum-periféria típusú fejlődést kényszerítettek rájuk. Exportjukban napjainkban is szinte kizárólagos szerephez jutnak a nyerstermékek, míg a fogyasztási és iparcikkek nagy részét importálniuk kell. Ebből fakadóan gazdaságuk erősen függ a külső konjunktúrától, kontinentális bezártságukból és infrastrukturális hálózatukból adódóan pedig erőteljesen kiszolgáltatottak más államoknak – mindenekelőtt Oroszországnak. Mindezen túlmenően a közép-ázsiai nemzetgazdaságok permanens tőkehiánnyal küzdenek, a külföldi (elsősorban nyugati) tőkebefektetések nagysága – a számottevő mértékű nemzetközi tőkebefektetést vonzó Kazahsztán kivételével – még a stratégiai jelentőségűnek minősíthető szénhidrogén-szektorban is elmaradt a várttól.

E tanulmányban a Szovjetunió közép-ázsiai utódállamainak (Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán, Üzbegisztán) összehasonlító vizsgálatát szeretnénk elvégezni. A vizsgálat a függetlenné válás óta eltelt immáron több mint húsz évet fogja át, és elsősorban intézményes és informális politikai struktúráik összehasonlítására fókuszál.

A nemzetépítési folyamat sikere – avagy sikertelensége – politikai döntésekkel direkt módon kevésbé alakítható, elsősorban civilizációs, kulturális tényezőkön múlik. Az egyes országok gazdasági teljesítménye is részben természeti adottságok, illetve külső feltételek függvénye. Ugyanakkor, habár a politikai rendszerek fejlődését is számos „politikán kívüli” tényező (társadalmi rétegződés, kulturális attitűdök stb.) determinálja, meglátásunk szerint a függetlenné vált közép-ázsiai államok – pontosabban az őket vezető politikusok – talán éppen saját államuk politikai berendezkedésének kialakításában élvezték a legnagyobb önálló mozgásteret az elmúlt két évtizedben. Így annak a kérdésnek felvetése, hogy ezek az államok mennyire hasonló vagy éppen eltérő fejlődési pályát futottak be, talán éppen politikai struktúráik összehasonlításának a vonatkozásában a leginkább releváns. Elemzésünk ennek megfelelően elsősorban a történeti, illetve összehasonlító politikai módszert követi. A Mattei Dogan és Ali Kazancigil által felállított összehasonlító metodológiai kategóriarendszer⁵

⁵ A szerzőpáros az általa szerkesztett tanulmánykötetben számos lehetséges típusát vonultatja fel a komparatív országtanulmányoknak: így például a „deviáns eset” tanulmányt, két ország összehasonlítását, konceptuális homogenizálást, valamint a diakronikus összehasonlítást. A „hasonló országok összehasonlítása” típusú vizsgálatokban rendszerint olyan országok összehasonlítását végzi el a kutató, melyek számos vonatkozásban

alapján így alapvetően „egy hasonló országok összehasonlítása” típusú vizsgálatnak tekinthető. Kiinduló hipotézisünk, hogy a vizsgált öt állam politikai berendezkedését tekintve (napjainkban még) sokkal inkább a hasonló vonások, mintsem a különbségek a meghatározóak. Így tanulmányunk első részében ezeket a közös jellemzőket vesszük sorra, majd ezt követően az egyes országok részletesebb tárgyalása kapcsán kiemelt figyelmet próbálunk fordítani annak az értékelésére, hogy a „standard közép-ázsiai modelltől” való bármiféle jelentősebb divergencia – például a kilencvenes évek tádzsik államkudarca, vagy a 2010-es forradalom nyomán kibontakozó „kirgiz parlamentáris kísérlet” – vajon mennyiben meghatározó jelentőségű a közép-ázsiai fejlődés általános iránya szempontjából.

1) A közép-ázsiai politikai rendszerek általános jellemzői

A térséggel foglalkozó szakirodalom tükrében áttekintjük az öt közép-ázsiai köztársaság politikai rendszereinek jellemző vonásait.

Személyi és szervezeti kontinuitás a szovjet korszakkal

Az összes vizsgált állam – kivétel nélkül – meghatározó jellemzője, hogy az egykori szovjet pártelitiek mind a mai napig megőrizték politikai és gazdasági vezető szerepüket. *„Hatalomgyakorlásuk alapvető vonása az állagmegőrzés, módja pedig az egyes regionális („törzsi, nemzetségi”) elit-csoportokkal, illetve a megmaradt szovjet-orosz technokráciával és katonai elittel való kiegyezés.”*⁶ Kazahsztánban és Üzbegisztánban a tagköztársaság korábbi pártvezetői ülnek az elnöki székben. Tádzsikisztánban Emomali Rahmon (korábban Rahmonov)⁷ 1994 óta tölti be az elnöki po-

hasonló adottságokkal (gazdasági fejlettséggel, kulturális háttérrel stb.) rendelkeznek, ugyanakkor egy vizsgált változó (például alkotmányos berendezkedés, pártrendszer stb.) tekintetében mégis eltérést mutat(hat)nak. Dogan–Kazancigil (1994), pp. 2–12. Ez metodológiaián lényegében megfeleltethető a Przeworski–Teune szerzőpáros „leg hasonlőbb rendszerek módszerének”. Ezzel szemben a „legkülönbözőbb rendszerek módszere” alapvetően különböző országokat vizsgál, melyek csak egy adott változó tekintetében mutatnak hasonlóságot. Przeworski–Teune (1970).

⁶ Dobrovits (2011), p. 8.

⁷ Tádzsikisztán elnöke elhagyta családnevéből az orosz végződést (*Президент Таджикистана отрезал от своей фамилии русское окончание*) Lenta.ru 2007.03.21. <http://www.lenta.ru/news/2007/03/21/name/>

ziciót, aki előtte is a szovjet nomenklatura elit tagjai közé tartozott (korábban mint kolhozelnök, majd 1990 óta aktív politikusként is). Bár a függetlenség elnyerése óta két forradalom is lezajlott (2005; 2010) Kirgizisztánban, az ennek nyomán hatalomra kerülő vezetők (Kurman Bakijev korábbi elnök, Roza Otunbajeva ideiglenes államfő vagy Almazbek Atambajev jelenlegi elnök, korábbi miniszterelnök) szintén az egykori nomenklatura tagjai voltak. Gurbanguli Berdimuhamedov türkmén elnök, aki a többi közép-ázsiai vezetőnél fiatalabb, Szaparmurat Nyijazov örököseként mégis a nomenklatura elit emberének tekinthető.⁸ A nyilvánvaló személyi folytonosság mellett a hatalmi struktúrák szervezeti kontinuitása is megfigyelhető a vizsgált államok többségében: Türkmenisztánban, Üzbegisztánban és Kazahsztánban az adott tagköztársaság kommunista pártját rendszerint legfeljebb csak átnevezték, de immár „elnöki pártokként” személyi állományuk, szervezeti struktúrájuk és hatalmi monopóliumuk alapvetően változatlan maradt. Az állami erőszakszervezeteket (hadsereg, belügyi alakulatok, titkosszolgálatok) hasonló személyi és szervezeti folytonosság jellemzi. Ez a kontinuitás pedig, úgy tűnik, egyfajta sajátos stabilizáló hatással is bírt, mivel azok az államok, ahol ez akár időlegesen is megbomlott (Tádzsikisztán, Kirgizisztán), politikailag jelentős mértékben instabilizálódtak.

Elnöki túlhatalom

A vizsgált államok – a parlamentáris kormányformára 2010-től áttérő Kirgizisztán kivételével – alkotmányos berendezkedésüket tekintve a végrehajtó hatalmi ág túlsúlyával jellemezhető prezidenciális köztársaságok. A törvényhozást, illetve a pártrendszert is – a rendszerint a korábbi állampárt utódpártjának tekinthető – elnöki pártok uralják. A nagyfokú elnöki hatalomkoncentráció megvalósulását az alkotmányos kereteken túl a közép-ázsiai társadalmak politikai kultúrájának személyközpontú jellege is elősegíti. *„E politika alapvető lényege, hogy személyfüggő. A politikumot nem szimbólumok és intézmények, hanem elsősorban személyek képviselik.”*⁹ Számos elemző szerint éppen ezen rezsimek személyközpontú jellege miatt rejti magában a politikai rendszer destabilizálódásának jövőbeni lehetőségét a mindenekelőtt Kazahsztánban és Üzbegisztánban elkerülhetetlenül közelgő politikai generációváltás és az elnöki utódlás kérdésének megoldatlansága.

⁸ Dobrovits (2011), p. 9.

⁹ *Ibid.*

A politika alacsony intézményesültségi foka, az informális „klán”-struktúrák meghatározó szerepe

A közép-ázsiai szovjet utódállamok politikai berendezkedésének szintén kivétel nélkül meghatározó vonása az alkotmányos politikai intézmények és az informális érdekhálózatok vagyis az úgynevezett „klán”-struktúrák párhuzamossága, sőt ez utóbbiak dominanciája az előbbieket felett a gyakorlati politikai döntéshozatal során. A vizsgált országokban az alkotmány által garantált hatalommegosztás a főbb államhatalmi intézmények között a gyakorlatban rendszerint nem érvényesül, informális érdekcsoportok tartják ellenőrzésük alatt az államigazgatást, illetve az állami erőszakszervezeteket. A klánoknak a posztszovjet közép-ázsiai országok politikai életében játszott meghatározó szerepére számos szerző felhívja a figyelmet.¹⁰ Khalid szerint ugyanakkor a klán terminus használata félrevezető lehet, mivel óhatatlanul a premodern törzsi viszonyokkal kapcsolatos asszociációkat kelt, miközben valójában a szovjet korszak viszonyai között kialakult, a patrónus-kliens logika alapján működő vertikális érdekhálózatokról van szó, melyek kialakulásában természetesen a családi kapcsolatoknak is szerepe lehet, de jellemzően a gazdasági és politikai érdekek sokkal inkább meghatározóak.¹¹ A „klán-alapú politizálás” természetesen a melegágyát képezi a közép-ázsiai társadalmakban a brezsnyevi időszak óta általános jelenlévő, de a függetlenedés óta jellemzően tovább erősödött korrupciónak is.¹² A „klánok” szerveződésében rendszerint fontos szerepet játszanak a *regionális* kötődések és lobbierdekek is. Így azokban az országokban, ahol akár időlegesen is, de tér nyílt a többpárti politikai versengés számára (mint például Kirgizisztánban vagy Tádzsikisztánban), megfigyelhető volt, hogy a pártok voltaképpen nem ideológiai alapon különülnek el egymástól, hanem regionális kötődésű érdekhálózatok egyfajta „fedőszervezeteiként” funkcionálnak.¹³

¹⁰ Rashid (1994), pp. 242–243.; Olcott (2005), pp. 234–235. A klánok meghatározó szerepéről bővebben lásd: Collins (2006).

¹¹ Khalid (2007), p. 90.

¹² Dobrovits (2011), p. 9.

¹³ A kirgiz politikai zavargásokban a regionális klánok szerepéről lásd: Engvall (2011); Abazov: *Parliamentary elections in Kyrgyzstan: long road to stability?* CACI Analyst 2010.10.25. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5424>. Ugyanerről a tádzsik polgárháború kapcsán: Heathershaw (2009), pp. 20–26.

A politikai iszlám periferiális szerepe

Nem feltétlenül valódi jelentőségük okán, de a nyugati szakirodalom egy része által rájuk fordított kiemelt figyelem miatt¹⁴ kitérünk majd a vizsgált államokban jórészt illegalitásba kényszerített iszlamista, illetve militáns dzsihadista szervezetekre is. Kazahsztánban és Kirgizisztánban szerepük egyelőre összességében marginálisnak tekinthető, mint ahogyan nincs tudomásunk jelentősebb – akár csak illegális – iszlamista szervezetről a politikai pluralizmust minden formáját elfojtó Türkmenisztánban sem. A tádzsik polgárháború idején az Egyesült Tádzsik Ellenzék táborában kétségkívül megnőtt az iszlamista radikálisok befolyása, és mind a mai napig Tádzsikisztánban működik a régió egyetlen legális iszlamista pártja az *Iszlám Újjászületés Pártja* (Islamic Renaissance Party – IRP). Ennek ellenére az elemzők értékelése szerint az iszlamisták társadalmi támogatottsága a polgárháború lezárulása óta alapvetően hanyatlóban van.¹⁵ Jelenleg az iszlamista mozgalmak aktivitásának elsőszámú terepe egyértelműen a Fergánai-medence régiója, így a probléma által napjainkban elsősorban Üzbegisztán, és jóval kisebb mértékben Kirgizisztán érintett.

A tárgyalt öt állam politikai rendszerének összehasonlító elemzése során a fenti négy tényező vizsgálatára kiemelt figyelmet kívánunk fordítani. Úgy véljük, a fenti jellemzők bármelyikének vonatkozásában bekövetkező tartós változás esetén az adott államnak a „standard közép-ázsiai” modelltől való eltávolodásával számolhatunk.

2) Kazahsztán: egy „felvilágosult” autokrácia?

Kazahsztán kormányformája az ország 1995-ös – és legutoljára érdemben 2007-ben módosított – alkotmánya alapján elnöki köztársaság. Az állam unitárius berendezkedésű, területi, illetve etnikai autonómiákat nem ismer el. A törvényhozás szerve a kétkamarás parlament, melynek alsóháza a *Mazsilsz* 107 képviselőből áll, míg második kamarája a 47 tagú Szenátus. A *Mazsilsz* 98 képviselőjét pártlistás rendszerben hétszázalékos bekerülési küszöb mellett az állampolgárok választják,¹⁶ kilenc képviselői helyet a Kazahsztán Népeinek Gyűlése¹⁷ delegáltjai tölthetnek be. A *Mazsilsz* kép-

¹⁴ Rashid (2002); Khalid (2007), pp. 140–203.; Haghayeghi (1997), pp. 71–101.

¹⁵ Rashid (2002), pp. 112–113.

¹⁶ The Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan http://election.kz/portal/page?_pageid=153,75186&_dad=portal&_schema=PORTAL

¹⁷ Az 1995-ös kazah alkotmány által életrehozott konzultatív testületről van szó, amely Kazahsztán etnikai közösségeit van hivatva reprezentálni. Pannier: *Kazakhstan: “Ethnic*

viselőinek mandátuma öt évre szól, a következő választás 2017-ben várható. A Szenátus 47 tagja közül hetet az elnök nevez ki, további 40 szenátort a 19 tartomány (*akim*) és főváros gyűlései delegálnak (akimonként kettőt-kettőt). Ezenkívül élethosszig tartóan szenátorok lesznek a volt államfők is, bár az államfő személyének változására eddig még nem volt precedens. A szenátorok mandátuma hat évre szól, három évente cserélődik le a választott szenátorok fele (a következő választás esedékes éve 2014). A végrehajtó hatalom feje az elnök, ő nevezi ki a miniszterelnököt és a kormány (Minisztertanács) tagjait. Az államfő hivatali mandátuma jelenleg öt év,¹⁸ egyszer újraválasztható. (A legutóbbi 2011-es elnökválasztások után tehát 2016-ban várható a következő). Ezen szabály alól kivételt képez Nurszultan Nazarbajev.¹⁹

Mint ez a szabályozás is mutatja, a kazah alkotmányos berendezkedés sok tekintetben az országot függetlenné válása óta irányító Nazarbajev elnök „személyére szabott”. A kazah politikai rendszer erőteljes személyközpontú jellege miatt szükséges, hogy röviden vázoljuk Nazarbajev elnök hatalomra jutásának körülményeit és személyi hatalma kiépítésének folyamatát.

Nurszultan Nazarbajev 1940-ben paraszti családban született az Alma-Atához közeli Csemalgonban. Már 1962-ben belépett a kazah kommunista pártba, 1967-ben mérnökként diplomázott, majd hosszabb időn keresztül a karagandai acélműveknél dolgozott, de nem mint mérnök, hanem pártbürokrata beosztásban, az acélművek pártbizottságának elnökeként. Ezután szabályos pártkarriert futott be. 1986-ban Dinmuhamed Kunajev bukása után a Kazah SZSZK Minisztertanácsának Elnökévé nevezték ki. Ez nagyjából a miniszterelnöki tisztségnek megfeleltethető pozíció.²⁰ Alapvetően kompromisszumkész technokrata hírében álló – és nem utolsósorban etnikai kazah származású – politikusként személye logikus választásnak kínálkozott Gorbacsov számára, amikor is 1989-ben a népszerűtlen Gennagyij Kolbin utódját kereste a kazah kommunista párt főtitkári székébe. Nazarbajevnek nemcsak honfitársai körében sikerült viszonylag hamar jelentős népszerűségre szert tennie, de a közép-ázsiai tagköztársaságok vezetői közül egyedülként Gorbacsovvál is sikerült jó

Minorities Guaranteed Seats In Parliament.” Radio Free Europe, 2007.06.27. <http://www.rferl.org/content/article/1077396.html>

¹⁸ Egy korábbi, 1998-as alkotmánymódosítás hét évre emelte az elnöki mandátum hosszát. Ezt 2007-ben ismét öt évre korlátozták, ekkor került be az alkotmányszövegbe az egyszeri újraválaszthatóság korlátja is, Nazarbajev mint első államfő, kivételes korlátlan újraválaszthatóságát tartalmazó kitéttel. Olcott (2010), p. 119.; CIA The World Factbook. Kazakhstan Government <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

¹⁹ CIA The World Factbook. Kazakhstan Government. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>

²⁰ Rashid (1994), p. 118.

kapcsolatot kialakítania. Támogatta a peresztrojka programját, illetve Gorbacsovnak az új unió létrehozására vonatkozó elképzeléseit. Az 1991. augusztusi puccs során ugyanakkor hezitáló magatartást tanúsított: 36 órán keresztül nem nyilatkozott, ám amikor Jelcin nyíltan fellépett a puccsisták ellenében, Nazarbajev is elítélte a hatalomátvételt.²¹ A többi közép-ázsiai vezetőtől eltérően Nazarbajev a puccsot követően sem kezdett nacionalista húrokat pengetni, a Szovjetunió fenntartását az utolsó pillanatig támogatta.²² Ezzel is magyarázható, hogy a közép-ázsiai tagköztársaságok közül utoljára éppen Kazahsztán deklarálta függetlenségét (1991. december 16-án).

A Szovjetunió felbomlása nem rengette meg Nazarbajev Kazahsztánon belüli hatalmi pozícióit. A kazahok körében többek között már csak etnikai kazah származása miatt is népszerű volt, ugyanakkor személyére a kazahsztáni oroszok többsége is mint a szovjet korszak etnikai harmóniájának kontinuitását biztosító legfőbb garanciára tekintett.²³ A kilencvenes évtized folyamán tehát az ország legnépszerűbb politikusa minden kétséget kizáróan Nazarbajev volt, aki ennek ellenére sohasem mérettette meg magát valódi, versengő választásokon. Nazarbajev, úgy tűnik, rendkívüli mértékben tart attól, hogy a versengő többpárti demokrácia térnyerése országában egyszersmind az etnikai alapú politizálás katalizátoraként is működjön. Így uralmának húsz évét nem a politikai pluralizmus erősödése, sokkal inkább a fokozódó elnöki hatalomkoncentráció, valamint a kazah politikai rendszer személyközpontú jellegének megerősödése fémjelzte.²⁴

Kazahsztán történetében először közvetlen elnökválasztásra 1991 decemberében (még a függetlenség kikiáltása előtt) került sor. Nazarbajevvel

²¹ Nazarbajev mint Gorbacsov politikai szövetségese valószínűleg a legkevésbé sem szimpatizált a puccsal, óvatosságát azzal magyarázhatjuk, hogy tartott saját köztársaságának orosz lakosaitól, akiknek többsége támogatta a keményvonalasokat. Így Nazarbajev óvatossági taktikusságról tanúbizonyságot téve addig várt a színvallással, amíg Oroszországon belül egyértelművé váltak az erőviszonyok. Rashid (1994), p. 119.

²² Haghayeghi (1997), p. 138.

²³ Egészen a nyolcvanas évekig az oroszok tették ki a Kazah SZSZK népességének relatív többségét, 40 százalékot meghaladó arányukkal (a kazahok aránya 1959-ben 30%, 1970-ben 36,2% volt). Az 1989-es szovjet népszámlálás volt az első, amikor az etnikai kazahok aránya (39,7%) először haladta meg az oroszokét (37,8%). Ugyanakkor az „orosz nyelvűek” aránya a teljes népességen belül még ekkor is több mint 50 százalék volt! Ne feledjük, számos kazah etnikumú anyanyelve nem a kazah, hanem az orosz. Ezzel együtt Észak-Kazahsztánban és számos nagyvárosban (így például Alma-Atában, Karagandában vagy éppen Petropavlovszkban) még napjainkban is az oroszok alkotják a lokális többséget. Az orosz szeparatizmus veszélye Kazahsztán számára pedig továbbra is élő probléma, mivel az orosz kisebbség nem egyenletesen szóródik az ország területén, hanem jól körülhatárolható etnikai tömböket alkot, melyek jellemzően az ország nagyvárosaiban, illetve az északi, Oroszországgal határos régiókban koncentrálnak. Olcott (1997), p. 207.; Olcott (2010), p. 174.

²⁴ Olcott (2010), p. 247.

szemben egyetlen ellenzéki csoportosulás sem állított ellenjelöltet, így a hivatalban lévő államfő a leadott voksok 98 százalékát kapta.²⁵ A törvényhozó szerv ekkor még az 1990-ben megválasztott és a volt kommunista párttagok által dominált 350 tagú Legfelső Tanács volt. 1993 januárjában ez a testület fogadta el a független Kazahsztán történetének első alkotmányát, amely egy, a mostanihoz lényegében hasonló prezidenciális köztársasági kormányformát rögzített, egykamarás törvényhozással.²⁶ Az alkotmány elfogadása után a Tanács eleget téve Nazarbayev elnök nyomásgyakorlásának, 1993 decemberében – ötéves mandátumának lejárta előtt – feloszlatta magát. 1994 márciusában sor került az új egykamarás 177 tagú parlament megválasztására (40 képviselőt maga az elnök nevezhetett ki). A várakozásokkal ellentétben azonban az új parlament nem sorakozott fel kellően egységesen Nazarbayev elnök privatizációs programja mögött, így 1995 elején az elnök elérte a parlament idő előtti feloszlatását, majd 1995 áprilisában népszavazás útján új alkotmányt fogadtatott el, amely tovább erősítette az államfő hatalmi jogosítványait. Az 1995-ös alkotmány értelmében állt fel a kétkamarás parlament, amelynek döntéseit az elnök megvétózhatja (az elnöki vétót csak mindkét kamara kétharmados többséggel elfogadott döntése írhatja felül). Az 1995-ös alkotmány elnöki beleegyezéshez köti a kormánnyal szembeni bizalmatlansági indítványt, mint ahogy elnöki hatáskör lényegében az *oblasztyok* (megyék) vezető tisztségviselőinek kinevezése is.²⁷

Az 1995-ös népszavazás Nazarbayev elnöki mandátumát is meghosszabbította egészen 2000-ig. 1999-ben, 2005-ben, majd a 2007-es alkotmánymódosítások után 2011-ben harmadszor is újraválasztották, több mint 90 százalékos többséggel.²⁸ A választások tisztaságát nyugati megfigyelők részéről igen sok kritika érte, akárcsak a korábbi elnökválasztások alkalmával.²⁹ Az elnökválasztásokhoz képest a parlamenti választások másodlagos jelentőségűnek tekinthetők, hiszen Kazahsztánban a törvényhozás sohasem képezte valódi ellensúlyát az elnöki hatalomnak. Ráadásul a kazah politikai rendszer vonatkozásában aligha beszélhetünk a nyugati értelemben vett versengő pártrendszerrel vagy akár csak „valódi” politikai pártokról. A számos alkalommal újrászervezett, illetve átnevezett „elnöki

²⁵ *Ibid.*, p. 93.

²⁶ Widner: “Constitution Writing and Conflict Resolution. Kazakhstan 1993.” <https://www.princeton.edu/~pcwcr/reports/kazakhstan1993.html>

²⁷ Olcott (2010), p. 99.

²⁸ *Presidential election, Nazarbayev wins with 95% of the votes.* AsiaNews 2011.04.04. <http://www.asianews.it/news-en/Presidential-election,-Nazarbayev-wins-with-95-of-the-votes-21201.html>

²⁹ Republic of Kazakhstan Early Presidential Election 3. April 2011. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report. Warsaw 2011.06.16. <http://www.osce.org/odihr/elections/78714>

párt”³⁰ sem egy ideológiai alapon szerveződő politikai formáció, képviselőit és tagjait sokkal inkább a Nazarbajev elnök személye iránti lojalitásuk köti össze, mint bármi más. Olcott meglátása szerint az országban tulajdonképpen az egyetlen jelentősebb nyugati értelemben vett politikai pártnak tekinthető formációt az ellenzéki kommunisták alkotják.³¹ Az eddigi választások során mindig az elnöki párt, illetve pártok szereztek elsőprót többséget a törvényhozásban. Nyugati megfigyelők különösen sok kritikával illették a 2007-es mazslisz-választásokat. Ennek eredményeképpen a szigorú (7%-os) bejutási küszöbnek köszönhetően effektív egypártrendszer jött létre a 2007–2012-es parlamenti ciklusban.³² Éppen emiatt módosították úgy a választási szabályokat, hogy 2012-ben a második helyen végző párt akkor is bejut a törvényhozásba, ha nem lépte át a hétszázalékos küszöböt.³³

Az alkotmányosan „túlsúlyos” elnöki hatalom és az elnöki párt törvényhozási dominanciája mellett a kazah politikai rendszert meghatározó harmadik jellemző alighanem az elnöki család, illetve klán kiterjedt informális hatalma, valamint az ennek köszönhetően általános gyakorlattá vált nagyfokú nepotizmus és korrupció. A kazahsztáni kommunista párt, majd a függetlenné vált Kazahsztán politikai vezetése – így Nazarbajev elnök és családja is – hagyományosan az egykori Nagy Horda³⁴ leszármazottai közül kerül ki, ugyanakkor a Kis és Középső Horda tagjai is számottevő gazdasági pozíciókat birtokolnak.³⁵ A politikai és gazdasági kulcspozíciókat kivétel nélkül az „elnöki klánhoz” kötődő személyek, illetve sok

³⁰ A kazahsztáni állampártot az 1991. augusztusi puccs bukása után Szocialista Pártra nevezték át. Az 1994-es parlamenti választásokon egy újjászervezett formációval a Népi Egység Uniójával lépett színre Nazarbajev, a párt 1995-ben már a Népi Egység Pártja nevet viselte. Az 1999-es választásokon a Népi Egység Pártja egyesült más, Nazarbajevet támogató formációkkal (például Demokrata Párt) és ekkor vette fel a kisebb módosításokkal máig használt *Nur Otan* „Haza Fénye” nevet. Olcott (2010), pp. 295–297.

³¹ *Ibid.*, p. 94.

³² Dave: *Kazakhstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kazakhstan>

³³ 2012-ben a szavazatok 81 százalékát megszerző Nur Otan párton kívül még a kommunisták és az ellenzéki *Ak Zsol* (Fényes Út) párt is átlépték a hétszázalékos bejutási küszöböt. Kanbolat: *Only a step toward democracy in Kazakhstan*. Today's Zaman 2012.01.17. <http://www.todayszaman.com/columnist-268842-only-a-step-toward-democracy-in-kazakhstan.html>

³⁴ A nomád kazahok az orosz hódítást megelőzően három, egymással is erőteljesen rivalizáló törzsszövetségi alakulatba az úgynevezett Kis, Középső és Nagy Hordába tömörültek. A kazah hordák a XVIII. század közepén nem tudtak ellenállni a mongol eredetű *kalmük* nomádok támadásának. A kalmük mongolokkal szemben először 1726-ban Abul-Háir a Kis Horda kánja fordult védelemért az Orosz Birodalomhoz. 1798-ra az oroszok a Középső Hordát is leigázták. Végül 1820-ban a Kokandi Kánság hódító törekvéseit elkerülni próbáló Nagy Horda is orosz protektorátus alá helyezte magát. Olcott (2010), p. 202.

³⁵ A Kis Horda családjai elsősorban az olajszektorban, míg a Középső Horda tagjai a fémfeldolgozó szektorban töltenek be prominens posztokat. Olcott (2010), p. 186.

esetben az elnök közvetlen családtagjai töltik be: Timur Kulibajev Nazarbajev elnök Dinara nevű lányának férje irányítja a kazah állami olaj- és gáztársaságot, a *TranszNyeftyeGazt*. Nazarbajev nevelt lányának, Darigának a korábbi férje, Rahat Alijev pedig az ország atomenergia-iparát irányította, egészen emigrálásáig.³⁶ A politikailag igen aktív Dariga, illetve Nazarbajev unokaöccse, Kajrat Szaltubalgi neve Nazarbajev elnök lehetséges legvalószínűbb utódaiként is gyakran felmerül.³⁷ A kazah politikai rendszer jövőjével kapcsolatos igen komoly kérdőjelek egyike, hogy itt vajon mekkora az esélye egy olyan kvázi dinasztikus utódlásnak, melynek már más posztszovjet utódállamokban, így Azerbajdzsánban, illetve egyes vélemények szerint Türkmenisztánban is tanúi lehettünk.

2010-ben Nazarbajev elnök hetvenedik születésnapja alkalmából a rendszerét addig nem jellemző személyi kultusz jelei is feltűntek: az elnök képmásai és a tőle származó idézetek jelentek meg szinte minden nyilvános helyen, kormányhivatalban, oktatási intézményben. Hivatalosan Nazarbajevnek tulajdonítják az ország nemzeti himnusza megkomponálását, valamint ő Asztana, az új főváros főépítésze. Az „Elnök becsületének és méltóságának megsértése” az ország büntető törvénykönyvének 318. cikke értelmében bűncselekménynek minősül, melyet akár szabadságvesztéssel is szankcionálhatnak. Az „Elnök becsületét védő” törvénynek a weboldalak moderátorai és internetes blogok szerzői is hatálya alá esnek, valamint igen gyakran szolgál újságírók ellen indított eljárások alapjául, jól példázva egyben a kazahsztáni média pluralizmusának korlátait.³⁸

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Kazahsztán jelenlegi politikai elitjét a szovjet korszak nómenklatúra elitjével való nagyfokú személyi és szervezeti kontinuitás jellemzi. A politikai és gazdasági kulcspozíciókat javarészt az elnöki család, illetve a tágabb elnöki klán tagjai töltik be, az elnök személyi hatalma alkotmányos szinten is intézményesített (például Nazarbajev elnök mint államalapító korlátlan újraválaszthatósága). A militáns dzsihadizmus fenyegetése az öt közép-ázsiai utódállam közül alighanem a legkevésbé vallásos Kazahsztánban a legcsekélyebb, bár illegális szalafista csoportosulások léteznek, mindezidáig számottevő aktivitást jobbra csak az interneten fejtettek ki.³⁹

³⁶ 2007-ben Alijevet Kazahsztán ausztriai nagykövétévé nevezték ki, amely döntés többek értékelése szerint már eleve felért egyfajta száműzetéssel. Nem sokkal ezt követően korrupciós ügyekben vádat emeltek ellene, diplomáciai mentességeitől megfosztották, az osztrák kormány ugyanakkor politikai menekültként tekintett rá és nem volt hajlandó őt kiadni Kazahsztánnak. Olcott (2010), p. 229.

³⁷ *Ibid.*, p. 228.

³⁸ Dave: *Kazakhstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kazakhstan>

³⁹ Zenn: *Kazakh Jihadists Intensify Internet Propaganda*. CACI Analyst 2012.08.22. <http://cacianalyst.org/?q=node/5821>

3) Üzbegisztán: Timur Lenk nyomdokain?

Üzbegisztán autoriter berendezkedésű, kormányformáját tekintve prezidenciális köztársaság, ahol bár az 1992-ben elfogadott alkotmány rendelkezik a hatalmi ágak elválasztásáról, a gyakorlatban a törvényhozás és az igazságszolgáltatás teljes mértékben a végrehajtó hatalomnak alárendelten működik. A törvényhozás szerve a 2004 óta kétkamarás *Olij Madzslisz*. A 150 fős alsóház képviselői közül 135-öt közvetlenül az állampolgárok választanak, míg 15 hely az Üzbegisztáni Ökológiai Mozgalom számára van fenntartva.⁴⁰ A száz főből álló Szenátus tagjai közül 84-et a tartományok (*velajat*) kormányzótanácsai delegálnak, 16 szenátort pedig közvetlenül az elnök nevez ki. Az elnök nevezi ki a kormány minisztereit és az alkotmánybíróság bírait. Megvétózhatja a parlament döntéseit és fel is oszthatja a testületet.⁴¹ Üzbegisztánban a helyi igazgatás képviselői is felülről történő kinevezéssel nyerik el pozíciójukat, a helyi közigazgatás egységei nem rendelkeznek semmifajta önkormányzatisággal. Ennek következtében önkormányzati választásokat sem tartanak, az alsóbb szintű tartományi és települési tisztségviselők kinevezésekor elsősorban a klánok szerinti hovatartozás szempontjai érvényesülnek.⁴² Ugyanez a gyakorlat érvényesül a formailag autonóm *Karakalpaksztáni Köztársaságban* is.⁴³

Az államfői posztot 1990 óta Iszlom Karimov tölti be. Karimov elnök 1938-ban született, édesapja üzbég, édesanyja viszont tádzsik volt. Szüleit fiatalon elveszítette, egy szamarkandi árvaházban nőtt fel, majd tipikus pártkarriert futott be.⁴⁴ Állítólag az üzbég nyelvet sokkal rosszabbul beszéli, mint az orosz.⁴⁵ Az andropovi-gorbacsovi korrupcióellenes kampá-

⁴⁰ A Mozgalom tekinthető tulajdonképpen az ötödik hivatalos elnöki pártnak, melynek funkciója, hogy a nagypolitika szintjén demonstrálja a Karimov-rezim elkötelezettségét a környezetvédelem ügye iránt. Ivanovna–Sattarova: *Ecological Movement holds conference on elections to parliament*. Uzbekistan National News Agency 2009.12.27. <http://uza.uz/en/politics/1160/>

⁴¹ CIA The World Factbook. Uzbekistan Government. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html>

⁴² Pannier: *Uzbekistan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/uzbekistan>

⁴³ Melvin (2000), p. 32.

⁴⁴ A szovjet hatóságok az árvaházakból előszeretettel válogattak ki gyerekeket – akikből családi és klánokhoz való kötődések híján – könnyen nevelhettek a kommunista párthoz maximálisan lojális kádereket.

⁴⁵ Rashid (1994), p. 93.

nyok lezárulása nyomán 1989-ben került az üzbég kommunista párt főtitkári székébe,⁴⁶ 1990-ben pedig a tagköztársaság Legfelső Tanácsa megválasztotta az Üzbég SZSZK elnökévé is. 1991 augusztusában támogatta a puccsistákat, ám a puccs bukását követően augusztus 31-én (a közép-ázsiai tagköztársaságok közül elsőként) az Üzbég SZSZK Legfelső Tanácsa deklarálta az ország függetlenségét. 1991. szeptember 14-én a kommunista pártot is betiltották, a párt azonban – mint az elnöki akarat végrehajtó mechanizmusa – *Nemzeti Demokrata Párt*, majd *Üzbég Demokrata Néppárt* néven változatlanul tovább funkcionált.

Az 1989–1991 közötti rövid időszakban ugyanakkor ellenzéki szervezetek is nyilvánosan tevékenykedhettek. Ekkoriban az ellenzék vezető erejének a neves üzbég értelmiségiek⁴⁷ által vezetett *Birlik* mozgalom volt tekinthető. A *Birlik* önmeghatározása szerint nemzeti demokrata, valójában leginkább az üzbég nacionalizmus talaján állt, de számos irányzat (környezetvédő, pántörök nacionalista, sőt még iszlamista is) helyet kapott benne. A *Birlik* mozgalmat az üzbég hatóságok politikai párt helyett csupán társadalmi szervezetként voltak hajlandóak regisztrálni. Ennek következtében a *Birlik* nem, csupán a belőle kivált és „mészkeltetebb” (azaz Karimovhoz lojálisabb) *Erk* párt állíthatott Karimovval szemben ellenjelöltet – a hírneves üzbég költő Muhammad Salih személyében – az 1991-es választásokon. Karimov a súlyos visszaélésektől és csalásoktól sem mentes választásokon a szavazatok 86 százalékát kapta. Az 1991-es elnökválasztásokat követően rövidesen mindkét ellenzéki csoportosulást betiltották és vezetőiket emigrációba kényszerítették.⁴⁸

1994-ben parlamenti választásokat tartottak, amelyek eredményeképpen az új *Olij Madzsisz* váltotta fel régi Legfelső Tanácsot, ám a képviselői helyek döntő hányadát az új törvényhozásban is az elnöki párt birtokolta. Karimov 1996-ban kilépett a Demokrata Néppártból, hogy országának, legalább formálisan „pártfüggetlen” államfője legyen.⁴⁹ 1995-ben egy újabb népszavazás eredményeképpen Karimov hivatali mandátumát 2000-ig meghosszabbították. 2000-ben az elnököt ismét elsőprő többség-

⁴⁶ Az 1983–1989 közötti időszak Inamzon Uszmanhodzsajev és Rafik Nisanov pártfőtitkársága alatt a folyamatos korrupcióellenes hadjárat jegyében telt. Ezt az Üzbég SZSZK lakossága és politikai elitjének soraiban úgy értelmezték mint a moszkvai centrumnak az üzbég autonómia elleni támadását. A peresztrojka időszakában bekövetkező liberalizálódás az Üzbég SZSZK-ban szinte egyáltalán nem érezte hatását. A Gorbacsov végrehajtójának tekintett és éppen ezért roppant népszerűtlen Nisanov pártfőtitkárt 1989-ben váltották le, miután nem tudta megfelelően kezelni a Fergánai-völgyben az üzbégek és mesketi törökök között kirobbant etnikai zavargásokat. Fierman (1997), p. 369.

⁴⁷ Így például Muhammad Salih író vagy Abdurrahman Polatov professzor. Salih később kivált a *Birlikből* és megalapította a mérsékeltetebb *Erk* pártot, melynek vezetőjeként a Karimovval szemben induló egyetlen jelölt volt az 1991-es elnökválasztáson. Fierman (1997), p. 367.

⁴⁸ Melvin (2000), p. 36.

⁴⁹ *Ibid.*, p. 33.

gel újraválasztották, egy 2002-es alkotmánymódosítás pedig hivatali idejének hosszát öt évről hét évre emelte. Ennek megfelelően legutoljára 2007-ben tartottak Üzbegisztánban elnökválasztásokat, melyen Karimov a szavazatok 88 százalékát szerezte meg. A jelenlegi szabályozás az elnök egyszeri újraválasztását teszi lehetővé,⁵⁰ Karimov ez alapján tehát 2014-ig maradhat hivatalban.

A kazah és az üzbég rezsim elnyomó jellege közötti fokozatbeli eltérést jól jelzi, hogy míg Kazahsztánban a hatalom „garantálja” az elnöki párt jó eredményét a választásokon és ennek révén mindenkori hegemoniáját a törvényhozásban, ugyanakkor az országban valódi ellenzéki csoportosulások is működhetnek, sőt szerezhetnek adott esetben még parlamenti képviselőket is. Hatósági korlátozások csak a csekély támogatottságú iszlamista radikálisok tevékenységét akadályozzák. Ezzel szemben Üzbegisztánban ma már csupán négy, az elnököt támogató párt működhet legálisan: az *Üzbég Demokrata Néppárt* (a korábbi kommunista párt lényegében továbbra is állampártként funkcionáló utódpartja), az *Üzbég Liberális Demokrata Párt*, valamint a *Milli Tiklanish* (Nemzeti Újjászületés) és az *Adolat* (Igazság) pártok. 2008-ban még maga Karimov elnök is megróttá ezeket a hivatalos pártokat, hogy programjuk alapján alig lehet közöttük különbséget tenni.⁵¹ Ennek következtében a választásokat meglehetősen érdektelenség és apátia övezi az állampolgárok körében, bár a hivatalos adatok rendre 90 százalék körüli részvételt mutatnak. Ez többek között annak is betudható, hogy Üzbegisztánban nemegyszer börtönbüntetéssel szankcionálják a választásoktól való távolmaradást.

Napjainkban a Karimov-rezsim a hatalmát fenyegető legveszélyesebb tényezőnek láthatóan az illegalitásba kényszerített iszlamista radikalizmust tekinti. 1997 óta az üzbég alkotmány kimondottan tiltja a nemzeti-ségi, illetve vallási alapon létrejött pártok működését. Míg az előbbi passzus a vélelmezett tádzsik szeparatizmus veszélyét igyekszik elhárítani,⁵²

⁵⁰ 1991-es megválasztására még az alkotmány elfogadása előtt került sor, az 1995-ös népszavazás pedig az elnök hivatali mandátumának egyszeri és rendkívüli meghosszabbításáról rendelkezett. Így alkotmánytechnikai értelemben véve csak a 2000-es és 2007-es választások voltak valódi „elnökválasztásnak” tekinthetők. CIA The World Factbook. Uzbekistan Government. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html>

⁵¹ Pannier: *Uzbekistan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/uzbekistan>

⁵² A Karimov-rezsim a tádzsikokra, mint Üzbegisztán területi egységére nézve valódi fenyegetést jelentő tényezőre tekint, éppen ezért számukra nem biztosítanak semmiféle területi autonómiát, de még egyénileg gyakorolható kisebbségi (például szabad nyelvhasználati) jogokat sem. Az üzbegisztáni tádzsikok legjelentősebb politikai szervezetét, az 1989-ben Uktum Bekmuhammedov által alapított – és szeparatista követeléseket is megfogalmazó - *Szamarkandi Tádzsikok Kulturális Egyesületét* a hatóságok 1991 folyamán erőszakos eszközöket sem mellőzve lényegében felszámolták. A tádzsik kisebbséggel szembeni elnyomó politika folyamatos feszültségforrást jelent Üzbegisztán és Tádzsikisz-

addig az utóbbi korlátozás nyilvánvalóan a politikai iszlám térnyerését kívánja megakadályozni. A tiltás ellenére számos iszlamista politikai szervezet működik illegalitásban az országban. (Elsősorban a Fergánai-medencében mutatnak aktivitást).

1990-ben az egész Szovjetuniót lefedni kívánó *Iszlám Újjászületés Pártjának* alapító kongresszusát is eredetileg Taskentben szándékozták tartani. Miután ez az elképzelés az üzbég hatóságok ellenállása miatt megghiúsult, a választás Asztrahánra esett. A párt végül is a későbbiekben a közép-ázsiai utódállamok közül egyedül Tádzsikisztánban fejtett ki érdemi aktivitást.⁵³ A jelenleg illegalitásban működő szervezetek közül talán érdemes kiemelni a *Hizb ut-Tahrir al-Islami* (Iszlám Felszabadítás Pártja) elnevezésű pániszlamista mozgalmat, melynek fő célkitűzése egész Közép-Ázsia egyesítése egy iszlám kalifátusban. A mozgalom bázisát jellemzően a városi értelmiségiek képezik. A szervezet ideológiája meglehetősen utópikusnak tűnik, a politikai erőszakot elvetik, és nincs kötődésük a militáns dzsihadista csoportosulásokhoz sem. Nem sorolhatóak a szaúdi szponzorálású *vahhabita*⁵⁴ szervezetek közé sem, önmeghatározásuk szerint ideológiailag inkább az 1930-as évek egyiptomi Muszlim Tesvériségéhez állnak közel.⁵⁵

A militáns dzsihadizmus fő térségbeli képviselőjének az úgynevezett *Üzbegisztáni Iszlám Mozgalom* tekinthető, amely elsősorban 1996–2001 között (tehát a Talibán afganisztáni térnyerésének idején) volt aktív. 1999 és 2001 között tádzsik és kirgiz területekről több alkalommal is fegyveres támadásokat intéztek a Fergánai-medencében elhelyezkedő üzbég enklávék ellen,⁵⁶ amire az üzbég vezetés a kirgiz-üzbég határ elaknásításával reagált. Minden valószínűség szerint a szervezethez köthetőek az 1999 februárjában 13 ember életét kioltó, és feltehetően Karimov elnök likvidálását célzó taskenti robbantásos merényletek is.⁵⁷ A merényletek után az iszlamistákkal szemben már addig is engesztelhetetlen⁵⁸ Karimov elnök

tán kapcsolatában, ugyanakkor erőszakos összecsapásokra az üzbég és tádzsik etnikum tagjai között a függetlenség elnyerése óta nem került sor. Haghayeghi (1997), p. 197.

⁵³ Fierman (1997), p. 374.

⁵⁴ A vahhabizmus a XVIII. században a mai Szaúd-Arábia területén uralkodóvá vált fundamentalista muszlim vallási irányzat. Elnevezését Muhammad ibn abd al-Wahhab prédikátorról kapta. Napjainkban a vahhabita iszlám tekinthető Szaúd-Arábia tulajdonképeni államvallásának. Ugyanakkor Oroszország és a FÁK-térség sajtójában a vahhabi jelzőt a dzsihadista terrorizmust támogató szélsőséges csoportok gyűjtőneveként használják – meglehetősen pontatlanul. Khaled (2007), p. 46.

⁵⁵ Rashid (2002), p. 118.

⁵⁶ Megoldatlan határviták miatt négy de facto üzbég enklávé – *Szok, Sakimardan, Kalacsa, Dzsangail* – jött létre Kirgizisztán területén. Enclaves of the World: <http://enclaves.webs.com/centralasia.htm>

⁵⁷ Rashid (2002), pp. 162–186.

⁵⁸ „...az ilyen embereket fejbe kell lőni! Ha ti nem tudjátok megoldani, én magam fogom őket fejbelőni!” – fogalmazott 1998-ban az üzbég parlamentben egy vahhabiták ellen

minden addiginál keményebb rendőri fellépésre utasított. A következő két év folyamán mintegy 7000 személyt tartóztattak le vallási radikalizmus vádjával, közülük többeket pusztán tradicionális öltözetük alapján.⁵⁹ 2005-ben az elnök szintén az iszlamistákhoz igyekezett kötni az *Andidzsanban* kitört zavargásokat, melyek kirobbanásában azonban minden valószínűség szerint nem az iszlám radikálisok, sokkal inkább a szociális elégedetlenség és a kirgíziai „tulipános forradalom” eseményeinek továbbgyűrűző hatása játszott főszerepet.⁶⁰

A Karimov-rezsim iszlamista politikai csoportosulásokkal szemben érvényesülő – alkalmanként brutális – elnyomó politikája nem zárja ki, hogy Karimov elnök legitimációjának megerősítése végett ne fordulna maga is az iszlámhoz. Az állami televízió gyakran mutatja őt mecsetekben imádkozni, beszédeibe rendszeresen beépít Korán-idézeteket, sőt még Mekkába is elzarándokolt. A Karimov-rezsim ideológiai legitimációját ugyanakkor – a kommunista párt összeomlása óta – elsősorban nem az iszlámra, hanem az üzbég nacionalizmusra alapozza. Ezt szolgálja mindenekelőtt az „üzbég nemzeti hősként” piedesztálra emelt nagy közép-ázsiai birodalomalapító, Timur Lenk utóbbi húsz évben kialakított kultusza. Timur Lenk emlékműve áll most Taskent központi terén, a Marx-szobor egykori helyén, az üzbég sajtó pedig előszeretettel von párhuzamot a nagy államalapító Timur és Karimov elnök között.⁶¹ Érdekes módon sajátos állami kultusz épült ki a „gyapotbotrány” áldozatává váló Safar Rasidov pártfőtitkár személye köré is, aki az üzbég közvélemény szemében a moszkvai centrummal szemben az üzbég nemzeti érdekeket védő hőssé vált.⁶²

Az ideológiai legitimáción túl, természetesen Karimov elnök hatalma is elsősorban az informális „klán”-jellegű érdekhálózatokon nyugszik. Karimovot – Rasidov pártfőtitkárhoz hasonlóan – a *Szamarkand-Dzsizzah*-klán érdekköréhez sorolhatjuk, amely fő riválisának az Uszmanhodzsajev és Nisanov főtitkárok mögött álló *Taskenti-Fergana*-klán volt tekinthető.⁶³ Különösen szembeötlő vonása a Karimov-rezsimnek is a nagyfokú nepotizmus. Karimov elnök szűkebb családtagjai is fontos államhatalmi pozíciókat töltenek be: kisebb lánya, Lola, Üzbegisztán UNESCO-hoz delegált nagykövete, míg az elnök lehetséges utódjaként is emlegetett nagyobbik lánya, Gülnara volt már a külügyminisztérium tanácsadója, oroszországi nagykövet, most pedig éppen Üzbegisztán ENSZ-

intézett kirohanása során Karimov elnök. Melvin (2000), p. 56. A merénylet után pedig így nyilatkozott *“Ha az én fiam lépne ilyen útra [mármint belépne egy iszlamista szervezetbe], saját kezűleg vágnám le a fejét”* Rashid (2002), p. 150.

⁵⁹ Olcott (2005), p. 49.

⁶⁰ Daly: *The Andijan Disturbances and Their Implications*. CACI Analyst 2005.06.29. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/3152>

⁶¹ Melvin (2000), pp. 46–52.

⁶² Rashid (1994), p. 93.

⁶³ Melvin (2000), p. 42.

hez delegált nagykövete Genfben (egyben a Svájcban élő tíz leggazdagabb személy egyike). Ő egyébként hazájában Gugusha néven popénekesként is feltűnik.⁶⁴ Egy női utód elfogadottsága az erőteljesen férfiközpontú üzbég társadalomban ugyanakkor meglehetősen bizonytalan lenne, így középtávon a jelenlegi üzbég rezsim fennmaradásának legkomolyabb próbakövévé alighanem az elnöki utódlás kérdésének megoldása válik majd.

Az üzbég politikai rendszert tehát a szovjet korszakkal való nagyfokú strukturális folytonosság, a személyközpontú politizálás, valamint az elnöki klán informális politikai-gazdasági hegemoniája jellemzi. A középszerű köztársaságok közül napjainkban alighanem Üzbegisztánban (mindenekelőtt a Fergánai-medencében) képviselnek leginkább reális fenyegetést az illegális dzsihadista csoportosulások. Ugyanakkor nehezen felmérhető, hogy például az üzbég rezsim esetleges jövőbeni – például utódlási konfliktusok miatt bekövetkező – instabilizálódása nyomán ezek az egyelőre meglehetősen szétaprózott csoportosulások mekkora erőt lennének képesek mozgósítani.

4) Türkmenisztán „hiperprezidenciális” rendszere

Szaparmurat Nyijazov elnök, azaz a „Türkmenbasi” 2006-os elhunytát követően is Türkmenisztán maradt a nemzetközileg leginkább izolált, politikai rendszerének jellegét tekintve pedig a legkeményebb elnyomó rezsim a posztszovjet Közép-Ázsia államai közül. Az országra mind a mai napig hatóan olyan mértékig nyomta rá bélyegét Türkmenbasi elnök személyisége, hogy az ő hatalomra jutásának ismertetésével célszerű kezdenünk a türkmén politikai rendszer bemutatását. Nyijazov elnök életpályája bizonyos vonatkozásokban érdekes párhuzamokat mutat Iszlom Karimovéval. Szaparmurat Nyijazov 1940-ben született, családját korán elveszítette az Asgabatot sújtó 1948-as nagy földrengésben. Karimovhoz hasonlóan ő is egy szovjet árvaházban nevelkedett, innen indult meglehetősen tipikusnak tekinthető kommunista káderi karrierje.⁶⁵ 1985-ben nyerte el a Türkmen SZSZK pártfőtitkári pozícióját, így a posztszovjet közép-ázsiai államok vezetői közül ő volt az egyetlen, aki lényegében még a peresztrojka programjának megindulása előtt került hatalomra és a gorbacsovi reformok idején, sőt a Szovjetunió összeomlását követően is megtudta tartani hatalmát.⁶⁶

⁶⁴ Pannier: *Uzbekistan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/uzbekistan>

⁶⁵ Rashid (1994), p. 188.

⁶⁶ Ochs (1997), p. 329.

1990-ben a többi tagköztársaságban is követett forгатókönyv szerint a Türkmen SZSZK Legfelső Tanácsa Nyijazovot egyhangúlag elnökké választotta. Az 1991-es puccs alatt a többi konzervatív vezetőhöz hasonlóan ő is a keményvonalasokat támogatta, a puccs összeomlását követően azonban gyorsan visszakozott. Az addigi kommunista állampártot formálisan itt is betiltották, ugyanakkor ez a gyakorlatban Üzbegisztán példájához hasonlóan nem jelentett többet pusztá átnevezésnél. A *Türkmenisztáni Demokrata Párt* jogilag is megörökölte a korábbi kommunista párt tagságát. Türkmenisztán abban a tekintetben egyedülállónak számít a közép-ázsiai utódállamok között, hogy egészen napjainkig formálisan is egypárt-rendszer maradt.⁶⁷ Türkmenisztán 1991 októberében deklarálta függetlenségét, a következő évben Nyijazovot közvetlen nép általi választás is megerősítette elnöki pozíciójában, ellenjelöltet ez alkalommal sem állítottak vele szemben. Elnöki mandátuma öt évre szólt, ám 1994-ben egy népszavazáson meghosszabbították 2002-ig. Az elnök legitimációjának biztosítása szempontjából ezt a megoldást úgy látszik kézenfekvőbbnek találta, mint egy újabb ellenjelölt nélküli elnökválasztást 1997-ben.⁶⁸ Végül 1999-ben egy alkotmánymódosítás eredményeképpen az ekkor magát már hivatalosan is Türkmenbasinak azaz „Türkmenek Atyjának” nevező elnök élethosszig szóló elnöki mandátumot kapott.⁶⁹

A türkmen alkotmány szinte minden lényeges hatalmi jogosítványt Nyijazov elnök kezében koncentrált. Ő volt az állam- és kormányfő egy személyben, ő nevezte ki a kormány tagjait és a helyi igazgatás tisztségviselőit, ahogyan a bírakat és az ügyészeket is. Ezenkívül ő volt a hadsereg főparancsnoka, sőt még a Tudományos Akadémia elnöke is. A törvényhozás szerve 1990–1994 között a 175 tagú Legfelső Tanács, majd 1994 után a mindössze 50 tagú *Mazslisz* volt. Ugyanakkor a választott törvényhozással párhuzamosan működött egy meglehetősen sajátságos testület, a több mint 2 500(!) tagú, évente egyszer ülésező Népi Tanács (*Halk Maslahati*) amely szintén kvázi törvényhozói funkciókat gyakorolt (a nemzetközi szerződések megerősítése, alkotmánymódosítás jóváhagyása egyaránt hatásköre volt, de törvényjavaslatokat is megfogalmazhatott). A Népi Tanács soraiban foglaltak helyet az összes „hatalmi ág” képviselői, így a választott parlamenti képviselőkön kívül a kormány tagjai, valamint az elnök által kinevezett bírák és helyi tisztségviselők. A Népi Tanács tehát nem válasz-

⁶⁷ Az 1992-ben elfogadott türkmen alkotmány ugyan elismeri a szabad pártalapítás jogát, de hivatalos regisztrációt mind a mai napig csak egy párt, a Türkmenisztáni Demokrata Párt kapott a hatóságoktól. Az ország másik hivatalos politikai formációja a Nemzeti Újjászületési Mozgalom (*Galkünýüs*) hivatalosan nem minősül politikai pártnak. A gyakorlatban ennek nem sok jelentősége van, hisz a két szervezet tagsága jelentős részben lefedi egymást, illetve vezetőjük is ugyanaz a személy, nevezetesen az államfő. Bohr: *Turkmenistan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/turkmenistan>

⁶⁸ Ochs (1997), p. 329.

⁶⁹ Olcott (2005), p. 39.

tott testület volt, tagjainak többségét az elnök által kinevezett tisztségviselők alkották, és lényegében más funkciója nem is volt, mint hogy az elnök számára szolgáljon a politikai nyilvánosság monumentális díszleteként.⁷⁰ Végül, 2003-ban immár a hatalommegosztás minimális látszatára sem adva, Nyijazov a parlament minden döntéshozói funkcióját a Népi Gyűlésre ruházta.⁷¹ A választott törvényhozás intézményét Türkmenisztában így csak Türkmenbasi halála után Gurbanguli Berdimuhamedov 2008-as alkotmányreformja állította helyre, amely megszüntette a Népi Gyűlés intézményét és helyére ismét egy 125 fős (igaz lényegében egypárti) Mazsliszt állított.⁷²

Nyijazov uralma alatt azonban a türkmén politikai rendszer legszembevetőbb vonása még így sem a többi közép-ázsiai országgal való összevetésben is szokatlan mértékű elnöki hatalomkoncentráció, hanem a hatalomgyakorlás külsőségei, a totális diktatúrák világát idéző személyi kultusz volt. Az emblematikus Türkmenbasi melléknév felvételét már említettük, ezt követően hamarosan már utak, terek, iskolák viselték a Türkmenbasi nevet, illetve az elnök képmását. Az ország nyugati kapuját képező, orosz alapítású Kaszpi-tengeri kikötőváros, az egykori Krasznovodszk is ma már Türkmenbasi nevét viseli. Sőt az elnök saját magáról, illetve családtagjairól nevezett el naptári hónapokat is.⁷³ Türkmenbasi képmása díszítette a türkmén nemzeti valuta, a *manat* bankjegyeit és pénzérméit, és az elnök arcéle tűnt fel az állami televízió logójában is.⁷⁴

Nyijazov egy vele készült interjúban a mindent elborító sztálinista személyi kultuszt érintő kérdés kapcsán így fogalmazott: „*Személy szerint ellenzem, hogy a képeimet és szobraimat az utcán látom. De az emberek ezt akarják*”.⁷⁵ Egy másik alkalommal a személyi kultusz alkalmazásának szükségességét a következőképpen indokolta: „...*Ez a fajta [személyi] kultusz jobb, mint a káosz, tiltakozásmánia és a felhívások mindennek a megoldására...ez a portrémánia véget fog érni, amint egy tulajdonosi osztály felemelkedik az államon belül...*”. Nyijazov úgy érvelt, hogy ideológiai és vallási kohézió hiányában a személyi kultusz szolgáltathat biztos igazodási pontot a türkmén társadalom számára. Egyes elemzők szerint Nyijazov tulajdonképpen a türkmén társadalmat erőteljesen megosztó tör-

⁷⁰ Ochs (1997), p. 319.

⁷¹ Olcott (2005), p. 158.

⁷² Bohr: *Turkmenistan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/turkmenistan>

⁷³ *Cracks in the Marble: Turkmenistan's Failing Dictatorship* (2003), p. 5.

⁷⁴ Olcott (2005), p. 40.

⁷⁵ McKay: *Turkmenbashi everywhere*. CBS News 2009.02.11. http://www.cbsnews.com/8301-18560_162-590913.html

zsi törésvonalakat kívánta áthidalni saját személyének ilyen hangsúlyos előtérbe helyezésével.⁷⁶

Ezzel együtt is nehéz racionális magyarázatot találni Nyijazov elnök számos – elsősorban uralmának későbbi szakaszában hozott – intézkedésére. Bár 1992-ben – feltehetően muszlim hitének demonstrálása végett – kormánya több tagjának kíséretében elzarándokolt Mekkába,⁷⁷ Nyijazov láthatóan egy sajátos vallást is igyekezett felépíteni saját személye köré. Számos muszlim ország közvéleményének felháborodását váltotta ki, miután saját magáról azt kezdte híresztelni, hogy próféta, sőt egyre fiatalodik és halhatatlan!⁷⁸ 2003-ban jelentette meg *Ruhmana* (A lélek könyve) című művét, melyet állítólag saját maga írt, és egyfajta spirituális életvezetési kalauznak szánta a türkmén családok számára. A Ruhmanát hamarosan a Koránnal egyenrangú szent könyvként kellett tisztelni Türkmenisztánban. A főváros kivételével a Türkmenbasi bezáratta országában a könyvtárakat, mondván, hogy a türkmén embereknek a Koránon és a Ruhmán kívül más könyvre nincsen szükségük. A Ruhmana tanulmányozása a következő években a középiskolai, sőt az egyetemi oktatásban is mind inkább kizárólagos tananyaggá vált, a felsőoktatásban évekre megszűnt a szakmai képzés.⁷⁹ Az elnök a vidéki kórházakat szintén bezáratta, azzal az indoklással, hogy fenntartásuk túl drága és a fővárosi kórházak éppen elegendők. Az orvosoknak 2005-től a hippokratészi eskü helyett a Türkmenbasira kellett felesküdniük.⁸⁰

Az uralmának vége felé mind irracionálisabb intézkedéseket hozó Türkmenbasi elnök váratlan halála után – a türkmén politikai rendszer extrém mértékű személyközpontúsága dacára – az elnöki utódlást sok elemző várakozásával szemben, meglepően zökkenőmentesen sikerült levezényelni. Az új elnök Gurbanguli Berdimuhamedov – korábban egészségügyi miniszter Nyijazov kormányában – hatalmának szilárdságát jelzi, hogy már két alkalommal, 2007-ben és 2012-ben is elnökké választották, még hozzá az elődje esetében megszokott szavazati arányokkal.⁸¹

⁷⁶ Bár Nyijazov elnök állítólag a *Tekke* törzs tagja, ugyanakkor árvaként, majd Oroszországban képzett kommunista kádereként sok tekintetben kiszakadt a tradicionális törzsi kontextusból. 1985-ben többek között azért is eshetett személyére, mint pártfőttkárra a választás, mert Nyijazov – csakúgy mint Üzbegisztánban Karimov elnök – kissé kívül állt a klánok ellentétein. Ochs (1997), pp. 317–318.

⁷⁷ Rashid (1994), p. 198.

⁷⁸ Olcott (2005), p. 40.

⁷⁹ *Cracks in the Marble* (2003), p. 5.

⁸⁰ *Turkmen Doctors Pledge Allegiance to Niyazov*. Radio Free Europe 2005.11.15.

<http://www.rferl.org/content/article/1062955.html>

⁸¹ 2007-ben „csak” 89 százalékot, 2012-ben viszont már 97 százalékot kapott, igaz Berdimuhamedov mellett – formálisan legalábbis – több másik jelölt is indult *New Turkmen President Sworn In*. Radio Free Europe 2007.02.14. <http://www.rferl.org/content/article/1074693.html>. *Turkmenistan president wins re-election with 97% of*

Bár Berdimuhamedov a nyijazovi személyi kultusz legszembeötlőbb megnyilvánulásait fokozatosan felszámolta,⁸² illetve érvénytelenítette elődje legirracionalisabb intézkedéseit – például helyreállították a szakmai képzést a felsőoktatásban –, az elnöki hatalomgyakorlás jellege alapvetően változatlan maradt. Továbbra is az elnök áll a kormány, a hadsereg és az engedélyezett politikai szervezetek élén, változatlanul ő nevezi ki az államigazgatás és az igazságszolgáltatás tisztségviselőit.⁸³

A türkmén politikai elitet, illetve politikai rendszert tehát a szovjet korszakkal való teljes személyi és szervezeti folytonosság jellemzi. A rezsim a politikai pluralizmus semmilyen formáját nem tolerálja, így az országon belül nincs tudomásunk semmiféle – akár iszlamista, akár szekuláris jellegű – ellenzéki szervezkedésről. A türkmén rezsimnek legfeljebb emigrációban működik valamifajta ellenzéke.⁸⁴ A türkmén rendszer extrém személyközpontúsága, az elnöki hatalomkoncentráció mértéke és a hatalomgyakorlás személyi kultusszal párosuló külsőségei még közép-ázsiai mércével mérve is szokatlanok. Ugyanakkor a türkménisztáni rezsim politikai utódlás során tanúsított szilárdsága mindenesetre óvatosságra intheti mindazokat az elemzőket, akik a térség többi autoriter rezsimje – mindenekelőtt Kazahsztán és Üzbegisztán – kapcsán a jelenleg hivatalban lévő elnökök halála esetére elkerülhetetlen politikai földindulást prognosztizálnak.

5) Tádzsikisztán: polgárháború és konszolidáció

A szakirodalomban konszenzusos álláspontnak tekinthető, hogy a kilencvenes évtizedben Tádzsikisztán egyikévé vált a „bukott államoknak”, és

vote. The Guardian. 2012.02.13. <http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/13/turkmenistan-president-wins-election?newsfeed=true>

⁸² Türkmenbasi képmása eltűnt a pénzekről, a híradó logójából, a himnusz szövegéből és számos közterületről. Ez ugyanakkor nem jelent teljes szakítást a személyi kultusz gyakorlatával, amit jól példáz, hogy az új elnökről is közintézményeket és közterületeket neveznek el, sőt már személyének szentelt múzeum is nyílt Asgabatban. Bohr: *Turkmenistan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/turkmenistan>

⁸³ Bohr: *Turkmenistan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/turkmenistan>

⁸⁴ Az emigrációban működő türkmén ellenzéki csoportosulások közül az Avdi Kulijev (a független Türkmenisztán első külügyminisztere) által vezetett moszkvai központú *Türkmenisztán Egyesült Demokratikus Ellenzéke*, valamint a szintén egy száműzött külügyminiszter Borisz Sikmuradov által megszervezett, és elsősorban Bécsben, illetve Prágában működő *Türkmenisztán Demokratikus Erőinek Uniója* tekinthetők említésre méltónak. Olcott (2005), p. 277.

mint ilyen megtestesítette mindazt a veszélyt, amit a többi közép-ázsiai utódállam vezetői el akartak kerülni.⁸⁵ Tádzsikisztánban fordult elő először, hogy hivatalban lévő államfőt politikai erőszak révén megfosztottak hivatalától, sőt ideiglenesen megtört a szovjet korszak pártelitjének hatalmi monopóliuma. Tádzsikisztán volt a térség egyetlen országa, ahol ha rövid időre is, de kormányzati hatalomhoz jutottak az iszlamisták. Ez, valamint a polgárháború kitörése együttesen az afganisztáni konfliktuszóna Közép-Ázsiára való kiterjedésének veszélyével fenyegetett. Tádzsikisztán példája a kilencvenes évtizedben hivatkozási alapul szolgált a többi közép-ázsiai utódállam vezetője számára „stabilitást” garantáló diktatórikus hatalomgyakorlásuk igazolásához.

A peresztrojka időszakában a Tádzsik SZSZK pártvezetése volt az egyik legkonzervatívabb az egész Szovjetunióban. 1990 folyamán katonai szükségállapotot vezettek be, és az 1990 márciusában tartott legfelső tanácsi választásokon sem engedélyezték ellenzéki jelöltek indulását. Tádzsikisztán volt az egyetlen olyan közép-ázsiai utódállam, ahol a kommunista pártot a Gorbacsov elleni puccsot követően nem tiltották be, de még csak át sem nevezték. Ugyanakkor Türkmenisztántól eltérően Tádzsikisztánban a peresztrojka időszakában jelentős ellenzéki mozgalmak léptek színre és váltak mindinkább hangadókká – a politikai részvétel egyéb lehetőségeinek hiányában – utcai demonstrációkon. A tádzsik pártrendszer alapvető sajátossága volt, hogy a pártok és milíciáik támogatói bázisa elsősorban regionális alapon rekrutálódott, a régiók szerepének tisztázása a későbbi polgárháború eseményeinek megértése szempontjából is kulcsfontosságú, ezért röviden kitérünk ennek ismertetésére.

Tádzsikisztán óriási hegyláncoktól szabdaltsága miatt legalább négy történelmi régió különül el markánsan. Az ország legészakibb tartománya, a Fergánai-medencébe ékelődő *Szogd*, az egykori *Leninabad* oblaszty, amely hagyományosan az egész Tádzsik SZSZK iparilag legfejlettebb régiójának számított, és a tádzsik kommunista párt főtitkári posztját is folyamatosan leninabadi politikusok töltötték be 1946 és 1992 között. A második fontos régió az ország földrajzi központjának tekinthető: a Pamírral határos *Garm* vidékétől egészen a nyugati *Hisszari*-völgyig húzódik, az ország számottevő üzbég kisebbsége is itt koncentrálódik. Itt helyezkedik el a főváros, Dusanbe is, amely a polgárháborús összecsapások egyik fókuszpontjává vált. A fővárostól délre található a harmadik jelentős történelmi régió, a mai *Katlon* tartomány. Ennek keleti része a gyapottermesztése miatt gazdaságilag jelentős *Kulobi* régió szintén hagyományosan jó kapcsolatokat ápolt a kommunista hatalommal, nyugati része a *Kurgan-Tyube* régió viszont a lokális ellentétektől talán leginkább terhelt vidéke volt egész Tádzsikisztánnak. A munkaerőhiánnyal küzdő Kurgan-Tyube vidékére a szovjet hatóságok 1920 és 1960 között több hullámban jelentős számú

⁸⁵ Rashid (1994), p. 178.

tádzsik paraszti háztartást költöztettek át, elsősorban a túlnépesedett Fergánai-völgyből, illetve a gazdaságilag perifériális Garm régióból. A betelepített garmi családok és az őslakos kulobiak jellemzően nem keveredtek egymással, és elkülönült kolhozokba tömörülve őrizték továbbra is sajátos regionális identitásukat. Végezetül a negyedik régió, a keleti *Autonóm Hegyi-Badahszaak* tartomány, amely a Pamír hegység rendkívül ritkán lakott vidékét foglalja magában. A pamíriak (vagy pamíri tádzsikok) az irodalmi tádzsiktól jelentősen különböző dialektust (egyes vélemények szerint önálló nyelvet) beszélnek, és vallásilag is különállónak tekinthetők: míg a tádzsik többség szunnita muszlim, addig a pamíriak a hétimamos iszmáilita siítizmus követői.⁸⁶

A tádzsik kommunista párt, majd a polgárháború alatt a Népi Front erőit az északi leninabadi és a déli gyapottermő kulobi régiók támogatták, valamint velük szimpatizált az üzbég kisebbség túlnyomó része is. Az ellenzéki *Tádzsikisztáni Demokrata Párt* és a *Rasztóhoz* (Újjászületés) mozgalom alapvetően a fővárosi értelmiség által dominált szerveződések voltak, melyek programja a tádzsik nacionalizmus elemeit vegyítette bizonyos mérsékelt iszlamista célkitűzésekkel. Az ellenzék sorait erősítette a *La'li Badahszaak* mozgalom is, mely elsősorban *Hegyi-Badahszaak* régió és a pamíri iszmaeliták nagyobb fokú autonómiájáért küzdött. Az ellenzék vezető erejének azonban 1991-től mindinkább az *Iszlám Újjászületés Pártja* (IRP)⁸⁷ számított, amely több tízezer embert tudott mozgósítani a fővárosban mindinkább állandósuló tiltakozó megmozdulásokon. Az IRP támogatói az ország elmaradottabb, éppen ezért társadalmilag is konzervatívabb vidékeiről, mindenekelőtt a keleti *Garm* régióból, illetve a *Kurgan-Tyube* régióba telepített garmi kolhozokból kerültek ki. A nyugati szakirodalomban domináns narratíva elsősorban a tádzsik polgárháború regionális meghatározottságát hangsúlyozza, és annak fő okaként az egyes régiókhoz kötődő klánoknak az államhatalom ellenőrzéséért folytatott rivalizálását jelöli meg.⁸⁸ Ugyanakkor, mint Akiner és Barnes felhívják rá a figyelmet, a

⁸⁶ Akiner–Barnes (2001), p. 17.

⁸⁷ Az IRP-t egy pánszovjet iszlamista párt létrehozásának szándékával hívták életre 1990 júniusában a Szovjetunió Muszlimjainak Kongresszusán Asztrahányban. A párt a közép-ázsiai szovjet utódállamokban nem működhetett legálisan, Tádzsikisztánban 1991 októberében – éppen a széleskörű utcai megmozdulások hatására – viszont legalizálták. A tádzsik IRP alapítója és vezetője Szaid Abdullo Nuri volt, de 1992-ben csatlakozott a párthoz Akbar Turadzsonzoda kázi, az ország legfőbb hivatalos vallási elöljárója is. Az IRP végső céljának a saríja alapú jogrend, azaz az iszlám állam bevezetését tekintette, ugyanakkor célkitűzéseit békés módon, demokratikus választások útján kívánta elérni. Az IRP tehát nem volt a dzsihadista erőszakot hirdető radikális iszlamista csoportosulások közé sorolható, mégis egyik főszereplőjévé vált az 1992–1997 közötti polgárháborúnak. A polgárháborút lezáró békemegállapodás értelmében működését ismét engedélyezték, jelenleg az egyetlen legálisan működő iszlamista politikai párt Közép-Ázsiában. Olimova–Olimov (2001), p. 27.

⁸⁸ Heathershaw (2009), p. 20.; Jonson (2006), p. 42.; Roy (2001), p. 23.

konfliktust mégsem a szeparatista tendenciák jellemezték elsősorban,⁸⁹ annak jellege inkább az államhatalom egésze feletti ellenőrzésért ideológiai alapon vívott polgárháborúkéval mutat rokonságot.⁹⁰

1991 novemberétől a főváros központjában a *Sahidon* (Mártírok) terén állandósultak a tiltakozó megmozdulások. Az ellenzéki (zömmel az IRP-t támogató) tüntetők a katonai szükségállapot feloldását és szabad, többpárti választásokat követeltek. Válaszul Rahmon Nabijev elnök (korábbi pártfőtitkár) is mozgósította javarészt hodzsandi és kulobi híveit, akik a főváros másik központi pontján, az *Azadi* (Szabadság) téren gyülekeztek rendszeresen. 1992 tavaszán a fővárosban belül rendszeressé váltak a fegyveres összecsapások a kormánypárti milíciák és az ellenzéki tüntetők között. 1992 májusában az utcai harcokban felülkerekedni látszottak az ellenzéki erők – mindenekelőtt az IRP milíciája és Turadzsonozda kázi⁹¹ körül tömörülő úgynevezett *Dusanbei Ifjúság*. Ekkor, a teljes iszlamista hatalomátvétel rémétől tartva közbelépett a dusanbei FÁK-erők vezetése, tárgyalások megkezdését javasolta, majd közvetítésbe kezdett a két fél között. A tárgyalások eredményeképpen Nabijev elnök maradhatott, ugyanakkor Nemzeti Egységkormány alakult, melyben a pozíciók egyharmadát ellenzéki politikusok kapták. A Nemzeti Egységkormányt (továbbiakban NEK) azonban kezdettől fogva megbénították a politikai ellentétek, ráadásul a Hodzsandi és Kulobi régiók kinyilvánították, hogy nem ismerik el maguk felett a NEK autoritását. A déli Kurgan-Tyube régióban kulobi fegyveresek hamarosan véres támadásokba kezdtek az IRP támogatójának tartott garmi kolhozok ellen, melynek eredményeképpen több mint százezer (elsősorban garmi származású) lakosnak kellett a fővárosban vagy Afganisztánban menedéket keresnie.⁹²

Eközben a fővárosban sem jutottak nyugvópontra az események. 1992 augusztusában a *Dusanbei Ifjúság* milíciái megrohamozták a parlamentet és több más kormányépületet, és kormánytisztviselőket ejtettek túszul. Az akcióval feltehetően Nabijev elnök távozását akarták elérni. Nabijev végül szeptember 7-én, belátva helyzetének tarthatatlanságát, megkísérelt eljut-

⁸⁹ 1991-ben Hegyi-Badahszán tartomány rövid időre deklarálta függetlenségét, illetve a Leninabadi régió is ezzel fenyegetőzött miután Rahmon Nabijev elnököt 1992 szeptemberében a „dusanbei ifjak” erőszakkal lemondásra kényszerítették. Heathershaw (2009), p. 23.

⁹⁰ Akiner–Barnes (2001), p. 17.

⁹¹ Akbar Turadzsonzodát 1988-ban nevezték ki a Tádzsik SZSZK legfőbb vallási eljárójává, az ekkor létrehozott „kázi” pozícióba. Bár kezdetben nem csatlakozott az IRP-hez, de a polgárháború alatt egyre közelebb került az iszlámistákhoz. 1992 végétől az afganisztáni emigrációban tevékenykedő ellenzék egyik vezető személyisége lett, az 1997-es béketárgyalásokon is többek között ő képviselte a tádzsik ellenzéket. A békemegállapodás után egy ideig miniszterelnök-helyettesi posztot töltött be. 1999-ben végül is belső viták miatt kizárták az iszlamista pártból, mivel az 1999-es elnökválasztáson nem támogatta a párt hivatalos jelöltjét. Abdullo (2001), p. 51.

⁹² Rashid (1994), p. 180.

ni a dusanbei reptérre, hogy Leninabadba távozzon, azonban konvoját az IRP milicistái egy rövid tűzharcban feltartóztatták, majd Nabijevvel saját gépkocsija tetején aláíratják lemondási nyilatkozatát.⁹³ A központi kormányzat ekkora lényegében teljes egészében megszűnt funkcionálni, a hatalmi küzdelmet a továbbiakban a milíciák közötti katonai erőviszonyok döntötték el.

A kurgan-tyubei harcok lezárulását követően Szandzsak Szafarov kulobi milíciavezér vezetése alatt *Tádzsikisztáni Népfront* (továbbiakban Népfront) néven egyesültek a kulobi milíciák. Az elsősorban kulobiakra támaszkodó Népfront így a posztkommunista tábor legfőbb fegyveres erejévé vált. A Legfelső Tanács kommunista képviselői 1992 őszén Leninabadban ültek össze, ahol Szafarov nyomására egy korábbi kulobi tsz-elnököt Emomali Rahmonovot választották elnökké. Rahmonov megválasztása is jól jelzi, hogy a posztkommunista táboron belül a fegyveres és a politikai vezető szerepet ekkora már egyértelműen a kulobiak szereztek meg, a harcokból jobbra távolmaradó leninabadiaktól.⁹⁴ Végül, 1992 decemberében a Népfront erői elszánták magukat Dusanbe ostromára. A hadművelethez Üzbegisztán számottevő légi és szárazföldi támogatást nyújtott,⁹⁵ de hírszerzési információkkal vélhetően az oroszok is segítették azt. Az ostromot követően a fővárosban tömegmészárlásokra került sor, Szafarov⁹⁶ milicistái az „*identity killing*” módszerével pamíri és garmi civilek százaival végeztek ezekben a napokban.⁹⁷

A főváros bevétele után a Népfront erői hamarosan Garmból, illetve a Pamíri régióból is kiszorították az ellenzéki erőket, akik végül *Egyesült Tádzsik Ellenzék* (United Tajik Opposition, továbbiakban UTO) néven Afganisztánban szervezték újra a fegyveres ellenállást Ahmed Sah Maszúd tádzsik hadúr védőszárnyai alatt. Az UTO „kormányának” vezetője Szaid Abdullo Nuri IRP-vezér, míg „külügyminisztere” a szintén afganisztáni emigrációba kényszerült Turadzsonzoda kázi lett. A Rahmonov-kormány hatalmát csak jelentős orosz katonai segítség mellett volt képes stabilizálni: az országban állomásozó orosz katonai egységek 1993-ban hivatalosan is FÁK-békefenntartó mandátumot kaptak,⁹⁸ és ők látták el a több mint ezer

⁹³ *Ibid.*, p. 178.

⁹⁴ Parker (2009), p. 67.

⁹⁵ Az üzbég vezetés a beavatkozás szükségességét a tádzsikisztáni üzbég kisebbség védelmének szükségességével indokolta, de vélhetően legalább ennyire fontos szempontot jelentett Karimov elnök számára az iszlamisták hatalomrajutásának megakadályozása az Üzbegisztánnal szomszédos országban.

⁹⁶ Néhány hónappal Dusanbe bevétele után egyébként a “királycsináló” Szafarov milíciavezért is megölte egyik saját alvezére egy máig sem teljesen tisztázott okokból bekövetkezett vitában. Haghayeghi (1997), p. 148.

⁹⁷ Rashid (1994), p. 182.

⁹⁸ A Tádzsikisztáni FÁK-békefenntartó kontingenst létrehozó megállapodást 1993 szeptemberében írták alá Oroszország, Üzbegisztán, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán

kilométeres tádzsik-afgán határ őrzését is egészen 2005 júliusáig.⁹⁹ Rahmonov kormányának első védelmi minisztere 1992–1995 között is egy orosz tábornok lett, Alekszandr Sisliannyikov személyében. Egyes orosz kormányzati tisztségviselők a polgárháborút követő években Tádzsikisztánról több alkalommal mint „protektorátusról” beszéltek.¹⁰⁰ 1994-ben Rahmonov elnökválasztásokon is megerősítette hatalmát. Az elnökválasztásokat 1995-ben parlamenti választások követték, melyeken azonban a korábbi ellenzéki pártok egyike sem vehetett részt.¹⁰¹

Az UTO, habár Afganisztán területéről időről-időre gerillatámadásokat indított tádzsikisztáni célpontok ellen,¹⁰² katonailag nem volt képes érdemben veszélyeztetni a Rahmonov-kormány pozícióit. A kormány és az UTO ellentéte hosszú éveken át feloldhatatlan politikai patthelyzetnek tűnt, azonban 1996-ban a (pastu háttérű) Talibán mozgalom afganisztáni térnyerése – főként Kabul tálibok általi elfoglalása – új dimenzióba helyezte a tádzsik konfliktust is. Egyrészt Afganisztánon belül megrendültek az UTO-t addig támogató tádzsik hadúr, Ahmed Sah Maszúd pozíciói, másrészt a Rahmonov-kormány attól tartott, ha nem zárják le mihamarabb a fegyveres konfliktust, akkor annak révén a tálibok Tádzsikisztánt, sőt akár egész Közép-Ázsiát destabilizálhatják. Ez adta meg a döntő lökést 1996 decemberében a béketárgyalások megindításához, majd 1997-ben Moszkvában a *Megbékélésről és Nemzeti Egyetértésről Szóló Általános Egyezmény* (a továbbiakban békemegállapodás) aláírásához.¹⁰³

A békemegállapodás alapvetően négy problémakörre fókuszált, ebből hármat a megállapodás részét képező jegyzőkönyvekben, a negyediket pedig a tádzsik alkotmány módosítása révén igyekeztek rendezni. A *Menekültügyi Jegyzőkönyv* értelmében több tízezer – elsősorban garmi és pamíri – menekült hazatérését tették lehetővé Afganisztánból. A *Katonai Jegyzőkönyv* rendelkezéseinek teljesítése már jóval vontatottabban haladt: hivatalosan 1999-re sikerült teljesíteni az UTO egykori harcosainak lefegyverzését, holott a regisztrált 6238 kombattáns csak harmadannyi (2119) fegyvert szolgáltatott be. Ennek ellenére 2004-re nagyjából sikerült telje-

kormányai. Az UTO képviselőit ugyanakkor nem vonták be a megállapodásba. A tádzsik-afgán határ ellenőrzésének orosz részről tulajdonított kiemelkedő stratégiai jelentőségét jól illusztrálja Jelcin elnök 1993-as nyilatkozata, mely szerint „...Tádzsikisztán déli határa Oroszországgé is egyben...” Heathershaw (2009), p. 31.

⁹⁹ *Russia wants to send border guards back to Tajikistan to protect border with Afghanistan*. Central Asia General Newswire 2011.05.05. <http://business.highbeam.com/436260/article-1G1-255553845/interfax-central-asia-general-newswire>

¹⁰⁰ Heathershaw (2009), p. 31.

¹⁰¹ Jonson (2009), p. 45.

¹⁰² A legnagyobb szabású akcióra 1993 júliusában került sor, amikor is iszlamista gerillák az afgán-tádzsik határon törbe csaltak és meggyilkoltak 25 orosz határőrt. Jonson (2006), p. 44.

¹⁰³ Heathershaw (2009), p. 32.

síteni a Katonai Jegyzőkönyv másik célkitűzését: több mint 4000 egykori UTO-gerillát integráltak a tádzsik fegyveres erők kötelékébe.¹⁰⁴ Végül, a békemegállapodás *Politikai Jegyzőkönyve* a kormányzati pozíciók 70:30 arányú megosztását irányozta elő a Rahmonov-kormány és az UTO között.¹⁰⁵ Ennek szellemében lett Akbar Turadzsonzoda miniszterelnök helyettes, míg az UTO egykori katonai parancsnoka, Mirzo Zijoev a Rendkívüli Helyzetek Minisztériumának vezetője. A kormányban az UTO valóban kitölthette a neki szánt 30 százalékos kvótát, ugyanakkor az államigazgatás alsóbb szintjein a pozíciók hasonló arányú megosztását az esetek zömében nem hajtották végre.¹⁰⁶

A negyedik, a *Jogi Jegyzőkönyv* lényegében a tádzsik alkotmány több ponton történő módosítását irányozta elő, mely módosításokat 1999 folyamán a tádzsik parlament, a *Mazsliszi Oli* sorra meg is szavazott. Az 1999-es alkotmánymódosítások új kétkamarás törvényhozás felállításáról rendelkeztek, ahol a parlament második kamarája az úgynevezett *Mazsliszi Melli* elsősorban a régiók képviselőit volt hivatva biztosítani. Mint ahogy Zoir és Scott rámutatnak, ez a módosítás a látszattal éppen ellenkezően, a törvényhozásnak az elnöki hatalommal szembeni autonómiáját voltaképpen *csökkentette*, hiszen a regionális tisztségviselők kinevezése az elnök hatáskörébe tartozik.¹⁰⁷ Az elnök hivatali idejét az új alkotmányos szabályozás ötről hét év hosszúságúra emelte, egyszeri újrávalaszthatóság korlátja mellett. Végezetül az új szabályozás ismét engedélyezte vallási alapon szerveződött pártok működését, így az Iszlám Újjászületés Pártja ismét legális politikai erővé válhatott (és mint ilyen, mind a mai napig az egyetlen legálisan működő iszlamista párt Közép-Ázsiában).

A vázolt alkotmánymódosítások életbe léptetését követően még ugyanabban az évben elnökválasztásra került sor, melyen az ellenzéki pártok nem voltak képesek egységesen egy jelölt mögé felsorakozni.¹⁰⁸ Az egyébként erősen vitatott tisztaságú választást így valószínűleg mindenképpen Rahmonov elnök nyerte volna, bár valószínűleg nem 97 százalékos többséggel. A következő évben parlamenti választásokra is sor került, ekkor az

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 33.

¹⁰⁵ A békemegállapodásról folytatott tárgyalásokból lényegében teljesen kihagyták az Abdumalik Abdullajanov vezette leninabadi frakciót, és a kormányzati pozíciók elosztása során is mellőzték őket. 1998-ban Leninabadban fegyveres felkelés is kitört a Rahmonov-kormányzat ellen, melyet azonban – az immár egykori gerillákkal is kiegészült – tádzsik haderőnek sikerült levernie. Akbarzadeh (2001), p. 31.

¹⁰⁶ Abdullo (2001), p. 51.

¹⁰⁷ Zoir–Scott (2001), p. 57.

¹⁰⁸ Az IRP jelöltje Davlut Uszmanov volt, míg a Demokrata Párt saját jelöltet állított Szulton Kuvvatov személyében. A korábbi UTO-koalíció falán az igazán komoly repedéseket azonban az mutatta, hogy Turadzsonzoda miniszterelnök-helyettes nem az IRP jelöltjét, hanem Rahmonov elnököt támogatta. Ezért ki is zárták az iszlamista pártból. Heathershaw (2009), p. 34.

elnöki párt, a *Demokrata Néppárt* a várakozásoknak megfelelően biztos többséget szerzett. Az igazi meglepetés az IRP vártnál jóval gyengébb szereplése volt: az iszlamisták kevesebb mint nyolc százalékot szereztek, így összesen két képviselői helyre tettek szert a törvényhozásban. (Az eredményben nyilvánvalóan a nagyarányú választási visszaélések is szerepet játszottak).¹⁰⁹

A 2000-es év abban a tekintetben is jelentős vízváltásznak tekinthető a posztszovjet Tádzsikisztán történetében, hogy ekkorra sikerült lényegében az összes független hadurat ténylegesen is alárendelni a központi kormánzatnak, és ezáltal megszűntek az országon belüli fegyveres csatározások is. Mára az iszlamista ellenzékhez kötődő valamennyi korábbi hadúrral vagy leszámoltak, vagy teljes visszavonulásra kényszerítették őket.¹¹⁰ Rahmon¹¹¹ hatalmának konszolidációját jól jelzi, hogy 2006-ban is nagy fölényrel sikerült elnökként újraválasztatnia magát. 2010-ben pedig a parlamenti választásokon is magabiztos többséget (63 mandátumból 55-öt) szerzett az elnököt támogató Demokrata Néppárt. Tulajdonképpen ellenzéknek így ebben a ciklusban is csak az IRP két képviselője tekinthető. Mind a választások tisztaságát,¹¹² mind Rahmon elnök autoriter hatalomgyakorlását sok kritika érte és éri azóta is nemzetközi szervezetek részéről.¹¹³

Tádzsikisztánban napjainkban tehát ismét a szovjet korszak nómenklátúra elitjének örökösei vannak hatalmon, azonban mint azt a polgárháború mindennél nyilvánvalóbban példázza, itt a pártelit nem volt képes hatalmi pozíciónak olyan hatékony megőrzésére, mint az előzőekben tárgyalt három állam esetében. Meglátásunk szerint ebben a főszerepet a regionális identitások és érdekhálózatok virulens voltán túl a tádzsik államhatalom szembeötlő gyengesége játszotta: a Szovjetunió keretei közül kiszakadva a szegény és izolált Tádzsikisztán központi kormánzata egész egyszerűen nem volt képes önerejéből elégséges gazdasági és szervezeti erőforrást mozgósítani a regionális klánok hatalmának letörésére. A polgárháborúban küzdő pártok és támogatóik elsősorban a regionális törésvonalak mentén polarizálódtak, így az iszlamisták aktivizálódása mögött sem feltétlenül az iszlamista ideológia nagymértékű társadalmi támoga-

¹⁰⁹ Jonson (2006), p. 47.

¹¹⁰ Wagner (2011), p. 11.

¹¹¹ 2007 márciusától az elnök minden előzetes bejelentés nélkül elhagyta nevéből az orosz -ov végződés használatát, és polgártársait hasonló lépésekre biztatta a tádzsik kulturális gyökerekhez való visszatérés jegyében. "Tádzsikisztán elnöke elhagyta családnévéről az orosz végződést" (Президент Таджикистана отрезал от своей фамилии русское окончание.) Lenta.ru 2007.03.21. <http://www.lenta.ru/news/2007/03/21/name/>

¹¹² *Tajikistan elections criticised by poll watchdog.* BBC News 2010.03.01. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8543214.stm>

¹¹³ Foroughi: *Tajikistan.* Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/tajikistan>

tottságát kell látnunk, hanem sokkal inkább bizonyos regionális elitcsoportok hatalmi törekvéseit. A polgárháború tapasztalatai azt mutatják, hogy a kilencvenes években Tádzsikisztánban sajnálatos módon nem a többpárti versengő demokrácia, hanem a „bukott államiság” jelentette a standard közép-ázsiai modell alternatíváját. A központi kormányzat helyreállítása csak jelentős külföldi segítség mellett valósulhatott meg, ezáltal viszont aránylag gyorsan bekövetkezett a tádzsik államhatalom restaurációja. Ugyanakkor a polgárháborút követő konszolidációnak Tádzsikisztánban a többpárti versengés korlátozása, a mindinkább autoriter jellegű elnöki hatalomgyakorlás és a „kulobi klán” informális teljhatalmának kiépülése képezte a „politikai árát”. Összességében a 2000-es évtizedtől a tádzsik politikai rendszer fejlődése mind a négy vizsgált tényezőt – a nőmenklatúra elit pozícióörzését, a személyközpontú elnöki hatalomgyakorlást, az elnöki klán informális hatalmát és az iszlamisták csekély befolyását – tekintve alapvetően konvergenciát mutat a kazah, üzbég és türkmén rezsimek által is képviselt „standard közép-ázsiai modellel”.

6) A kirgiz parlamentáris kísérlet

Összehasonlító vizsgálatunk „deviáns esetét”¹¹⁴ napjainkban tehát nem Tádzsikisztán, hanem sokkal inkább Kirgizisztán képezi. A kilencvenes évtized első felének független Kirgizisztánját számos tanulmány mint a demokrácia – autoriter rezsimek által körülvevett – „szigetét” írta le.¹¹⁵ Ám visszatekintve úgy tűnik, ez a minősítés sokkal inkább bizonyos nyugati elemzők felfokozott várakozásait tükrözte, mintsem a realitást: a kilencvenes évek közepére Aszkar Akajev elnök hatalmának konszolidálódásával Kirgizisztán éppolyan személyközpontú és korrupt politikai diktatúrává vált, mint szomszédjai, annyi különbséggel talán, hogy a sajtó relative nagyobb szabadságnak örvendhetett, a kirgiz rezsimek pedig alapvetően tartózkodott az állampolgáraival szembeni nagyobb arányú nyílt erőszak alkalmazásától. (Többek között ez is hozzájárult, hogy a 2005-ös zavargások Akajev elnök bukását eredményezték). A kétezres évtized közepén az informális hatalmi struktúrák – a többi közép-ázsiai politikai rendszert jellemző – stabilitása Kirgizisztánban megbomlott: öt év leforgása alatt két alkalommal is (2005; 2010) erőszakos zavargások kényszerítették távozásra a regnáló vezetőket, és a második „forradalmat” véres etnikai össze-

¹¹⁴ Lijphardt (1971), p. 692.

¹¹⁵ Anderson (1999), Huskey (1997).

csapások is kísérték.¹¹⁶ A 2010-es rezsimváltást követően Kirgizisztánban a közép-ázsiai államok között egyedülálló módon parlamentáris kormányformát vezettek be, az alkotmánymódosítás óta pedig már egy parlamenti (2010), illetve egy elnökválasztást (2011) is lebonyolítottak, melyeket a nemzetközi megfigyelők szabadnak és tisztának minősítettek.¹¹⁷ Az persze korántsem egyértelmű, hogy ezzel Kirgizisztán valóban megindult a versengő többpárti demokráciává válás útján, mindenesetre napjainkban a kirgiz politikai rendszer fejlődése mutatja a legerőteljesebb divergenciát a „megszokott” személyközpontú és autoriter közép-ázsiai modelltől. Az alábbiakban ezen rendhagyó fejlődési pálya részletesebb magyarázatára teszünk kísérletet.

A gorbacsovi peresztrojka időszaka alatt a Kirgiz SZSZK-ban általános politikai és társadalmi válság bontakozott ki. A pártvezetésen belül mind leplezetlenebbül dúltak a regionális klánok frakcióharcai, ezzel párhuzamosan az országon belüli regionális és etnikai konfliktusok is felerősödtek.¹¹⁸ A kazah után a Kirgiz SZSZK volt a leginkább multietnikus tagköztársaság Közép-Ázsiában. A második világháború utáni évtizedekben a kirgiz etnikum csak relatív többséget alkotott. 1959-ben a Kirgiz SZSZK lakosságának a kirgizek 40,3 százalékát tették ki, szemben az oroszok 30 százalékos, az üzbégek 10,5 százalékos és az ukránok 6,6 százalékos arányával. A peresztrojka időszakában a kirgizek aránya már meghaladta az abszolút többséget: 1992-ben a kirgiz etnikumhoz tartozott a lakosság 52 százaléka,

¹¹⁶ A függetlenség elnyerésének idején Kirgízia lakosságának 13 százalékát tette ki a mintegy félmillió üzbég kisebbség, amely az ország déli régiójában, a Fergánai-völgyben az üzbég határ menti vidéken koncentrálódott. Arányuk két tartományban Oshban és Dzsalsalbádban meghaladta a 25, illetve a 40 százalékot. A két déli tartományban a szovjet uralom alatt is jellemzően az üzbég kolhozokhoz tartoztak a legjobb termőföldek, és a városokban, illetve gyárakban is ők birtokolták a legjövedelmezőbb gazdasági pozíciókat. Emiatt 1990-ben, majd 2010-ben is erőszakos üzbégellenes pogromok robbantak ki a déli tartományokban. A második erőszakhullám során a becslések szerint mintegy 400 ezer üzbég nemzetiségű lakos (tehát a kirgíziai üzbég közösség jelentős része) Üzbegisztánban volt kénytelen menedéket keresni. Az Osh és Dzsalsalbád városok egykor üzleti központjainak számító üzbégek lakta negyedeket teljesen elpusztították, ami valószínűleg még hosszú távon hátráltatni fogja a régió gazdasági fejlődését. Radnitz: *The Unraveling of southern Kyrgyzstan*. CACI Analyst 2010.06.23. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5354>

¹¹⁷ „Aktív és plurális parlamenti választások megteremtik a demokrácia további erősítésének alapját” (*Активные и плюралистические парламентские выборы создают основу для дальнейшего укрепления демократии*) OSCE Press Release 2010.10.11. <http://www.osce.org/ru/odihr/72026>; *Kyrgyzstan's presidential election was peaceful, but shortcomings underscore need to improve integrity of process*. OSCE Press Release 2011.10.31. <http://www.osce.org/odihr/elections/84571>

¹¹⁸ A nyolcvanas évek második felét a kirgiz pártvezetésben a naryni és talaszi klánok frakcióharcai fémjelezték, de ekkor kezdett különösen szembeötlővé válni egy ennél sokkal mélyebb társadalmi törésvonal, mely az északi tartományok, illetve az erősebben iszlamizált és gazdaságilag az üzbégek által dominált déli régiók (Osh, Dzsalsalbád) között húzódott. Rashid (1994), p. 145.

míg az oroszok aránya 21 százalékra csökkent, az üzbégeké pedig 13 százalékra emelkedett.¹¹⁹ Az üzbég kisebbség elsősorban a Fergánai-medencébe nyúló két déli tartományban Oshban és Dzsalalabádban koncentrálódott. A fokozódó feszültségek végül 1990 júniusára véres etnikai összecsapásokba torkolltak. Az áldozatok pontos száma máig sem ismert, a becslések szerint a zavargások mintegy 300-1000 halálos áldozatot követeltek. A rendet végül is csak több mint egy hónap múltán, Osh tartományban katonai szükségállapot bevezetésével sikerült helyreállítani.¹²⁰

A konfliktushelyzetek kezelésében tanúsított alkalmatlanságát látva Abszamat Maszalijev pártfőtitkárral szemben immár nemcsak az újonnan alakuló ellenzéki szervezetek¹²¹ kezdtek nyílt kritikát megfogalmazni, hanem egyre többen a pártvezetésen belül is, különösen az úgynevezett „naryni klán” tagjai közül. 1990 februárjában így is óriási meglepetést keltett, hogy a Legfelső Tanács a kommunista párttag, de mégis „kvázi ellenzéki” Aszkar Akajevet, a Kirgiz Tudományos Akadémia elnökét választotta meg a Kirgiz SZSZK újonnan kreált elnöki pozíciójára.¹²² Akajev hatalomra kerülését követően Maszalijev 1991 áprilisában a pártfőtitkári székéből is távozott. A konzervatív és reformerők kötékhúzásának igazi próbakövét azonban az 1991. augusztusi puccs jelentette. A közép-ázsiai tagköztársaságok vezetői közül egyedül Akajev foglalt nyíltan állást a puccsisták ellenében, és támogatásáról biztosította Jelcin elnököt. A puccs után azonnal betiltották a kommunista pártot, a Legfelső Tanács pedig augusztus 31-én deklarálta az ország függetlenségét. 1991 októberében közvetlen nép általi elnökválasztást is tartottak, ahol az ekkor óriási népszerűségnek örvendő Akajev egyedüli jelöltként indult, és a szavazatok több mint 90 százalékát kapta.¹²³

Akajev elnökségének első éveiben, úgy tűnt, őszintén elkötelezett – mindenekelőtt a gazdasági liberalizációt és közép-ázsiai mércével mérve radikális privatizációt megcélzó – reformprogramjának véghezvitelében, és ebben a Legfelső Tanács támogatását is maga mögött tudhatta. 1993 májusában a törvényhozó testület megszavazta Akajev új alkotmányterve-

¹¹⁹ Haghayeghi (1997), p. 203.

¹²⁰ Rashid (1994), p. 146.

¹²¹ Ezek 1990 májusától a *Kirgizisztáni Demokratikus Mozgalom* elnevezésű ernyőszervezet és isze alatt tevékenykedtek. Anderson (1999), p. 19.

¹²² Akajev Leningrádban folytatta egyetemi tanulmányait, valamint tudományos kutatásait. Kirgizisztánba 1976-ban tért vissza és csak 1981-ben lépett be a kommunista pártba. 1986-ban egy évig tagja volt a Kirgiz Kommunista Párt tudományos és oktatási bizottságának. Ez volt a legmagasabb párttisztviselés, amit valaha is betöltött. Anderson (1999), p. 23.

¹²³ Haghayeghi (1997), pp. 135–136.

zetét is, amely Kirgizisztánt mint szekuláris és unitárius¹²⁴ köztársaságot határozta meg, valamint prezidenciális kormányformát és a korábnál kisebb létszámú, 105 fős, kétkamarás parlamentet irányzott elő. Akajev alkotmányreformját 1994 októberében népszavazás is megerősítette.¹²⁵

Akajev elnökségének fennmaradó mintegy tíz évét a fokozódó elnöki hatalomkoncentráció és korrupció jellemezték, ami nem mond ellent annak, hogy az államhatalom összességében gyenge maradt. Akajev 1995-ben és 2000-ben két, immár erősen kétséges tisztaságú választáson sikerrel meghosszabbította mandátumát, valamint 1996-ban alkotmánymódosítás révén elérte az elnöki jogkörök jelentős kiszélesítését is. Ugyanakkor Akajev személyes hatalma sem elsősorban alkotmányos jogkörein, hanem az elnöki klán informális gazdasági befolyásán nyugodott. Ennek három főbb pillére: a Kumtor aranybányára adott kitermelési koncessziók; az ország vízenenergia-exportjának ellenőrzése; valamint a nemzetközi segélyek elosztásának koordinálása, elsősorban Akajev feleségének alapítványán keresztül.¹²⁶ Az Akajev-korszak egyértelműen az északi, elsősorban naryni érdekcsoportok dominanciájának növekedését eredményezte a déli klánok rovására. Minden bizonnyal a regionális klánok közötti hatalmi egyensúly aránytalan eltolódása is hozzájárult Akajev elnök uralmával szembeni elégedetlenség fokozódásához.¹²⁷ Ennek ellenére az, hogy a 2005-ös parlamenti választások eredményének manipulálása miatt a déli országrészben kirobbanó zavargások végül is az elnök távozásához vezető „tulipános forradalom” terebélyesedtek, nem annak köszönhető, hogy Akajev uralma korruptabb vagy elnyomóbb jellegű lett volna, mint bármelyik másik szomszédos közép-ázsiai rezsimé, hanem sokkal inkább annak, hogy Karimovtól, az üzbég elnöktől eltérően vonakodott a lakossággal szemben nagyobb arányú vérontást alkalmazni.

Az Akajev távozása utáni elnökválasztások 2005 júliusában a déli származású Kurmanbek Bakijev elsőprő győzelmét hozták. Bakijev ugyanannak a szovjet korszakban szocializálódott politikai elitnek a tagja volt – és bár 2001–2002-ben miniszterelnöki pozíciót is betöltött –, nem tartozott azonban Akajev szorosabb „északi érdekköréhez”, hanem a déli Dzsalamalabád régióhoz kötődött. Innen indult karrierje mint gyárigazgató, majd Kirgizisztán függetlenné válását követően az ország egyik leggazdagabb üzletemberévé vált. Az új elnök demokratikus elkötelezettségével kapcsolatban mind a kirgiz lakosság, mind a nemzetközi közvélemény felfokozott várakozásokat táplált, ám Bakijev legfőbb törekvése valójában a

¹²⁴ Kirgizisztán tehát nem vált föderációvá, bár ezt az ország régiói közötti relatíve nagy gazdasági fejlettségbeli különbségek és az erőteljes regionális identitások talán indokolták volna.

¹²⁵ Anderson (1999), pp. 26–29.

¹²⁶ Engvall (2011), p. 32.

¹²⁷ *Ibid.*, p. 42.

hatalmi pozíciók újraosztása volt immár a déli klánok, illetve saját családja javára.

Az állami pozíciók minél akadálytalanabb kisajátítása érdekében Bakijev még elődjénél is több hatalmat igyekezett saját kezében koncentrálni. A 2007-es népszavazással is megerősített alkotmánymódosítások valóságos „hiperprezidenciális” berendezkedést hoztak létre, melynek keretében az elnök közvetlen irányítása – azaz Bakijev személyes hatalma – alá rendelték a titkosszolgálatokat, a külügy-, a belügy- és a védelmi minisztériumot. Az elnök hatásköre lett a kormányfő, valamint az ország főbb bíráinak kinevezése is. A 2007-es parlamenti választásokon az elnököt támogató *Ak-Zsol* (Szülőföld) párt szerezte meg a parlamenti mandátumok túlnyomó többségét,¹²⁸ 2009-ben pedig elnökválasztást tartottak, melyen Bakijev a leadott szavazatok több mint háromnegyedét megszerezte. Mind a 2007-es parlamenti, mind a 2009-es elnökválasztásokat a nemzetközi megfigyelők egyöntetű véleménye szerint súlyos csalások és visszaélések jellemezték.¹²⁹ Mindennek ellenére Bakijev elnök hatalmának továbbra is csak a déli országrészben volt igazán szilárd társadalmi bázisa. 2010 áprilisában egy talaszi ellenzéki politikus letartóztatása miatt az északi tartományokban kirobbanó zavargások hamar átterjedtek a fővárosra.¹³⁰ Bakijev először délre menekült és vonakodott lemondani, így néhány napig reálisan fennállt a polgárháború kitörésének veszélye. Végül is a hatalmától megfosztott elnök Fehéroroszországban kapott politikai menedéket, majd később állampolgárságot is.¹³¹

Az újabb forradalom nyomán átmeneti kormány alakult, melynek vezetője Roza Otunbajeva, Akajev korábbi külügyminisztere lett.¹³² Az átmeneti kormány 2010 júniusában népszavazást kezdeményezett az alkotmánymódosításáról. Ennek nyomán az országban a közép-ázsiai államok közül elsőként és eddig egyedülként parlamentáris kormányformát

¹²⁸ A 2007-es parlamenti választásokon a manipulatív bejutási feltételeknek köszönhetően az *Ak-Zsol* párt szerezte meg az összes mandátumot, ám a Legfelsőbb Bíróság választási szabályozást felülbíráló döntése nyomán végül is még két párt az *Ata-Meken* és a kommunisták is bejutottak a törvényhozásba. A 2007-es parlamenti választás Kirgizisztánban a nemzetközi megfigyelők értékelése szerint nem volt sem szabadnak, sem tisztának tekinthető. ‘Many violations’ in Kyrgyz vote. BBC News 2012.10.23. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7058557.stm>.

¹²⁹ Marat: *Kyrgyzstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kyrgyzstan>

¹³⁰ *Kyrgyzstan in crisis as clashes escalate* / BBC News 2010.04.07. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8607324.stm>

¹³¹ Igaz, néhány nappal később lemondását visszavonta és kijelentette, hogy továbbra is Kirgizisztán elnökének tekinti magát. *Kyrgyzstan's Bakiyev says he remains president*. Xinhua English 2010.04.21. <http://english.sina.com/world/p/2010/0421/315543.html>

¹³² *Opposition Forces In Kyrgyzstan Claim Power, Form Interim Government*. Radio Free Europe 2010.04.07. http://www.rferl.org/content/Opposition_Protesters_March_Across_Kyrgyzstan/2004868.html

vezettek be. A sikeres referendumot követően október 10-ére előrehozott parlamenti és elnökválasztásokat írtak ki. Az elnökválasztásokat, tekintettel a dzsalalabádi és oshi zavargások teremtette bizonytalan helyzetre, végül is elhalasztották, és Roza Otunbajevát maximálisan 2011. december 31-ig tartó hatállyal ideiglenes államfővé választották.¹³³ A parlamenti választásokra viszont sor került, igaz azok eredménye közel sem hozott a "forradalmi erők" számára olyan tiszta győzelmet, mint azt sokan remélték. Mindenki meglepetésére az előzőtt Bakijev elnök visszahívását támogató *Ata-Jurt* (Szülőföld) párt szerepelt a legjobban, ezen kívül négy párt – a Szociáldemokraták, az *Ata-Meken*, a Köztársaság Párt és az *Ar-Namys* – szerzett mandátumot a törvényhozásban. Végül is, másodszori nekifutásra az *Ata-Jurt*, a Szociáldemokraták és a Köztársaság Párt részvételével alakult kormány, a miniszterelnök pedig az Akajev elnökhöz hasonlóan északi kötődésű, oroszbarátnak tartott politikus, Almazbek Atambajev lett. A parlamentáris rendszerváltás záróakkordjaként 2011. október 30-án sor került az elnökválasztásra is, melyet a parlamentáris kormányforma dacára kiemeltebb figyelem kísért, mint a törvényhozási választásokat. Az elnökválasztáson végül is tizenhat jelölt indult, és a hivatalban lévő miniszterelnök, Atambajev nagy fölénnyel nyert.¹³⁴ A kormány is újjáalakult: a Szociáldemokraták, a Köztársaság Párt, az *Ata-Meken* és az *Ar-Namys* alakított koalíciót, melynek ellenzéke az *Ata-Jurt* párt lett. A négypárti koalíciós többség az államfői székbe távozó Atambajev utódjául a köztársaság párti Omurbek Babajevet választotta kormányfővé, akinek azonban ez év augusztusában korrupciós vádak miatt távoznia kellett posztjáról. A kirgiz parlament 2012 szeptemberében a szintén szociáldemokrata párti, de elsősorban Atambajev elnök bizalmi emberének számító Zsantoro Szatubaldijevet, az elnöki adminisztráció korábbi vezetőjét választotta meg miniszterelnöknek.¹³⁵ Az új kormányt a Köztársaság Párton kívül a másik három kormánypárt továbbra is támogatja a parlamentben.¹³⁶

A parlamentáris kormányzati rendszer bevezetésének legfőbb indokaként az az érv szolgált, hogy a prezidenciális berendezkedés túlzott elnöki hatalomkoncentrációt tesz lehetővé, ily módon nem csupán kifejezője, hanem okozója is a diktatórikus tendenciáknak. Egyelőre azonban még nyitott kérdés, hogy hosszabb távon a parlamentáris kormányzásra való átté-

¹³³ Dzyubeko: *Otunbayeva sworn in as Kyrgyz interim president*. Reuters 2010.07.03. <http://in.reuters.com/article/2010/07/03/idINIndia-49860220100703>

¹³⁴ Kilner: *Pro-Russia candidate wins Kyrgyz presidential election*. The Telegraph. 2011.10.31. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/8859832/Pro-Russia-candidate-wins-Kyrgyz-presidential-election.html>

¹³⁵ Dzubyenko: *Kyrgyzstan MPs elect new prime minister to avert turmoil*. Reuters. 2012. 09.05. <http://af.reuters.com/article/worldNews/idAFBRE88416J20120905?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>

¹³⁶ Trilling: *Kyrgyzstan: Parliament Approves New Premier, Government*. Eurasianet.org 2012.09.05. <http://www.eurasianet.org/node/65865>

rés valóban a demokratikus konszolidációt szolgálja-e majd, vagy éppen további instabilitás forrásává válik. Ehelyütt elég talán csak a kérdés azon aspektusára utalni, hogy stabil parlamentáris kormányzáshoz mindenekelőtt szükség van valódi, társadalmilag jól beágyazott politikai pártokra, mivel a végrehajtó hatalom gyakorlása alapvetően a parlamentben többséget birtokló párt/pártok támogatásához kötött. Kirgizisztánban ugyanakkor az 1995-ös és 2000-es parlamenti választások eredménye egyértelműen rávilágított a kirgiz politikai pártok szembeötlő gyengeségére. A megválasztott parlamenti képviselők kevesebb mint harmada kötődött akár névlegesen politikai pártokhoz. 1995-ben például az elnököt támogató Szociáldemokrata Párt szerezte a legtöbb képviselői helyet (14-et), a kommunista párt vagy az ellenzéki nacionalista Erk három-három mandátummal kellett, hogy beérjék, ugyanakkor 74 mandátum a pártfüggetlen jelölteknek jutott.¹³⁷ Hasonlóképpen, 2000-ben a 105 képviselői helyből 73-at pártfüggetlen jelöltek szereztek meg (azaz a 90 egyéni kerületi mandátumból 75-öt, a 15 fennmaradó hely pártlistás jelöltek számára volt fenntartva).¹³⁸ A pártfüggetlen képviselők elsősorban az elnökhöz lojális helyi tisztségviselők, az úgynevezett *akimok* közül kerültek ki. Ők általában különösebb pártpolitikai preferenciák nélküli, ugyanakkor a lokális érdekhálózatokat mozgósítani képes hivatalnokok, üzletemberek, nem egy esetben pedig szervezett bűnözői csoportok vezetői voltak, akik számára a képviselői mandátum megszerzésének fő vonzerejét nem egy esetben az azzal járó mentelmi jog jelentette.¹³⁹

Ezzel szemben a 2007-es, illetve a 2010-es választásokon már a kirgiz képviselők túlnyomó többsége valamely politikai párt jelöltjeként szerzett mandátumot, köszönhetően elsősorban annak, hogy e választásokat már pártlistás alapon tartották. A kirgiz parlamentnek az utóbbi két választás eredményeképpen végbement látványos mértékű pártosodását tehát leginkább a választástechnikai szabályoknak való megfelelés kényszere magyarázza. A kirgiz politikai élet pártosodása így meglehetősen felszíni jelen-

¹³⁷ Huskey (1997), p. 263.

¹³⁸ A 2005-ös parlamenti választások is hasonló eredményt hoztak, ami a pártokhoz kötődő és a pártfüggetlen jelöltek mandátumarányait illeti. Ugyanakkor, ahogy arról már szó esett, ennek a választásnak az eredményét a forradalom nyomán hatalomra került Bakijev elnök érvénytelenítette.

¹³⁹ A legfőbb kampányeszköz rendszerint a választók egyszerű megvásárlása volt. Egyes választókerületekben „...*patakokban folyt a kampányvodka...*”. Az egyik szavazókörnél például egy nő alkoholmérgezésben halt meg. A legkirívóbb eset talán mégis az volt, amikor egy helyi üzletember ballabas csizmákat osztott ki hívei között azt ígérve, hogy ha megnyeri a választást megkapják a jobblábast is. A választások nyugati standardoknak megfelelő tisztaságát azonban nemcsak a korrupció, hanem az állampolgárok választási kultúrája is jócskán erodálta. Kirgíziában, Tádzsikisztánhoz hasonlóan napjainkban elterjedt gyakorlat, hogy a családfő a női családtagok helyett is szavaz, egy idős hölgy pedig még 1995-ben sem értette „...*miért van több név is a szavazólapon?*”. (Huskey, 1997, pp. 247–264.)

ség, a politikai tagolódás „mélystruktúráit” továbbra sem valódi programmal és koherens ideológiával rendelkező politikai pártok, hanem a regionális „klán” típusú érdekhálózatok alkotják. A jelenlegi parlamenti pártokról is kijelenthető, hogy vagy elsősorban valamely régió érdekeit képviselik, vagy egy-egy karizmatikus egyéniség körül tömörülő csoportosulásokról van szó. Így a jelenleg kormányzó, az elnököt és miniszterelnököt is adó *Szociáldemokrata Párt* elsősorban az északi régiókat, míg az egyébként erőteljesen nacionalista retorikát követő *Ata-Jurt* a gazdaságilag hátrányosabb helyzetű és társadalmilag is konzervatívabb déli tartományokat reprezentálja. A *Köztársasági Párt* és az *Ar-Namys* nem elsősorban régiókhoz, hanem sokkal inkább személyekhez: Omurbek Babanov, illetve Feliks Kulov korábbi miniszterelnökökhöz (egyaránt dúsgazdag üzletemberek) kötődik. Ideológia, illetve politikai program mentén szerveződő „valódi” politikai pártnak talán csak a korábban számottevő támogatottságnak örvendő kommunisták,¹⁴⁰ illetve bizonyos fenntartásokkal a liberális *Ata-Meken* tekinthetők.

A kirgiz pártok gyengesége mellett az új kirgiz alkotmány is megnehezíti a parlamentarizmus sikeres működéséhez elengedhetetlennek tűnő pártalapú kormányzást. A kirgiz alkotmányos szabályozás – éppen valamely párt esetleges túlhatalmát megelőzendő – egy nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló megkötést tartalmaz: egyetlen párt sem szerezhethet 65 mandátumnál többet a 120 tagú törvényhozásban, még akkor sem, ha a szavazatok alapján ez megilletné. A jelenlegi szabályozás tehát a gyakorlatban nagyon megnehezíti az egypárti kormányzás lehetőségét, a szükségszerűen instabilabb koalíciós kormányzást teszi csak lehetővé. Ennek hátulütői már a 2010-es kormányalakítás nehézkességében, illetve a legutóbbi kormányválság során is megmutatkoztak.

A kétezres évtized második felétől kezdve a legnagyobb divergenciát a „standard” közép-ázsiai modelltől Kirgizisztán fejlődése mutatja. A kirgiz parlamentáris kísérlet hatásainak értékeléséhez azonban, úgy véljük, még nem telt el kellő idő. Az országot számos szerző a kilencvenes évek elején is mint a „demokrácia szigetét” aposztrofálta, ehhez képest az évtized közepére hatalomgyakorlási módszereit tekintve az Akajev-rezsim is nagyon hasonult szomszédjaihoz. Az utóbbi évek turbulenciájának dacára az ország politikai elitjét Kirgizisztánban is a szovjet korszak nómenklátúra elitjével való nagyfokú kontinuitás jellemzi: Aszkar Akajev, Kurman Bakijev, Roza Otunbajeva és Almazbek Atambajev – ha nem is kimondott pártfunkcionáriusok, de – valamennyien a nómenklátúra elit tagjaiként szocializálódtak. A regionális klánok informális dominanciája továbbra is rendkívül erőteljesen érvényesül az alkotmányos intézmények és a politikai pártok felett. További problémát jelent az utóbbi időben a dzsihadista

¹⁴⁰ A kommunisták a 2000-es parlamenti választásokon még öt egyéni kerületi és egy listás mandátumot szereztek, ugyanakkor a 2010-es választásokon már nem jutottak be a parlamentbe. (*Elections in Asia*, 2001, pp. 440–447.)

radikális csoportok aktivitásának fokozódása, mindenekelőtt az ország déli részén, a Fergánai-medencében.¹⁴¹ Az alkotmányos-intézményi szereplők és az ideológiai/program alapon szerveződő pártok erősítése az informális/regionális klánokkal szemben mindenképpen szükséges ahhoz, hogy Kirgizisztánban stabilizálódjon a többpárti versengő demokrácia. Enélkül a parlamentáris kormányzásnak elsősorban a politikai rendszer instabilitását növelő hatásai erősödhetnek fel.

7) Következtetések

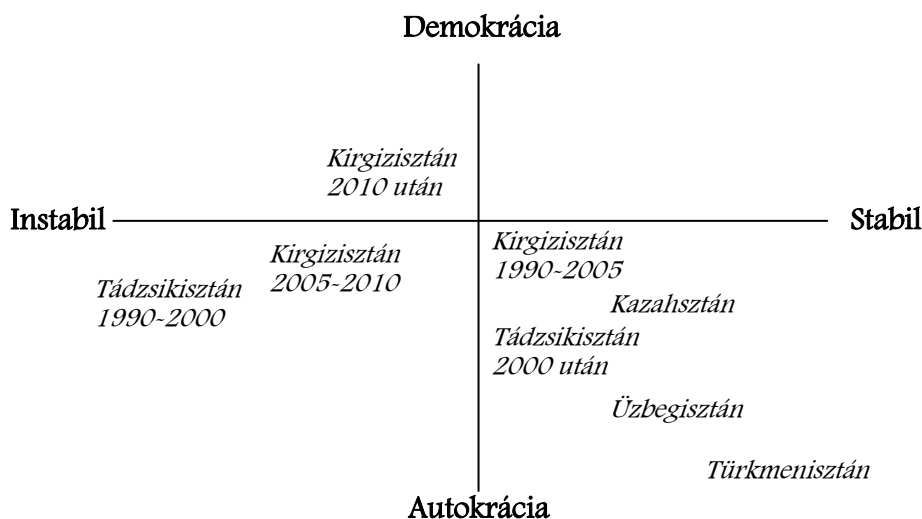
A függetlenség elnyerése óta eltelt mintegy húszéves időszakot vizsgálva az öt posztszovjet közép-ázsiai köztársaság politikai rendszerének számos hasonló jellemzőjét emelhetjük ki. A szovjet korszak pártelitjeinek pozícióőrzése, a személyközpontú politizálás és politikai kultúra, valamint a politika alacsony intézményesültségi foka és a regionális, illetve klán alapú informális struktúrák meghatározó befolyása bizonyultak a „standard közép-ázsiai modell” meghatározó vonásainak. Ez nem jelenti azt, hogy az elmúlt két évtizedben az öt vizsgált ország minden tekintetben azonos „teljesítményt” nyújtott. Ha a fentiekben párhuzamba állított öt politikai rendszer teljesítményéről kívánunk valamiféle ítéletet alkotni, meglátásunk szerint két szempontot érdemes elsődlegesen érvényesíteni. Ez a két szempont az adott rendszer *stabilitása* illetve *instabilitása*, valamint a hatalomgyakorlás minősége, azaz *demokratizmusa* illetve *autoriter jellege*. A rendszer stabilitásán elsősorban az adott rezsim hatalmának *folyamatosságát* értjük, valamint azt a tényt, hogy ezt a folyamatosságot alapvetően békés eszközökkel vagy csak nagyobb arányú erőszak alkalmazással sikerült-e fenntartani. A hatalomgyakorlás demokratizmusa, illetve autoriter mivolta pedig elsősorban a rendszer többpárti-versengő jellegében és a liberális szabadságjogok érvényesülésében – vagy ezek hiányában – ragadható meg.

A stabilitást tekintve a közép-ázsiai politikai rendszerek véleményünk szerint vegyes teljesítményt nyújtottak. Kazahsztánban és Türkmenisztánban a hatalomgyakorló eliteknek sikerült elkerülniük a nagyobb mértékű politikai erőszakot, emellett képesek voltak fenntartani az intézményi folytonosságot. Ezzel szemben Kirgizisztánban a politikai rendszer már több alkalommal – az 1990-es, a 2005-ös és 2010-es zavargások során is – jelentős mértékben destabilizálódott, Tádzsikisztán pedig a kilencvenes években gyakorlatilag „bukott állammá” vált. Némileg köztes helyet foglal

¹⁴¹ Shlapentokh: *Jihadism spreads to Kyrgyzstan*. CACI Analyst 2011.02.16.
<http://cacianalyst.org/?q=node/5495>

el ebben a tekintetben megítélésünk szerint Üzbegisztán, ahol ugyan a hatalmi és intézményi kontinuitást szintén sikerült fenntartani, de a rezsimeknek érdekében egyszer – 2005-ben Andizsonban – már jelentős mértékű erőszak alkalmazásra kényszerült.

A demokrácia-autokrácia dimenzióját tekintve már sokkal egyértelműbb a kép. Az elmúlt két évtizedben lényegében mind az öt ország személyközpontú elnöki diktatúraként volt jellemezhető. Ez alól Kirgizisztán jelenthet kivételt, de csak az utóbbi két évben. A stabilitás-instabilitás és a demokrácia-autokrácia egymást keresztbe metsző dimenzióit igyekeztünk vizuálisan is megjeleníteni.

Megítélésünk szerint Türkmenisztán, Kazahsztán és Üzbegisztán, valamint Kirgizisztán a kilencvenes években és a 2000-es évtized elején, továbbá a 2000-es évek óta Tádzsikisztán alapvetően „*stabil autokráciának*” tekinthetők. Ez a pozíció a mátrixban lényegében megfeleltethető a „standard közép-ázsiai modellnek”. Az ettől való eltérések – mint a polgárháborús Tádzsikisztán, valamint Kirgizisztán 2005–2010 között – ilyen értelemben leginkább „*instabil autokráciának*” minősíthetők, míg a 2010-es forradalom óta Kirgizisztán egyelőre mint „*instabil demokrácia*” írható le. „*Stabil demokráciára*” ugyanakkor megítélésünk szerint az elmúlt húsz évben Közép-Ázsiában nem találhatunk példát.

A leginkább egyértelmű pozíciót a fenti mátrixban Türkmenisztán foglalja el mint „*stabil autokrácia*”. A türkmén rezsimek az elmúlt húsz évben valóban igen stabilnak, ugyanakkor rendkívül elnyomó jellegűnek bizonyult. Az üzbég rezsimek szintén durva elnyomó politikával igyekszik fenntartani a hatalmát, ugyanakkor helyzete – az andizsoni lázongások és az illegális iszlamista szervezetek Fergánai-medencében tapasztalt aktivitása, valamint a közeljövőben várható utódlási válság miatt – összességében in-

gatatagabbnak tűnik, mint a türkmén rendszeré. Az üzbég modell éppen ezért, bár szintén leginkább a „stabil autokrácia” kategóriába illeszthető, „elnyomóbb jellegű, mint amennyire stabil.”

Kazahsztán helyzete, ha lehet, még összetettebb: az etnikai megosztottság és a közeljövőre itt is prognosztizálható utódlási válság instabilizáló tényezőként jelennek meg. Ugyanakkor Kazahsztánban az életszínvonal magasabb, a politikai kultúra és a politikai intézményesültség pedig ennek megfelelően fejlettebb, mint a közép-ázsiai átlag. Kirgizisztán után talán itt leginkább plurális jellegű a pártrendszer és a sajtó. Mindennek nyomán, meglátásunk szerint adottak a feltételek arra, hogy – amennyiben az országnak sikerül átvészelnie a Nazarbajev elnök távozása/halála esetére valószínűsíthető, habár korántsem elkerülhetetlen utódlási krízist – Kazahsztánban akár egy hosszabb távon is sikeres demokratikus átmenet is kibontakozhat.

Tádzsikisztánban a 2000-es évtizedben a Rahmon-rezsimnek eredményesen sikerült konszolidálnia a hatalmát. A sikeres konszolidáció azonban egyre nyilvánvalóbban autoriter hatalomgyakorlással párosult. Ezzel Tádzsikisztán fejlődése konvergált a standard közép-ázsiai modellhez, instabil autokráciából stabil autokráciává vált.

Az ötödik vizsgált állam, Kirgizisztán fejlődése viszont a 2000-es évtized végétől határozottan divergálni látszik a többi rezsimétől. A 2010-es forradalom után a kirgiz politikai elit (vagy annak legalábbis egy része), úgy tűnik, komolyan szakítani kívánt a személyközpontú, autokrata hatalomgyakorlás addig jellemző módjával, ebbe az irányba tett igen komoly lépésként értékelhető a parlamentáris kormányformára történő áttérés. Az persze erősen kérdéses, hogy önmagában a kormányzás alkotmányos kereteinek megváltoztatása a hatalomgyakorlás jellegében is érdemi változásokat idézhet-e elő, ha egyéb tényezők (az állam általános intézményi gyengesége, a regionális klánok informális hatalma stb.) változatlanok maradnak. A kirgiz „parlamentáris kísérlet” jövőbeni tartós sikere szempontjából kritikus jelentőséget tulajdonítunk a kirgiz állam intézményi képességei fejlesztésének, valamint valódi ideológiával, de legalábbis politikai programmal rendelkező pártok megerősödésének. Ennek hiányában akár Kirgizisztán lehet a térség következő bukott állama. Ugyanakkor, ha Kirgizisztánban a parlamentáris kormányforma keretei között stabilizálódik egy többpárti versengő politikai rendszer, akkor az ország stabil demokráciaként a későbbiekben iránymutatásul szolgálhat Közép-Ázsia többi állama számára is.

Felhasznált irodalom

- Abazov, Rafis: *Parliamentary elections in Kyrgyzstan: long road to stability?* CACI Analyst 2010.10.25.
<http://www.cacianalyst.org/?q=node/5424>
- Abdullo, Rashid G. (2001): *Implementation of the 1997 General Agreement*. In: Abdullaev, Kamouldin – Barnes, Catherine (eds.): *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*. London, Conciliation Resources. Accord Series.
- Akbarzadeh, Shahram (2001): *Abdullajanov and the third force*. In: Abdullaev, Kamouldin – Barnes, Catherine (eds.): *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*. London, Conciliation Resources. Accord Series.
- Akiner, Shirin – Barnes, Catherine (2001): *The Tajik Civil War. Causes and dynamics*. In: Abdullaev, Kamouldin – Barnes, Catherine (eds.): *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*. London, Conciliation Resources. Accord Series.
- Активные и плюралистические парламентские выборы создают основу для дальнейшего укрепления демократии. OSCE Press Release 2010.10.11. <http://www.osce.org/ru/odihr/72026>
- Anderson, John (1999): *Kyrgyzstan, Central Asia's island of democracy?* Amsterdam, Harwood Academic Publishers.
- Bohr, Anette: *Turkmenistan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/turkmenistan>
- CIA The World Factbook: Kazakhstan Government
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>
- CIA The World Factbook. Uzbekistan Government.
<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html>
- Collins, Kathleen (2006): *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cracks in the Marble: Turkmenistan's Failing Dictatorship* (2003) . International Crisis Group Asia Report No. 44. Osh-Brussels.
<http://www.unhcr.org/refworld/country,,ICG,,TKM,4562d8cf2,3efde7354,0.html>

- Daly, John C. K.: *The Andijan Disturbances and Their Implications*. CACI Analyst 2005.06.29. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/3152>
- Dave, Bhavna: *Kazakhstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kazakhstan>
- Dobrovits Mihály (2011): *Közép-Ázsia a XXI. Század elején*. Magyar Külügyi Intézet.
- Dogan, Mattei – Kazancigil, Ali (1994): *Strategies in Comparative Research*. In: Dogan, Mattei – Kazancigil, Ali (eds.): *Comparing Nations*. Oxford UK – Cambridge USA, Blackwell.
- Dzyubeko, Olga: *Otunbayeva sworn in as Kyrgyz interim president*. Reuters 2010.07.03. <http://in.reuters.com/article/2010/07/03/idINIndia-49860220100703>
- Enclaves of the World: <http://enclaves.webs.com/centralasia.htm>
- Engvall, Johan (2011): *Flirting with State Failure. Power and Politics in Kyrgyzstan since Independence*. Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. <http://www.silkroadstudies.org/new/docs/silkroadpapers/1107Engvall.pdf>.
- Fierman, William (1997): *Political development in Uzbekistan: democratization?* In: Dawisha, Karen – Parrott, Bruce (eds.): *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press.
- Foroughi, Payam: *Tajikistan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/tajikistan>
- Haghighat, Mehrdad (1997): *Islam and politics in Central Asia*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London, MacMillan Press.
- Heathershaw, John (2009): *Post-Conflict Tajikistan. The politics of peacebuilding and the emergence of legitimate order*. London and New York, Routledge.
- Huskey, Eugene (1997): *Kyrgyzstan: the fate of political liberalization*. In: Dawisha, Karen – Parrott, Bruce (eds.): *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press.
- Ivanovna, Anna –Sattarova, Guzal: *Ecological Movement holds conference on elections to parliament*. Uzbekistan National News Agency 2009.12.27. <http://uza.uz/en/politics/1160/>
- Jonson, Lena (2006): *Tajikistan in the New Central Asia: Geopolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam*. London, New York, I.B. Tauris.
- Kanbolat, Hasan: *Only a step toward democracy in Kazakhstan*. Today's Zaman 2012.01.17. <http://www.todayszaman.com/columnist-268842-only-a-step-toward-democracy-in-kazakhstan.html>

- Khalid, Adeeb (2007): *Islam After Communism. Religion and Politics in Central Asia*. Los Angeles, Berkeley, University of California Press.
- Kilner, James: *Pro-Russia candidate wins Kyrgyz presidential election*. The Telegraph. 2011.10.31. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/asia/kyrgyzstan/8859832/Pro-Russia-candidate-wins-Kyrgyz-presidential-election.html>
- Kutueva, Aizada: *Leader of the Social Democratic Part of Kyrgyzstan requests Roza Otunbayeva to commit another faction forming of new coalition*. 24 News Agency 2010.12.03. <http://eng.24.kg/politic/2010/12/03/15121.html>
- Kyrgyzstan in crisis as clashes escalate* / BBC News 2010.04.07. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8607324.stm>
- Kyrgyzstan's Bakiyev says he remains president*. Xinhua English 2010.04.21. <http://english.sina.com/world/p/2010/0421/315543.html>
- Kyrgyzstan's presidential election was peaceful, but shortcomings underscore need to improve integrity of process*. OSCE Press Release 2011.10.31. <http://www.osce.org/odihr/elections/84571>
- Lijphardt, Arendt (1971): Comparative politics and the comparative method. *American Political Science Review* Vol.65/3.
- Marat, Erica: *Kyrgyzstan*. Freedom House Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/kyrgyzstan>
- McKay, Mary-Jayne: *Turkmenbashi everywhere*. CBS News 2009.02.11. http://www.cbsnews.com/8301-18560_162-590913.html
- Melvin, Neil (2000): *Uzbekistan: Transition to Authoritarianism on the Silk Road*. Amsterdam, Harwood Academic Publishers.
- New Turkmen President Sworn In*. Radio Free Europe 2007.02.14. <http://www.rferl.org/content/article/1074693.html>
- Ochs, Michael (1997): *Turkmenistan: the quest for stability and control*. In: Dawisha, Karen – Parrott, Bruce (eds.): *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press.
- Olcott, Martha Brill (1997): *The growth of political participation in Kazakstan*. In: Dawisha, Karen – Parrott, Bruce (eds.): *Conflict, cleavage and change in Central Asia and the Caucasus*. Cambridge University Press.
- Olcott, Martha Brill (2005): *Central Asia's Second Chance*. Carnegie Endowment for International Peace.
- Olcott, Martha Brill (2010): *Kazakhstan: Unfulfilled Promise?* Carnegie Endowment for International Peace.

- Olimova, Saodat – Olimov, Muzaffar (2001): *The Islamic Renaissance Party*. In: Abdullaev, Kamouldin – Barnes, Catherine (eds.): *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*. London, Conciliation Resources. Accord Series.
- Opposition Forces In Kyrgyzstan Claim Power, From Interim Government. Radio Free Europe 2010.04.07. http://www.rferl.org/content/Opposition_Protesters_March_Across_Kyrgyzstan/2004868.html
- Pannier, Bruce: *Kazakhstan: "Ethnic Minorities Guaranteed Seats In Parliament."* Radio Free Europe, 2007.06.27. <http://www.rferl.org/content/article/1077396.html>
- Pannier, Bruce: *Uzbekistan*. Freedom house Nations in Transit 2010. Country Report. <http://www.freedomhouse.org/report/nations-transit/2010/uzbekistan>
- Parker, John W. (2009): *Persian Dreams. Moscow and Tehran since the Fall of the Shah*. Washington D.C., Potomac Books Inc.
- Presidential election, Nazarbayev wins with 95% of the votes*. AsiaNews 2011.04.04. <http://www.asianews.it/news-en/Presidentialelection,-Nazarbayev-wins-with-95-of-the-votes-21201.html>
- Президент Таджикистана отрезал от своей фамилии русское окончание. *Lenta.ru* 2007.03.21. <http://www.lenta.ru/news/2007/03/21/name/>
- Przeworski, Adam – Teune, Henry (1970): *Logic of Comparative Social Inquiry*. New York, Wiley Interscience.
- Radnitz, Scott: *The Unraveling of southern Kyrgyzstan*. CACI Analyst 2010.06.23. <http://www.cacianalyst.org/?q=node/5354>
- Rashid, Ahmed (1994): *Resurgence of Central Asia. Islam or Nationalism?* Karachi, Oxford University Press.
- Rashid, Ahmed (2002): *Withdrawn Jihad. The Rise of Militant Islam in Central Asia*. New Haven, London, Yale University Press.
- Republic of Kazakhstan Early Presidential Election 3. April 2011. OSCE/ODIHR Election Observation Mission Final Report. Warsaw 2011.06.16. <http://www.osce.org/odihr/elections/78714>
- Roy, Olivier (2001): *Inter-regional dynamics of war*. In: Abdullaev, Kamouldin – Barnes, Catherine (eds.): *Politics of compromise. The Tajikistan peace process*. London: Conciliation Resources. Accord Series.
- Russia wants to send border guards back to Tajikistan to protect border with Afghanistan*. Central Asia General Newswire 2011.05.05. <http://business.highbeam.com/436260/article-1G1-255553845/interfax-central-asia-general-newswire>
- Shlapentokh, Dmitrij: *Jihadism spreads to Kyrgyzstan*. CACI Analyst 2011.02.16. <http://cacianalyst.org/?q=node/5495>

- Tajikistan elections criticised by poll watchdog.* BBC News 2010.03.01. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/8543214.stm>
- The Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan http://election.kz/portal/page?_pageid=153,75186&_dad=portal&_schema=PORTAL
- Trilling, David: *Kyrgyzstan: Parliament Approves New Premier, Government.* Eurasianet.org 2012.09.05. <http://www.eurasianet.org/node/65865>
- Turkmen Doctors Pledge Allegiance to Niyazov.* Radio Free Europe 2005.11.15. <http://www.rferl.org/content/article/1062955.html>
- Turkmenistan president wins re-election with 97% of vote.* The Guardian. 2012.02.13. <http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/13/turkmenistan-president-wins-election?newsfeed=true>
- Wagner Péter (2011): *Iszlamista veszély Tádzsikisztában.* Magyar Külügyi Intézet.
- Widner, Jennifer: *Constitution Writing and Conflict Resolution. Kazakhstan 1993.* <https://www.princeton.edu/~pcwcr/reports/kazakhstan1993.html>
- Zenn, Jacob: *Kazakh Jihadists Intensify Internet Propaganda.* CACI Analyst 2012.08.22. <http://cacianalyst.org/?q=node/5821>
- Zoir, Rahmatillo – Scott, Newton (2001): *Constitutional and legislative reform.* In: Abdullaev, Kamouldin – Barnes, Catherine (eds.): *Politics of compromise. The Tajikistan peace process.* London, Conciliation Resources. Accord Series.

SZOMSZÉDOS TÉRSÉGEK DILEMMÁI

A VILÁGGAZDASÁGI VÁLSÁG ÉS A BALTI ORSZÁGOK KIÚTKERESÉSE

Meisel Sándor

Az Európai Unió három kis balti tagállama, Észtország, Lettország és Litvánia – lényegében hasonló gazdasági helyzetből kiindulva – az uniós csatlakozást követő első években sokban azonos, látványos sikereket is felmutató fejlődési pályát futott be. A 2008-ban e térségben is drasztikusan megmutatkozó pénzügyi és gazdasági válság egyaránt rendkívül súlyosan érintette mindhárom országot. A kormányok által adott gazdaságpolitikai válaszok is több hasonló elemet mutattak. Az országok gazdasági helyzetéből, a korábban megvalósított gazdaságpolitika adottságaiból következően azonban a válságkezelésük, kilábalásuk és jelenlegi állapotuk a hasonlóságok kimutatása mellett a kiútkeresésük árnyaltabb és differenciáltabb vizsgálatát is indokolja.

1) A válság háttere

A három balti ország válság előtti években megmutatkozott fejlődési pályájának legfontosabb sajátossága, hogy az 1990-es évtized krízishelyzetei után a 2000-es években mind az Európai Unió tagállamaihoz, mind a keleti kibővítés során csatlakozott országokhoz viszonyítva, sőt világgazdasági összehasonlításban is kiemelkedő, a 2004-es csatlakozást követően pedig még inkább gyorsuló növekedési ütemet tudtak elérni.

A hajtóerő mindhárom ország esetében meghatározó módon a belső fogyasztás rendkívül magas szintje volt, amelyet tudatosan és politikai

megfontolásokból gerjesztettek, tartottak fenn. Pótlólagos növekedési impulzusok származtak a privatizációval és a zöldmezős beruházásokkal kapcsolatos működő tőke beáramlásából. A működő tőke beáramlása mellett gyorsan erősödött a belső fogyasztás bővítésében is alapvető szerepet játszó pénzügyi tőke jelenléte. Az uniós csatlakozásból származó biztonság érzete ez utóbbit csak tovább ösztönözte. Szerepe volt a növekedésben a csatlakozáskor megnyíló és kitáguló piacok támasztotta keresletnek is. Az éveken keresztül fenntartott gyors ütemű GDP-bővülés hatására ugyanakkor a gazdaság túlfűtöttségének jelei is markánsan megmutatkoztak, ami mindhárom országban hozzájárult az infláció kezdetekben lassú, de később jelentősen felgyorsult növekedéséhez. A látványos gazdasági fennedülés és a belső fogyasztás még nagyobb emelkedése, valamint a nagyon magas munkanélküliségi mutatók jelentős javulása (helyenként a ráta feleződése) a 2000-es évtized nagy részében fontos politikai legitimáló szerepet töltött be a mindegyik országban egymást gyakran váltó koalíciós kormányok számára.

A gazdasági eredmények sokáig elfedték a mögöttük meghúzódó strukturális gyengeségeket, elégtelenségeket, e növekedési modell ingatag alapjait. A válság kiélezte a gazdaságok problémáit, nyilvánvalóvá tette a korrekció elkerülhetetlenségét.¹

A javuló tendenciák ellenére mindegyik országban, de főleg Litvániában és Lettországbán az uniós átlaghoz viszonyítva alacsony maradt a foglalkoztatás szintje, a bővülő fogyasztás mellett rendkívül kedvezőtlenül alakult a belső megtakarítások színvonala. A termelékenységi növekedése messze nem volt összhangban a jövedelmek bővülésével. A versenyképességet tükröző mutatók (például a termelékenység, munkaerő költsége, az innovációs teljesítmény stb.) a balti államokban elmaradtak a legtöbb versenytársétól. A beruházások szerkezete sem járult hozzá a helyzet javításához. A közpénzügyek viszonylagos stabil volta elfedte a gazdaságok komoly egyensúlyi gondjait.

A növekedési adatok mögött mindhárom országban a külkereskedelmi mérleg és a folyó fizetési mérleg nem szűnő, sőt időről időre növekvő hiánya húzódott meg. A három gazdaság külkereskedelmi beágyazottsága mind a kereskedelmi szerkezetet, mind a relációs megoszlást nézve gyengeségeket vetített elő. Egyrészt az alacsony hozzáadott értékű termékek domináltak főleg a litván és a lett exportban, e zömmel alapanyagokból álló kivitelnek az értékesítési kilátásai a felvevőpiacokon tapasztalható feldolgozóipari recesszió miatt rendkívül romlottak. Másrészt, a kereskedelem bővülésének egyik legfontosabb húzóereje mindhárom balti ország esetében az egymás közötti forgalom volt, ami a nagyjából párhuzamosan mozgó piacok egyidejű visszaesésével súlyos problémaként jelent meg. A külföldi tőke a válság előtti években nagyrészt nem a jövőbeni exportkilá-

¹ Meisel (2009, 2012).

tásokat javító területekre áramlott, meghatározó célpontjaivá a balti térség szolgáltató, elsősorban pénzügyi és kereskedelmi, valamint építőipari ágazatai váltak, emellett kiemelkedő volt az ingatlanpiacra beáramlott befektetések nagysága.

Fel kell hívni a figyelmet egy fontos tényre, amely alapvetően meghatározta és behatárolta mindhárom ország válságkezelésének mikéntjét. A balti államok az uniós csatlakozás előtti időszakban sajátos, rögzített árfolyampolitikát alakítottak ki, amit az a döntésük követett, hogy az új tagállamok között elsőként léptették be a valutájukat az ERM2-be (Litvánia és Észtország 2004-ban, Lettország egy évvel később). Ez egyrészt összhangban volt a tagságot megelőző monetáris politikájukkal, ugyanakkor azt a markáns törekvésüket testesítette meg, miszerint a lehető legrövidebb időn belül csatlakoznak az euróövezethez. Ez Litvániának hajsza híján sikerült, ám a Tanács 2006-ban ehhez nem járult hozzá. Később azonban a megugró infláció mindhárom ország esetében évekre eltolta a lehetséges csatlakozás dátumát. Az ennek a mechanizmusnak köszönhető árfolyam-stabilitás, ami politikai értelemben a válság előtt gyümölcsözőnek bizonyult a kormányok számára, 2008-tól kezdődően a nemzeti valuták jelentősen felértékeltek voltak, valamint a monetáris politika merevségei és a mozgástér ebből fakadó gyakorlatilag teljes hiánya visszaütöttek és súlyosbították a válságkezelés nehézségeit. Ennek ellenére a három balti kormány fenn kívánta tartani a rögzített árfolyamot. A térségben a lakossági kölcsönök több mint háromnegyede euró alapú volt, az esetleges leértékelés után a hitelfelvevők többsége képtelen lett volna fizetni a törlesztéseket. Ezen kívül az eddigi árfolyampolitika melletti érvként szolgált, hogy a baltiak továbbra sem mondtak le a gyorsított ütemű euró-zóna-csatlakozási terveikről.² Ez utóbbi azonban egyelőre csak Észtország esetében vezetett sikerre, a másik két állam csatlakozása 2014–2015 előtt nem képzelhető el.

2) Válságkezelés a Baltikumban

2.1. Észtország

A 2009-es évi észtországi válságkezelés eredményességének alapvető tényezője a korábban követett rendkívül körültekintő, óvatos közpénzügyi politika volt. Az észt kormányok éveken keresztül a költségvetési többletre fókuszáló fiskális politikát folytattak. E mögött egyrészt a gazdaság túlfűtöttségének enyhítésére irányuló szándék, másrészt az euró gyors beveze-

² Rosenberg (2009).

tésére való törekvés húzódtott meg. Ennek eredményeként a válság kirobbanásakor Észtország nem volt eladósodva, rendelkezett megfelelő pénzügyi tartalékokkal, következésképpen kellő mozgástérrel az aktív gazdaságélénkítő lépésekhez, amelyek végrehajtása a válság folyamán és mélypontja után sem rendítette meg az ország pénzügyi egyensúlyát. A válságkezelés során a kormány a tartalékokon és a gazdaság viszonylagos rugalmasságán kívül támaszkodhatott a társadalom – egyes más uniós tagállamokhoz és balti országokhoz képest erősebb – együttműködésére is.³

Az észtországi válságkezelésben két fázist, illetve két, eltérő tartalmú intézkedéscsomagot lehet megkülönböztetni: a stabilizálást és a gazdaságélénkítést.

A pénzügyi válság váratlan hevessege és gyors áttérjedése a gazdaságra 2009 első hónapjaiban azonnali reagálásra készítette a kormányt. Észtország stabil pénzügyi helyzetének köszönhetően, néhány tagállammal ellentétben, 2008 végén fel sem merült külső, masszív és azonnali támogatást jelentő hitelkeret szükségessége. Ennek ellenére nyilvánvalóan Észtország sem kerülhette el a gazdaságot stabilizáló súlyos megszorító és takarékosági intézkedéseket, még ha ezek kevésbé voltak fájdalmasak és súlyosak, mint például a balti szomszédai esetében. Ezeket a lépéseket tartalmazta a törvényhozás elé 2009 februárjában beterjesztett, bizalmi szavazással összekapcsolt költségvetési kiigazítás. Ennek fő eleme a közkiadások közel tíz százalékos csökkentése volt, amelynek összege meghaladta az 500 millió eurót. Ezek a lépések a közintézmények és a közhivatalok működési költségeinek visszafogását, a közsférában dolgozók bérének és a nyugdíjnak a csökkentését irányozták elő. Az átlagbér 2009 első negyedévében 1,5 százalékkal csökkent. A vártnál rosszabb és romló makrogazdasági adatok hatására a kormány 2009 áprilisában további takarékoságról döntött, csökkentették a magán-nyugdíjpénztárak állami hozzájárulását, növelték a munkanélküliségi biztosítás befizetendő összegét. Újabb intézkedésként májusban hozzányúltak az adórendszerhez, emelték a jövedéki adókat. Ezzel egyidejűleg újból csökkentették a minisztériumok működési kiadásait, valamint az ott dolgozók bérét. Végül, 2009 augusztusában levettek az egészségbiztosítási pénztárnak jutó költségvetési hozzájárulásból. A pénzügyi rendszer gyors stabilizálása érdekében 2009 márciusában az észt és a svéd jegybank megállapodást írt alá, amely csaknem egymilliárd eurós hitellehetőséget nyújtott az észt pénzügyi bizalom erősítése céljából.

Az azonnali takarékosági és válságelhárító lépések mellett az észt kormány figyelmet szándékozott és tudott fordítani a hosszabb távon ható gazdaságélénkítő lépésekre is. Ezek forrásául egyrészt külföldi pénzügyi eszközök szolgáltak. A kormány 2009 májusában 700 millió euró nagyságú hitelt írt alá megállapodást az Európai Beruházási Bankkal, amelynek

³ Túry–Vida (2010, 2011).

legfőbb célja a gazdaság élénkítése volt, azon belül is több mint háromnegyedét az emberi erőforrások fejlesztésére szánták. Másrészt forrásként átcsoportosították az uniós pénzügyi alapokból származó pénzeket. Végül, de nem utolsó sorban, felhasználták a belső pénzügyi tartalékokat.

A gazdaságélénkítő intézkedések egyik nagy csoportját a beruházásösztönző lépések tették ki. Erre a GDP 4,6 százalékát kitevő összeget fordítottak. A támogatni kívánt beruházási területek az energiatakarékosságra, a vízgazdálkodási infrastruktúrára, az önkormányzatok programjainak finanszírozására, a szakképzési, felsőoktatási és egészségügyi infrastruktúra fejlesztésére terjedtek ki. Ez utóbbival kívánták ellensúlyozni a komoly építőipari visszaesést.

A másik intézkedéscsomagba a finanszírozás javítása tartozott, abból a célból, hogy a vállalkozások biztonságosabb hitelhez juttatása révén munkahelyeket tartsanak meg. E lépések GDP-hatása 2009–2010-ben az éves össztermék mintegy 2,5-2,5 százaléka volt. Itt olyan döntések születtek, mint a hitelgarancia szintjének növelése, elsősorban a kisvállalatokat szem előtt tartva, az exporthitel-garancia megemelése, tőkejuttatás a vállalkozások számára, a bankok hitelezési tevékenységének támogatása, hosszú távú hitelkonstrukciók az állam és a bankok együttműködésével.

Kiemelt figyelmet fordítottak Észtországban a munkaerőpiac rugalmasságát javító intézkedésekre, az ehhez való állami pénzügyi hozzájárulásra. Ennek mértéke megduplázódott a válság előtti évekhez képest. Új munkatörvényt fogadtak el 2009 közepén, amely a vállalatok számára megkönnyítette és támogatta a részmunkaidős foglalkoztatást, a kölcsönmunkát, meghosszabbította a gyermekes munkavállalók munkanélküliségi segélyre való jogosultságát, hozzájárult a vállalatok elbocsátásokkal összefüggő terheihez. Széles körben indítottak államilag finanszírozott szakképzési és átképzési programokat.

Végül, a gazdasági tevékenység élénkítését és egyszerűsítését célzó átfogó jogi-szabályozási intézkedéscsomagot fogadtak el. Ennek elemei többek között az üzleti környezet javítása, a vállalkozásindítás szabályainak enyhítése, a vállalati átszervezés és átalakulás megkönnyítése, az adminisztratív kötelezettségek mérséklése. Részletes kormány szintű akciótervet dolgoztak ki az export bővítésére, az FDI ösztönzésére, a tudásigényes termelés és kivitel elősegítésre.

2.2. Lettország

A lettországi gazdasági helyzetben a kormány az uniós tagállamok körében az egyik legszigorúbb stabilizációs és válságkezelő programot volt kénytelen végrehajtani. Az EU-tagok közül Magyarországot követően Lettország 2008 decemberében kénytelen volt kérni és elfogadni a masz-

szív külső segélycsomagot. A 7,5 milliárd euró nagyságú hitelkeret döntő részét az IMF, kisebb részét pedig az EU, a Világbank, az EBRD és néhány uniós tagállam adta össze. A segély ára természetesen egy szigorú takarékosági program kidolgozása és elfogadása volt. A lett kormány ígéretet tett a költségvetési deficit fokozatos csökkentésére, majd 2012-re három százalék alá szorítására. Az IMF-fel (és az EU-val) kialakított, nagyobb konfliktusoktól mentes együttműködés sikeresen lezárult.

A stabilizációs és konszolidációs program számos, elsősorban megszorító elemet tartalmazott, illetve vonultat fel azóta is.⁴ A legégetőbb feladat az ország fizetőképességének fenntartása, a pénzügyi szektor összeomlásának elkerülése, majd a későbbiekben a kilábalást elősegítő, a gazdaság élénkítésére és versenyképességének javítására alkalmas lépések megtétele volt.

A külföldi hitelcsomag felhasználása a kezdeti hónapokban sokkal inkább stabilizációs, konszolidációs jellegű törekvéseket tükrözött Lettországon belül. A 2009–2011-es időszakra kapott kölcsönök 36 százalékát a bankszektor stabilizációjára fordították. A pénzügyi rendszer fenntartása érdekében radikális lépést tettek: államosítani kellett a legnagyobb lettországi bankot, a Pareks Banka-t. Emellett a másik két balti gazdaságot is érintette, hogy a skandináv bankok visszafizetési halasztást és részletfizetési lehetőséget ajánlottak fel az ügyfelek hiteleire. A hitelcsomag további 35 százaléka a költségvetési hiányt tömték be, 21 százaléka jutott az adósság refinanszírozására, miközben nyolc százaléka maradt a hitelpiac élénkítésére, állami hitelkonstrukciókra.

A lett kormány 2009 első felétől kezdődően rendkívül szigorú kiadásmérséklő intézkedéseket hozott. Az állami intézményekben mintegy 30 százalékkal csökkentették a foglalkoztatottak számát. Szervezeti változtatásokat és összevonásokat hajtottak végre a közférában: állami intézményeket, ügynökségeket szüntettek meg. Ez kiterjedt az egészségügyre és az oktatásra is, a felére csökkentették a kórházak, csaknem százal az iskolák számát. A közalkalmazotti nominális béreket 22 százalékkal mérsékeltek, egységes közszolgálati bérrendszer bevezetése mellett. Jelentősen visszafogták a jóléti kiadásokat, csökkentették a nagy ellátó rendszerek finanszírozását, leszállították a nyugdíjpénztári befizetések állami részét, elhalasztották a nyugdíjak kiigazítását. Visszatartották a nemzetközi intézmények tagdíjának folyósítását. A számítások szerint e takarékosági intézkedések meghaladták a GDP tíz százalékát.

A kiadások lefaragása mellett sor került a bevételek növelésére is. Fel emelték az áfa-kulcsot, 18-ról 21 százalékra. Ugyancsak emelkedtek a jövedéki adó kulcsai, a szerencsejátékokat sújtó adók, bevezették az ingatlanadót. Szűkítették az adómentesség körét és leszállították az adómentes jövedelmek szintjét. Nem nyúltak ugyanakkor a vállalkozásokat érintő, addig is meglehetősen alacsony adókhoz. Csak ilyen radikális kiadáscsök-

⁴ Túry–Vida (2010, 2011).

kentő és bevételnövelő intézkedések mellett, valamint az elosztórendszerek szerkezeti átalakításával látták elkerülhetőnek az államcsődöt és esetleges pótlólagos források elkülönítését a gazdaság élénkítésére.

A megszorítások mellett Lettországból viszonylag kevés pénzügyi forrás jutott gazdaságélénkítésre. E téren kedvező hitelezési környezetet igyekeztek teremteni a versenyképességet javító, tudásintenzív, környezetkímélő és energiatakarékos vállalati beruházások számára, megerősítették az exportot szolgáló kockázatmentesítő pénzügyi konstrukciókat, hitel lehetőségekkel ösztönözték a vállalkozások indítását, különösen a kisvállalkozások körében. Az említett intézkedések mellett egyszerűsítették a vállalati működést kiszolgáló adminisztratív előírásokat, kedvezőbbé tették a vállalati szabályozást és nem utolsósorban javították az uniós alapok pénzeihez való hozzáférést.

A masszív külső pénzügyi segítségre támaszkodó lett válságkezelő lépések, igaz sok súlyos teher és feszültség árán, elkerülhetővé tették az azonnali gazdasági összeomlást, hozzájárultak a gazdaság talpon maradásához, kiinduló alapot teremtettek az ország konszolidációjához egy későbbi kedvezőbb világgazdasági környezetben.

2.3. Litvánia

A litván kormány már 2008 augusztusában határozott intézkedéseket léptetett életbe a gazdaság egyensúlytalanságainak kezelésére. 2008 végén takarékosági csomagot fogadtak el az államháztartásban jelentkező kedvezőtlen folyamatok megállítására.⁵ A program első elemei között volt a közkiadások és a közszféra béreinek mérséklése, az áfakulcsok növelése, egyben a pénzügyi szektor megerősítésére is történtek intézkedések. Az IMF delegációja Litvániában is járt 2008 decemberében, az országnak ugyanakkor, Lettországtól eltérően, nem volt szüksége azonnali hitelfelvételre. A kezdeti kormányzati intézkedéseket azonban – a valutatanácsos rendszer iránti bizalom megerősítése, illetve a gazdaság hitelességének visszaszerzése miatt – további takarékosági programnak kellett követnie. 2009 tavaszán a kormányellenes megmozdulások és tiltakozó akciók közepette közel egymilliárd euróval kurtították meg a közkiadásokat, ennek keretében többek között tovább csökkentették a közszférában dolgozók számát és bérét. Az adócsökkentés jegyében mérsékeltek a személyi jövedelemadó-kulcsokat, de öt százalékponttal emelték a vállalati nyereségadókat és egy százalékponttal az áfát. A gazdaságélénkítés érdekében ugyanakkor a kis- és középvállalatok hitelfelvételének elősegítésére és beruházá-

⁵ Túry–Vida (2010, 2011).

sainak előmozdítására is történtek intézkedések, amelyre keretet az uniós strukturális alapok jelentettek.

A kormány mindemellett elsősorban közép- és hosszú távú strukturális reformokra igyekezett fókuszálni, amelyek hosszú távon a gazdaság szerkezeti problémáira adhatnak választ. A szociális partnerekkel 2009 őszén megkezdett egyeztetések és a kormány középtávú stratégiai kezdeményezése eredményeként nyugdíj- és szociális reformintézkedéseket léptettek életbe, 2010-től jelentősen megnyirbálva az ilyen jellegű juttatásokat, ugyanakkor figyelembe vették a leginkább veszélyeztetett szociális csoportok érdekeit. A fenti intézkedések végső soron hozzájárultak ahhoz, hogy az ország hitelessége helyreálljon, és a nemzetközi pénzpiacokon hitelt tudjon felvenni mozgástere javításához. A kormányzat elkötelezettsége a hosszú távú reformok mellett javíthatja az ország helyzetét a gazdaság sérülékenysége, versenyképességi helyzete és mozgástere szempontjából. Mindez azonban azt is jelenti, hogy további komoly lépéseket kell tenni az egészségügy, a szociális ellátás, illetve az oktatási rendszer reformja terén.

3) Gazdasági helyzetkép 2012-ben

3.1. Észtország

A mély gazdasági válságból való kilábalás egyértelmű jeleként értékelhető az észt makrogazdasági mutatók alakulása a 2010-et követő időszakban. A már 2008-tól kezdődően lassuló GDP-növekedés 2009-ben 14,3 százalékos zuhanással érte el mélypontját. Ezt 2010-ben mérsékelt élénkülés, 2,3 százalékos bővülés követte. A következő év azonban a közép- és kelet-európai térségben, de az Európai Unióban is kiemelkedő GDP-bővülést hozott, ami Észtországban elérte a 7,6 százalékot. Ha a negyedéves adatokat is figyelembe vesszük, 2011 első három negyedévében még kiugróbb ütemeket regisztrálhatunk, a GDP bővülése már-már elérni látszott a válság előtti legmagasabb ütemeket. Mi húzódik meg a 2011-es imponáló adatok mögött? Elsősorban – mint a térség szinte valamennyi gazdaságában – a kiviteli robusztus felfutása. Az észt növekedési ütem kiemelkedő szintjéhez azonban – több uniós országgal ellentétben – más tényezők is hozzájárultak. Az export vezérelte élénkülést ebben az országban a belső kereslet magára találása mellett a bővülő munkahelyeknek köszönhető növekvő lakossági bizalom és költési hajlandóság, nem utolsósorban pedig a beruházások meglódulása erősítette. Mindez arra utal, hogy az észt gazdaság felemelkedését nem kizárólag a külső piacok és kereslet kedvező alakulása magyarázza (ami egy kis és nyitott gazdaságban teljesen érthe-

tő), hanem az egyéb növekedési tényezők kiegyensúlyozott és egészséges belgazdasági alapokra utaló aránya is. A 2012-ben lanyhulni látszó világgazdasági konjunktúra – akár az Unió szinte minden országában – éreztetni fogja a növekedési ütemet fékező hatását (a GDP várhatóan 1,6 százalékkal bővül ebben az évben). A bruttó össztermék alakulása 2013-ban azonban újból a vizsgált országok élére helyezheti Észtországot a prognosztizált 3,8 százalékos ütemmel.⁶ Az elmúlt egy-két év teljesítményének köszönhetően az észt gazdaság a válság alatti némi visszaesést követően a GDP/fő-mutatót tekintve gyorsította felzárkózását az uniós átlaghoz, a tagállamok rangsorában visszafoglalta a korábbi helyét: 2011-ben az észtországi egy főre vetített GDP mutatója az EU27 átlagos indexének 67 százalékát érte el (1. táblázat).

1. táblázat
Észtország fő gazdasági mutatói

	2007	2008	2009	2010	2011	2012*	2013*
GDP-növekedés (%)	7,5	-3,7	-14,3	2,3	7,6	1,6	3,8
GDP/fő (EU27=100%)	70	69	64	64	67	n.a.	n.a.
Bruttó állóeszköz-felhalmozás (GDP %-a)	38,6	30,4	18,8	19,5	24,5	25,0	25,9
FDI-beáramlás (GDP %-a)	12,4	7,2	9,6	8,1	8,0	9,9	10,8
Foglalkoztatási ráta (%)	69,4	69,8	63,5	61,0	65,1	n.a.	n.a.
Munkanélküliség (%)	4,7	5,5	13,8	16,9	12,5	10,5	8,6
Egységnyi munkaerőköltség változása	5,0	8,3	2,4	-6,6	-2,8	0,0	-0,2
Termelékenységi (EU27=100%)	66,7	66,0	65,8	69,2	67,6	n.a.	n.a.
Infláció	6,9	10,6	0,2	2,7	5,1	3,8	3,2
Export (éves változás, %)	10,7	-0,7	0,2	22,5	24,9	3,4	5,9
Import (éves változás, %)	10,4	-8,7	-32,9	20,6	27,0	6,7	4,0
Folyó fizetési mérleg egyenlege (GDP %-a)	-15,9	-9,7	3,7	3,6	3,2	5,9	5,5
Államháztartás egyenlege (GDP %-a)	2,4	-2,9	-2,0	0,2	1,0	-2,4	-1,3
Államadósság (GDP %-a)	3,7	4,5	7,2	6,7	6,0	10,4	11,7

* Előrejelzés.

Forrás: Eurostat, Swedbank Economic Outlook, 21 August, 2012

A növekedés javuló belső tényezőin túl természetesen főleg az export felfutása magyarázza az észt gazdaság kitűnő növekedési mutatóját.

⁶ European Commission (2012d).

2010–2011-ben a kivitel bővülése kissé gyorsuló ütemben elérte az éves 23–25 százalékos ütemet. Az előrejelzések szerint ez a ráta a következő két évben jelentősen visszaesik, ám a 2013-as kilátások javulást ígérnek. A 2011-es évben kedvezően alakult a gépek és berendezések, valamint az elektronikai cikkek kivitele, de a konjunkturális kilátások azt valószínűsítik, hogy 2012–2013-ban a hagyományos exporttermékek és ágazatok (fafeldolgozás, élelmiszeripar, fémfeldolgozás) is visszanyerik a részesedésüket. A prognózisok többek között olyan termékek kedvező konjunktúráját vetítik elő 2012-ben és utána, mint a vegyipari cikkek és a feldolgozott élelmiszerek. Egyértelmű elmozdulás figyelhető meg az említett exportcikkek esetében a magasabb hozzáadott értékű piaci szegmensek felé. A kivitel kedvező adataihoz a fő felvevőpiacok (Németország, Oroszország, Skandinávia és a balti országok) dinamikája is hozzájárult. Az import a kivitelnél várhatóan valamivel gyorsabb ütemben bővül az idei és a következő évben, amit a beruházási és a belső fogyasztási kereslet indukál. Mindezek ellenére a kereskedelmi mérleg közel kiegyensúlyozott marad. A folyó fizetési mérleg szintén megbízható egyensúlyban van, 2010 óta a GDP közel 3–6 százalékát kitevő többletet mutat.

A figyelemre méltó exportteljesítményben fontos szerepet játszik az észt gazdaság javuló versenyképességi állapota. Az egységnyi munkaerő-költség mutatója 2009 óta csökken, 2010-ben 6,6, 2011-ben pedig 2,8 százalékkal volt alacsonyabb a megelőző évnél. Ezzel egyidejűleg némileg javult az Unió átlagához viszonyított termelékenység: 2010-ben az EU27 átlagának 69,2, 2011-ben 67,6 százalékát tette ki. Ez az érték jobb, mint a 2000-es évek közepén, de csupán az EU10 alsó középmezőnyébe helyezi Észtországot. Ezzel szemben az innovációs index alapján az ország hagyományosan – most is – élenjáró az EU10 országcsoportban, miként nem tartozik a legrosszabbak közé a kutatás-fejlesztésre fordított kiadások mutatója szerint sem (a GDP közel 1,5 százaléka, amit 2020-ra szeretnének megduplázni).

Észtországban az uniós államok többségével egybevetve jóval nagyobb élénkülés tapasztalható a belső fogyasztás terén. Érzékelhetően nőtt 2011-ben – a válság után először – a lakosság tartós fogyasztási cikkek iránti kereslete. Ez a gazdaságba vetett bizalom erősödésére utal, de a javuló munkaerő-piaci kilátások is szerepet játszhatnak benne. Észre kell venni ugyanakkor, hogy a lakossági fogyasztás és a közületi fogyasztás által teremtetett kereslet egyaránt leginkább a beruházási javak iránt élénkült. Az állam nagyszabású beruházásokat indított ez energiaszektorban, azon belül is a korszerű és a megújuló energiára összpontosító programok terén, ami komoly keresletet támaszt a beruházási javak iránt. Az észt széndioxid-kvóta 2010. évi eladásához kapcsolódó kötelezettségek megvalósítása szintén ebbe az irányba mutat. A helyi önkormányzatok hozzáláttak a válság alatt elhalasztott korszerűsítések pótlásához, ez főképpen az építőipari szolgáltatások iránti keresletet növeli. Ugyanez mondható el a lakos-

ságról is: 2011-ben jelentékenyen élénkült a lakásépítés, azon belül is az energiatakarékos korszerűsítések iránti igény.

Ilyen helyzetben nem csak az exportkereslet, hanem a belső fogyasztás is egyre inkább hozzájárul a befektetési légkör és a beruházási tevékenység élénküléséhez. A bruttó állótőke-felhalmozás GDP-hez viszonyított aránya 2011 és 2013 között a tényadatok és az előrejelzések szerint 25 százalék körül mozog. Élénkülés tapasztalható a működő tőke beáramlásában, ami Észtországban az ütemét és az állományát tekintve is a legmagasabb a balti térségben. A külföldi befektetők aktivitása azonban még elmarad a válságot megelőző évekhez képest.

Az észt gazdaságnak hosszú évek óta (egyébként a balti szomszédjaihoz és a térségbeli társaihoz hasonlóan) kritikus és problémákkal terhes területe a munkaerőpiac. Annak ellenére, hogy a válságkezelésnek kiemelt terepe volt a munkanélküliség növekedésének tompítása, a munkaerőpiac rugalmasságának javítása, a képzési rendszer hatékonyságának növelése, a kedvező jelek mellett itt számos feszültség és veszély körvonalazódik. A foglalkoztatottsági ráta nem mondható rossznak, az uniós átlag körül mozog, és jobb, mint számos közép- és kelet-európai tagállamban. A munkanélküliség 2010-ben érte el mélypontját a nagyon magasnak számító csaknem 17 százalékos szintjével. A 2011-es évben a helyzet a várakozásokat meghaladó mértékben javult, a ráta 12,5 százalékot mutatott. A következő két évben további lassú csökkenés várható: 2012-ben 10-12 százalékot tehet ki a munkanélküliség mutatója, 2013-ban pedig 8-9-et. Az elmúlt egy-két évben a foglalkoztatási helyzet javulásához hozzájárult, hogy az élénkülő kiskereskedelem és idegenforgalom, valamint a lábra kapó építőipar több munkavállalót volt képes felszívni.

A probléma azonban mélyebb, mint amit ezek a – lényegében javuló tendenciáról tanúskodó – adatok mutatnak. A munkanélküliség egyenletlenül oszlik meg. Az exportra termelő versenyképes ágazatokban és az ország bizonyos régióiban nő a munkaerő iránti kereslet, más termelésekben és körzetekben ugyanakkor nehéz elhelyezkedni. Az átképzési programok ellenére növekszik a munkaerő-kereslet és -kínálat strukturális és szakmai képzettségi eltérése. Emiatt a viszonylag magas általános munkanélküliség mellett is kialakulhat strukturális munkaerőhiány. Az Európai Bizottság rendszeresen megfogalmazott ajánlásai⁷ hangsúlyosan hívják fel az észt kormány figyelmét a munkaerő-piaci politika gyenge hatékonyságára és nem utolsósorban a képzési rendszer hozzáigazítására a válság után megváltozott munkaerő-kereslet szakmai struktúrájához, vagyis a kínálati alkalmazkodás fontosságára. E problémák mellett kedvezőtlen, hogy számos magasan képzett munkavállaló (az egészségügyben, az informatikában, az elektronikai szakmákban stb.) külföldre vándorol. Már a közeli jövőben is gondot okozhat, hogy az előregedő társadalom nem lesz

⁷ European Commission (2011a, 2012a).

képes a gazdaság rendelkezésére bocsátani kellő számú és megfelelően képzett munkavállalót, miközben a munkanélküliség is fennmarad. E munkaerő-piaci feszültségek azt a veszélyt vetítik előre, hogy további lépések hiányában a jövőbeni gazdasági növekedés korlátjává válhatnak.

Észtország gazdaságának további potenciálisan veszélyes eleme az infláció megugrása. A pénzromlás üteme 2008-ban rendkívül magasra, 10,6 százalékra emelkedett. A következő évben, a válságintézkedések és a gazdasági recesszió következményeként elhanyagolható szintre, 0,2 százalékra mérséklődött. Ezután 2010-ben felgyorsult a megelőző évhez képest (2,7 százalékot ért el), 2011-ben pedig meghaladta az 5 százalékot. Ezt döntően külső tényezők magyarázzák: az energiahordozók, a nyersanyagok és az élelmiszerek világpiaci áremelkedése. Ehhez járult hozzá bizonyos mértékig az euróra való átállás időszakos hatása, valamint a korábbi adóemelések (jövedéki adó, áfa) átgyűrűzése, sok ágazatban a kis piacon monopolhelyzetű szolgáltatók árnövelése és a villanyárampiac megnyitása. Az inflációs nyomás várhatóan 2012–2013-ban is fennmarad, habár vélhetőleg gyengülni fog. Az előrejelzések 2012-ben 3,9 százalékra, 2013-ban pedig 3,4 százalékra jósolják a rátát, ami – amennyiben megvalósul – nem okoz nagy gondot.

Észtország közpénzügyi helyzete, az államháztartás egyensúlya a gazdaságpolitika már említett prioritásai és sajátosságai folytán meggyőző volt és maradt. E tekintetben az ország az egyik legjobb teljesítményt képes felmutatni az uniós tagállamok körében. Az államháztartási egyenleg hiánya – szinte egyedülálló módon az Európai Unióban – a csatlakozás óta egyetlen egyszer sem haladta meg a GDP három százalékát, sőt a mérleg legtöbbször többlettel zárult. A válság idején (2008–2009-ben) regisztrált két-három százalékos hiány után 2010-ben a szaldó előjelet váltott (0,2%), majd egy százalékos többlettel zárt 2011-ben. A helyzet valamelyest romolhat a következő években: a hiány elérheti a GDP 1,5–2,5 százalékát. Az államadósság – ugyan növekszik valamelyest, de – az egyik legalacsonyabb az Európai Unióban: 2010-ben a GDP 6,7, a következő évben 6 százalékát tette ki csupán. Észtországi mértékben ugyan nagy, de uniós összehasonlításban nem számottevő adósságsszint lesz várható 2012-ben (a GDP 10,4 százaléka), 2013-ban pedig közel hasonló, 11–12 százalék. A fiskális adatok nem a közpénzügyi fegyelem lazulását és a költekezés – az észtországi hagyományokkal egyébként is ellentétes – meglódulását jelzik, hanem elsősorban az Unió és az euróövezet pénzügyi stabilizációs alapjához való hozzájárulással, valamint a vezető észt energetikai cég állami eszközökből tervezett tőkeemelésével és az önkormányzatok pénzügyi helyzetének megerősítésével függnek össze.

3.2. Lettország

Lettország volt azon uniós tagállamok egyike (balti szomszédjaival együtt), ahol a pénzügyi és gazdasági válság a legnagyobb recessziót váltotta ki. A válság előtti évek sorozatosan magas ütemű – nem egyszer kétszámjegyű – gazdasági növekedése után ugyancsak kétszámjegyű, a balti országok körében a legnagyobb visszaesés következett be 2009-ben. E mélypont után azonban 2010-ben negyedévről negyedévre javuló teljesítménnyel sikerült megállítani a GDP hanyatlását és az említett év egészére elérni a stagnálás körüli helyzetet (a GDP 0,3 százalékos zsugorodásával). A következő év ugyanakkor már az uniós tagállamok és a kelet-és közép-európai országok körében is figyelemre méltó gazdasági bővülést hozott. A lett 5,5 százalékos GDP-növekedést az EU-ban csak a másik két balti ország múlta felül, és Lengyelország közelítette meg. A 2012–2013-as kilátások⁸ – mint az EU majdnem minden gazdaságában – ennél visszafogottabbak, ám a 2012-re prognosztizált 2,2 és a 2013-ra jósolt 3,6 százalékos GDP-bővülés a legjobban teljesítő országokhoz sorolja majd Lettországot (2. táblázat). Ezek a növekedési ütemek az EU átlagához képest is kifejezetten jónak ígérkeznek. A prognózisok valóra válását természetesen számos – főleg külső konjunkturális – tényező befolyásolhatja.

Mint ahogy a 2011. évi jelentős GDP-felfutást is – ha nem is teljes mértékben, de főleg – az export kedvezően alakult feltételei váltották ki. Az áruk és szolgáltatások kivitele 2010-ben több mint 11, 2011-ben több mint 12 százalékkal nőtt. A várározások értelmében e bővülési ütem a következő két évben a konjunktúra lanyhulása miatt mérséklődni fog, azonban van esély, hogy akkor is megközelíti az évi 5-7 százalékot. A lett-országi import szintén gyorsan emelkedett a gazdasági élénküléssel párhuzamosan: 2010-ben az exporttal azonos ütemben nőtt, 2011-ben a bővülése már meghaladta a kivitelét (20,7%), döntően a termelés és az aktivizálódó beruházások importigénye miatt. A 2012–2013-as időszakban a behozatal növekedése is lassulni fog, nagyjából az export éves üteme körül, azaz közel tíz százalékon látszik stabilizálódni.

A kiviteli mutatók alakulásában több tényező játszott szerepet. A lett gazdaság legfontosabb fellevevőpiacai (Németország, Oroszország, a balti szomszédok) viszonylag nagy keresletet támasztottak a lett termékek iránt, ez húzta a kivitelt. Hatása volt, illetve van a lett exportőrök megnövekedett rugalmasságának, sikeresen tudtak ugyanis megjeleni kisebb, de ígéretes új piacokon és alkalmazkodtak kínálatukban is. A válság során megtett intézkedések (főleg a bérköltségek visszafogásának és csak lassú növekedésének) köszönhetően erősödött a gazdasági szereplők versenyképessége, de

⁸ European Commission (2012d)

talán ennél is nagyobb hatása van, hogy a minőség tekintetében javulás figyelhető meg, és az exportőrök termékkínálata – habár a kivitel meghatározó termékcsoportjai nem változtak – diverzifikáltabbá vált. A lett termékek iránti megnövekedett kereslet eredményeként a fő exportágazatok (feldolgozás, bőripar, ércfeldolgozás) már a válság előtti szint felett termelnek, sőt időnként kapacitáskorlátokba ütköznek. Az ország szállítási kapacitása is sokszor akadályozza a kivitel lendületének fenntartását.

2. táblázat
Lettország fő gazdasági mutatói

	2007	2008	2009	2010	2011	2012*	2013*
GDP-növekedés (%)	9,6	-3,3	-17,7	-0,3	5,5	2,2	3,6
GDP/fő (EU27=100%)	56	56	51	55	58	n.a.	n.a.
Bruttó állóeszköz-felhalmozás (GDP %-a)	40,0	31,2	20,5	20,9	26,2	26,8	28,2
FDI-beáramlás (GDP %-a)	8,1	3,8	0,4	1,6	5,5	3,5	3,9
Foglalkoztatási ráta (%)	68,3	68,6	60,9	59,3	61,8	n.a.	n.a.
Munkanélküliség (%)	6,0	7,5	17,1	18,7	15,4	13,7	12,0
Egységnyi munkaerőköltség változása	5,8	6,9	-6,7	-7,7	-3,1	-1,8	-1,7
Termelékenység (EU27=100%)	51,4	51,6	52,8	54,6	62,2	n.a.	n.a.
Infláció	10,1	15,3	3,3	-1,2	4,2	2,4	2,5
Export (éves változás, %)	24,1	-1,3	-11,5	11,5	12,6	6,8	4,8
Import (éves változás, %)	23,7	-13,6	-35,5	11,5	20,7	7,2	7,2
Folyó fizetési mérleg egyenlege (GDP %-a)	-22,4	-13,2	8,6	3,0	-1,2	-1,8	-1,9
Államháztartás egyenlege (GDP %-a)	-0,4	-4,2	-9,8	-8,2	-3,5	-2,1	-2,1
Államadósság (GDP %-a)	9,0	19,8	36,7	44,7	42,6	43,5	44,7

* Előrejelzés.

Forrás: Eurostat, Swedbank Economic Outlook, 21 August, 2012

A válság előtti évek tartós kereskedelmi deficitjét 2010 és 2012 között sikerült lefaragni, a mérleg az import kivitelnél időnként nagyobb növekedése ellenére is stabil. Szintén jelentős javulást mutat a fizetési mérleg egyenlege. A korábbi markáns hiányok után a szaldó pozitívvá vált 2009-ben (a GDP 8,6 százalékát érte el). A következő évben mérséklődött a többlet (a GDP 3 százalékára rúgott), amit enyhe, 1,2 százalékos, veszélyt nem jelentő mértékű hiány váltott fel 2011-ben. A fizetési mérleget az előrejelzések szerint a külkereskedelem alakulása, az uniós források és a

működő tőke várható beáramlása az egyensúlyt megközelítő állapotban képes tartani.

Kedvező kép látszik kibontakozni a beruházási tevékenység terén. A bruttó állóeszköz-felhalmozás GDP-ben mért aránya azonban nem éri el a válság előtti évek kiemelkedően magas rátáját. 2009-ben komoly visszaesést kellett elkönyvelni: a GDP közel 20 százalékára zuhant e mutató, szemben a korábbi 35-40 százalékkal. A 2010-es szintén alacsony érték (közel 21 százalék) után tavaly és jelenleg 26-28 százalék körül állandósult. Hasonló tendenciát mutat a működő tőke beáramlása: a 2009-es rendkívül csekély szintet követően már élénkülés mutatkozott 2010-ben. Egy évvel később, a lett gazdaságba vetett bizalom erősödésével összhangban, a beáramlott FDI éves nagysága kezdte megközelíteni a válság előtti szintet, viszont 2012-re ismét megtorpanás valószínűsíthető. A beruházások szerkezete ugyanakkor mindenképpen javulást tükröz, a befektetések növekvő hányada valósul meg az exportképes és a jövőbeni növekedést meghatározó ágazatokban és az infrastruktúra fejlesztését célzó projektekben.

A belső fogyasztás egyelőre csak korlátozott mértékben képes hozzájárulni a gazdasági növekedéshez. A bérek és a jövedelmek a válság során jelentősen csökkentek. Az elmúlt két évben némi növekedés tapasztalható (2011-ben 4,4 százalék, 2012–2013-ban várhatóan 2,5-3 százalék), lassan kezd emelkedni a szintén megkurtított szociális juttatások szintje. A gazdaságba vetett bizalom erősödése és a csökkenő kamatráták is hozzájárul a lakossági kereslet és a fogyasztás lassú élénküléséhez, de ennek érzékelhető növekedési hatására csak a következő években lehet számítani. Ugyanilyen fokozatos bővülés következhet be a közületi fogyasztás terén is.

Vegyes képet mutat a lett gazdaság versenyképességi helyzete. A válság eredményeként a költségoldalon – elsősorban a bérköltségekre kell gondolni – jelentős visszafogás ment végbe. 2009 óta megfordult az egységnyi munkaerőköltség emelkedésének tendenciája. E mutató 2009-ben 6,7, 2010-ben 7,7, egy évvel később pedig 3,2 százalékkal csökkent. Eközben javulás tapasztalható az egy foglalkoztatottra vetített munkatermelékenység mutatójában: az uniós átlaghoz mért összehasonlításban a rendkívül alacsony színtről a 2009–2011-es időszakban elmozdulás történt, tavaly Lettország elérte az EU27 átlagának 62,2 százalékát, ami azonban még mindig nem kiugróan kedvező. Nincs áttörés az ország innovációs teljesítményében: az uniós innovációs rangsorban – mint évek óta – az utolsó helyet foglalja el. Meglehetősen szerény a kutatás-fejlesztésre fordított finanszírozás, a GDP 0,6 százaléka, ami az Európa 2020 stratégiához kapcsolódóan 2020-ra is csak a GDP 1,5 százalékát fogja elérni.⁹

A lett munkaerőpiac számos régi gonddal és feszültséggel terhes. A gazdasági visszaesséssel párhuzamosan a munkanélküliség válság előtti kedvező tendenciája megfordult. A 2009-es rendkívül aggasztó helyzet

⁹ European Commission (2011b, 2012b).

(17,1 százalékos ráta) után a mutató 2010-ben tovább romlott (elérte a 18,7 százalékot), majd 2011-ben 15,4 százalékot tett ki. A kedvezőnek mondható gazdasági kilátásoknak köszönhetően a helyzet 2012–2013-ban némileg enyhülhet, de e folyamat lassúnak és elnyújtottnak ígérkezik. A magas munkanélküliség mellett a munkaerő-piaci helyzetet súlyosbítják a kereslet és a kínálat regionális egyenetlenségei és a képzettségbeli eltérések. Az utóbbi két évben nincs áttörés, csak némi javulás a foglalkoztatottsági mutatókban. A 2011-ben elért 61,8 százalékos mutatójával Lettország elmarad az uniós átlagtól, de így is megelőzi a vizsgált régió több országát.

Az infláció megugrásának veszélye évek óta kísérője a lett gazdaságpolitikának. A túlfűtött növekedési pályával jellemezhető válság előtti években a stabil és megnyugtató államháztartási pozíciók mellett e mutató volt az euróövezeti tagság akadálya. A krízis kirobbanásakor az infláció ebben a balti országban is csúcsértéket (15,3 százalékot) ért el, ám 2009-ben már csupán három százalék körül mozgott. A következő évben előjelet váltott (-1,2 százalékkal), de 2011-ben újból emelkedésnek indult és elérte a 4,2 százalékot. Kedvezőtlen esetben az infláció keresztülhúzhatja az ország hivatalosan változatlanul 2014-re tervezett belépését az euróövezetbe. Az infláció gyorsulása mögött elsősorban külgazdasági tényezők (nyersanyag- és olajárak) húzódtak meg, de említhető a 2009–2010. évi adóemelések hatása is. A pénzromlás mértékét az előrejelzések 2012–2013-ban 2,5–2,8 százalékra jósolják. Ha csökken az inflációs nyomás ezekben az években, és teljesülnek e prognózisok, Lettországnak van esélye a referenciaszinten belül maradni (ami a tagállamok gazdasági lassulásának és javuló inflációs trendjének köszönhetően szintén csökkenhet), de ez bizonytalansági tényezőket hordoz magában.

A konvergenciakritériumok tekintetében egyelőre nincs akadálya – és előreláthatólag a következő két évben sem lesz – az euróövezetbe való csatlakozásnak. Erről a kormány az euróövezet jelenlegi állapotát látva sem mondott le. Az államháztartás hiánya a 2009-es kiugróan magas (9,8 százalékos) szintről az IMF és az EU által szigorú figyelemmel kísért stabilizáció eredményeként fokozatosan csökkent (2010-ben 8,2, 2011-ben pedig 3,5 százalékra). Az előrejelzések szerint 2012-ben és 2013-ban a deficit egyaránt 2,1 százalékos lehet. Az államadósság az elmúlt években a GDP 40–45 százaléka körül látszik stabilizálódni. A majdani euróövezeti tagság szempontjából kedvező helyzet fennmaradását valószínűsíti, hogy a 2012-es költségvetési törvény változatlanul nagy figyelmet szentel az egyensúlynak. A bevételi oldalt erősíti az ingatlanadó kiterjesztése, a gazdaság kifehéritésére és az adóbeszedés hatékonyságának növelésére irányuló törekvés, miközben ellen kívánnak állni a közszféra béremelési nyomásának és további visszafogást terveznek a kiadásokban. Ez utóbbit azonban úgy, hogy ne veszélyeztessék a szociális biztonságot és a beruházásoknak kedvező gazdasági környezetet.

3.3. Litvánia

A 2009-es kétszámjegyű recesszió (a GDP csaknem 15 százalékkal csökkent) után a litván gazdaságban már 2010-ben kezdtek megmutatkozni a talpra állás jelei: a GDP nem magas, de mégis 1,4 százalékos ütemben gyarapodott. Ezt követően, különösen 2011 első három negyedévében beindultak a növekedést serkentő mozgatóerők, a negyedik negyedévben bekövetkezett némi lassulás ellenére a GDP egész évre vetített bővülése elérte az 5,9 százalékot. Ez az ütem kiemelkedően magas az EU-tagállamok körében. A gyors növekedési ütem – a mindenhol várható megtorpanással kalkulálva is – fenntarthatónak látszik a 2012–2013-as időszakban. Az előrejelzések 2012-ben 2,4 százalékos GDP bővülést valószínűsítene, ami – ha megvalósul – a térség legjobb mutatója lehet. A 2013-as év is kedvező prognózist ígér: a növekedés elérheti a balti országokra jellemző 3,5 százalékos körüli ütemet (3. táblázat).

3. táblázat
Litvánia fő gazdasági mutatói

	2007	2008	2009	2010	2011	2012*	2013*
GDP-növekedés (%)	9,8	2,9	-14,8	1,4	5,9	2,4	3,5
GDP/fő (EU27=100%)	59	61	55	57	62	n.a.	n.a.
Bruttó állóeszköz-felhalmozás (GDP %-a)	31,2	26,9	10,5	16,4	18,8	19,6	20,6
FDI-beáramlás (GDP %-a)	5,1	4,1	0,2	2,1	2,8	4,0	4,0
Foglalkoztatási ráta (%)	64,9	64,3	60,1	57,8	60,7	n.a.	n.a.
Munkanélküliség (%)	4,3	5,8	13,7	17,8	15,4	13,5	11,5
Egységyi munkaerőköltség változása	-1,9	0,6	2,4	-9,1	-5,4	-1,7	-2,7
Termelékenység (EU27=100%)	59,6	62,1	57,5	62,3	64,6	n.a.	n.a.
Infláció	5,8	11,1	4,2	1,2	4,1	2,5	3,0
Export (éves változás, %)	9,1	12,2	-14,3	17,4	14,1	4,0	4,5
Import (éves változás, %)	16,0	10,5	-29,4	17,3	12,9	4,8	5,0
Folyó fizetési mérleg egyenlege (GDP %-a)	-14,4	-12,9	4,4	1,5	-1,6	-2,5	-2,7
Államháztartás egyenlege (GDP %-a)	-1,0	-3,3	-9,4	-7,2	-5,5	-3,2	-3,0
Államadósság (GDP %-a)	16,8	15,5	29,4	38,0	38,5	40,4	40,9

* Előrejelzés.

Forrás: Eurostat, Swedbank Economic Outlook, 21 August, 2012

A növekedés mögött meghúzódó tényezők ugyanazok, mint a szomszédos balti országok mindegyikében (kivitel, belső fogyasztás és beruházások), de ezek bővülésre gyakorolt hatása és a súlyuk némileg eltérő Litvániában.

Kétségtelen, hogy a GDP alakulását jelentős mértékben javította a kedvező konjunktúrával magyarázható külső kereslet. A litván áru- és szolgáltatásexport 2010-ben csaknem 20, egy évvel később pedig közel 14 százalékkal nőtt. A 2012–2013-as prognózisok¹⁰ szerényebb, 4-6 százalékot jósolnak. A fő piacok kedvezően alakuló konjunktúrája mellett az exportőrök ki tudták használni, hogy a lengyel zloty és az orosz rubel árfolyama megerősödött az euróhoz, következésképpen az unió közös pénzéhez az ERM2-rendszeren belül szilárdan hozzákötött litván valutához képest. A kivitel sikereit a balti gazdaság némileg javuló versenyképessége is magyarázta. Az import növekedési üteme az exportéhoz nagyjából hasonlóan alakult, de 2012-ben és 2013-ban meghaladhatja az export bővülésének mutatóját, ami a beruházásoknak és a belső fogyasztás húzóerejének lesz köszönhető.

A kivitelen kívül a litván GDP-adatok kedvező alakulásában – a legtöbb vizsgált unós tagállammal eltérően – nagyobb szerepet játszott, illetve tölt be a beruházások növekedése és a belső fogyasztás.

A beruházási tevékenység a drasztikus (40 százalék körüli) visszaesés után, ami 2009-ben történt, a következő évben, de főleg 2011 első három negyedévében látványosan megélénkült. A bruttó állóeszköz-felhalmozás a válság előtti csúcshoz (a GDP 25-30 százaléka) képest 2009-ben a GDP 10,5 százalékára esett vissza. 2010-ben e mutató 16,4 százalékra emelkedett, 2011-ben pedig elérte a 18,8 százalékot. Jelenleg és jövőre további növekedésre lehet számítani e mutató esetében: mindkét évben a GDP 20 százaléka körül fog alakulni. Hasonlóan élénkülni látszanak a működő tőke beáramlását jelző adatok, habár ezek szintje még közel sem éri el a válság előtti ütemeket. A beruházási célterületeken belül egyértelműen háttérbe szorult a korábban meghatározó ingatlanszektor. A befektetési tevékenység élénkülésére lehet számítani azzal összefüggésben is, hogy a Litvánia által megpályázott uniós fejlesztési források nagysága jelenösen meghaladja az eddigi tényleges kifizetéseket, vagyis 2012-ben és 2013-ban a korábbi évekhez képest nagyobb beáramlásra lehet számítani. A nagyszabású energetikai projektek szintén pótlólagos beruházási keresletet fognak támasztani ezekben az években.

A litván gazdaság másik jellegzetessége, hogy a belső fogyasztás (a magán és a közületi egyaránt) jelentős mértékben nőtt, így a hozzájárulása a GDP bővüléséhez érzekelhetőbb, mint sok uniós államban. Ez egyrészt az állami kereslet élénkülésével, másrészt a lakosság nagyobb költsékezési hajlamával függ össze. Ez utóbbit nem annyira a bérek és jövedelmek

¹⁰ European Commission (2012d).

emelkedése indukálja, amit eddig a választásokat megelőző, népszerűnek látszó javaslatok ellenére sikerült kordában tartani. Nagyobb szerepe van a lakossági bizalom megerősödésének, a lassan, de mégis bővülő hitellehetőségeknek, a javuló munkaerő-piaci és foglalkoztatási helyzetnek, a külföldön dolgozó litván munkavállalók átutalásainak (ami 2011-ben rekordszintet ért el), valamint annak, hogy a litván lakosság eladósodottsága az elmúlt években jelentősen csökkent. Ez utóbbi mutató Litvániában a legalacsonyabb az Unión belül.

Kedvező változások kezdenek kibontakozni a litván munkaerőpiacon. A 2010-es 17,8 százalékos munkanélküliségi ráta után a helyzet lassú javulásnak indult, de 2011-ben még mindig magas szinten, 15,4 százalékon volt. 2012-ben 13 százalék körüli munkanélküliség várható, 2013-ban pedig 11 százalék. Ebben azonban szerepe van a megélénkült kivándorlásnak is. Amennyiben folytatódnak a feldolgozóipari beruházások, ez az ágazat képes lesz elérni a válság előtti magas foglalkoztatási szintet és újból felszívni az onnan kikerült munkavállalókat. A litvániai munkaerőpiac azonban még nem szabadult meg a korábban is tapasztalt feszültségeitől. Lassan növekszik ugyan a foglalkoztatottsági ráta, de a 2011-ben elért mutató, amely 60,7 százalékon állt, még mindig a legalacsonyabb a balti térségben és nem nevezhető jónak a közép- és kelet-európai országok körében sem. A következő években e téren a legjobb esetben is csak minimális előrelépés várható. Ennek több oka van. A válság éveiben munkanélkülivé vált emberek jelentős része képzetlen, a munkaerőpiacra való visszairányításuk időigényes átképzéssel járna, az erre fordítható eszközök viszont korlátozottak. A litván gazdaságban kezdenek kialakulni a strukturális munkanélküliség jelei, ami szintén képzési programokkal és a munkaerő-piaci rugalmasság növelésével lenne orvosolható. Az alacsony foglalkoztatási ráta további oka, hogy kicsi a különbség a bérek és a segélyek szintje között. Ilyen helyzetben – ami egyébként más közép- és kelet-európai országban is megfigyelhető – az emberek könnyen kivonulnak a munkaerőpiacról, igénybe veszik a segélyt, majd pótlólagos jövedelmet keresnek az árnyékgazdaságban. E problémára az Európai Bizottság gazdaságpolitikai ajánlásai rendre hangsúlyosan felhívják a litván kormány figyelmét. A hivatalos munkaerőpiacra való visszatérés ösztönzésére a kormány emelni tervezi a minimálbért és csökkenteni szándékozik a segélyek nagyságát.

A litván gazdaság versenyképessége nem utolsó sorban a munkaerő költségét csökkentő megszorító intézkedéseknek köszönhetően javult. Ha csak az egységnyi munkaerőköltség mutatóját nézzük, 2010-től kezdődően Litvániában láthatjuk a legnagyobb kedvező elmozdulást: az egy foglalkoztatottra jutó költség 9,1 százalékkal csökkent abban az évben. A 2011-es évben további 5,2 százalékos mérséklődés történt. Úgy tűnik, sikerült megfékezni a 2005–2009-es időszakra jellemző tendenciát, amikor a reálkeresetek emelkedése messze meghaladta a termelékenység ja-

vulását. Ez az arány 2010-ben megfordult: a termelékenység több mint 6 százalékkal nőtt, miközben a reálkeresetek 4 százalékot meghaladó mértékben csökkentek. E folyamat azóta is érvényesül. Így sem lehetnek azonban elégedettek a termelékenység alakulásával, mivel ez az érték egyike a legalacsonyabbaknak az uniós tagállamok között, az EU27 átlagának csak nem egészen 58 százalékát érte el 2009-ben, 62,3 százalékát 2010-ben és 64,6 százalékát 2011-ben. Nem történt áttörés az innovációs teljesítmény terén. E mutató alapján Litvánia – mint minden évben – csak Lettországot és Bulgáriát előzi meg az Unióban. Az innovációs index az uniós csatlakozás óta hullámzik, 2010-ben romlott a megelőző évhez képest, 2011-ben némileg javult. A kutatásra és fejlesztésre költött pénzeket sem sikerül a GDP egy százaléka fölé emelni. E mutató 2011-ben a GDP 0,84 százalékát tette ki, amit 2020-ra 1,9 százalékra kívánnak emelni.¹¹

Az infláció viszonylag magas szintje visszatérő problémája a litván gazdaságnak. A 2008-as 11,1 százalékos rekordszintet természetesen sikerült jelentősen mérsékelni. E mutató 2009-ben 4,2 százalékot tett ki, 2010-ben 1,2 százalékra csökkent, de 2011-ben újból 4,1 százalékra ugrott fel. Az inflációt elsősorban a balti országban is külső tényezők gerjesztik: a magas kőolaj- és energiaárak, az élelmiszerek hazai és behozatali árszintjének emelkedése. Ehhez járulnak a megemelt jövedéki adók. Az előrejelzések az inflációt illetően optimistább képet vázolnak fel 2012–2013-ra, amikor 2,5–2,8 százalékot valószínűsítene. Így is némi bizonytalanság bontakozik ki abban a tekintetben, hogy nem bizonyul-e az inflációs mutató (ismételten) az euró 2014-re megcélzott átvételének akadályává. Az euróövezethez való – politikailag mindmáig hangsúlyozott – csatlakozás esélyét e tekintetben még nem lehet kizárni, de nem lesz könnyű megfelelni a csökkenő referenciakritériumnak.

Litvánia egyensúlyi mutatói nem adnak okot különösebb aggodalomra. A kereskedelmi mérleg egyenlege az elmúlt három évben enyhe, nem veszélyes hiányt mutat. Abban az esetben, ha beindulnak az exportra termelő beruházások, és sikerül kordában tartani az importkeresletet (elsősorban a fogyasztási cikkekét), a helyzet fenntartható lesz. A folyó fizetési mérleg 2009-ben és 2010-ben pozitív egyenleget mutatott (a GDP 4,4, illetve 1,5 százalékaival), 2011-ben ugyan előjelet váltott (a GDP -1,6 százalékaival), de ez a deficit sem fenyegető. Az államháztartási hiány 2009 óta fokozatosan csökken, habár a korábban prognosztizált ütemnél valamivel lassabban. A deficit 2010-ben 7,2, 2011-ben pedig 5,5 százalékot tett ki. Az előrejelzések azt várták, hogy a hiány 2012-ben már a három százalékos szint alá csökkenhet, ám ez nem látszik teljesülni. A kiigazított prognózisok 3,2 százalékot valószínűsítene, ami azonban 2013-ban talán valóban a kritériumszint alá kerül. Az államadósság GDP-hez viszonyított mutatója a válság során megduplázódott. Azóta is nagyjából e szint

¹¹ European Commission (2011c, 2012c).

(a GDP 35-40 százaléka) körül mozog, és ebben nem várható változás 2012–2013-ban sem. Meg kell említeni azonban néhány olyan tényezőt és veszélyt, amelyek megnehezíthetik a fiskális egyensúly fenntartását. Elsősorban a 2012 őszi parlamenti választásokat kísérő kampány során megfogalmazódó javaslatokra (az élelmiszerek áfájának és a jövedéki adók szintjének mérséklése, a nagyobb állami költekezés, bérpolitikai lazítás stb.) kell gondolni, de nem hagyható figyelmen kívül a 2011 végén csődbejutott nagybank, a Snoras szanálására fordított költségek terhe sem.

4) Következtetések

Az elmondottak alapján a balti országok válságkezelésével és kilábalásával kapcsolatban megfogalmazható néhány általános – habár a vizsgált országokra természetesen nem egyforma mértékben érvényes – következtetés.

A válság előtti és alatti sajátos monetáris politikájukkal, Észtország esetében pedig a 2011-es euróövezeti csatlakozással összefüggésben mindhárom balti ország igen masszív belső leértékelést és kiigazítást volt kénytelen és tudott végrehajtani, amelynek során drasztikusan visszafogták a belső keresletet, a bérek és jövedelmek fő partnereikhez, valamint saját termelékenységükhöz viszonyított túlzott növekedését. Az adóemelések és bércsökkentések, az állami költekezés és kiadások korlátozása révén, amelyeket azonnal, szinte sokkszerűen és nem elnyújtottan vagy „adagolva” vezettek be, sikerült jelentősen javítani a gazdaság költségoldali versenyképességét. Itt valószínűleg fontos szerepe volt az időtényezőnek, a kikényszerített gyors reagálásnak. Emellett az is hangsúlyozandó, hogy a balti kormányok – lehetőségeikhez mérten – igyekeztek „megkímélni” a jövőbeni növekedéshez hozzájárulni képes szektorokat és gazdasági szereplőket. Ez a javuló külső feltételek mellett elősegítette a későbbi növekedés húzóerejének, a kivitelnak a fellendülését. Ebben természetesen szerepe volt a 2010–2011. évi kedvező külső konjunktúrának is. (Ennek kedvező hatása azonban mérséklődik.) Rövid- és középtávon a belső leértékelés makrogazdasági szempontból eredményesnek mondható. Kérdés természetesen, hogy fenntarthatósága mennyire bizonyul tartósnak a következő években, illetve mennyire fokozatosan lesznek képesek a kormányok enyhíteni a szigorot és szükséges mértékben teret engedni a belső fogyasztásnak.¹²

A versenyképesség belső költségtényezőinek javulásával párhuzamosan nőtt az országok vonzereje és javult a beruházási légkör (Észtországban a leginkább) a külföldi – és részben a belföldi – beruházások számára. Fi-

¹² Napolitano–Parker (2011).

gyelemre méltó változást értek el a beruházások szerkezetében. Ennek köszönhetően van remény a korábbinál jóval versenyképesebb termelési és kiviteli struktúra, a megerősödött exportorientáció és a külgazdasági nyitottság fenntartására, ami a kis és a világ gazdaságának kitett gazdaságok esetében a növekedés fontos eleme. Ebben a tekintetben elsősorban Észtország és Litvánia volt sikeresebb.

A belső kiigazítás elengedhetetlen feltétele a belső gazdaság rugalmasabbá tétele. Nem véletlen, hogy a kormányok mindhárom országban (de főleg Észtországban) megkülönböztetett figyelmet fordítottak a munkaerőpiac és a vállalkozások flexibilitásának javítására. E téren azonban – elismerve a sikereket – még sok a teendő, nem kerülhetők meg a további munkaerő-piaci reformok, szerkezeti kiigazítások és az elosztórendszerek átalakítása. Ez utóbbi nagyrészt még várat magára, a következő évek elengedhetetlen feladatához tartozik.

A balti országok kihasználták bankrendszerük azon adottságát, hogy a pénzintézetek jelentős része külföldi tulajdonú. A válság során végig igyekeztek növelni a bankrendszer iránti bizalmat, amit a külföldi tulajdonosok jelentős leányvállalati támogatással és rugalmassággal „háláltak meg”. A bankrendszer állapota nagyban hozzájárul a növekedésnek indult gazdaságok finanszírozási, hitelezési hátterének megerősítéséhez és stabilizálásához.

A három ország közül Lettország szorult rá masszív IMF- és uniós források igénybe vételére. Ez döntő volt a gazdaság talpon maradásában. A lett kormány a kötelezettségvállalásokkal összhangban gyors, határozott és következetes – ha tetszik: „ortodoxnak” mondható – lépéseket tett, szinte „mintaszerűen” (csak kisebb konfliktusokkal) vitte végbe a vállalt programot. Mindez a nagyon komoly terhek ellenére sem rendítette meg a kormány és programja iránti bizalmat, helyre tudta állítani az ország nemzetközi pénzügyi finanszírozhatóságát.

A megszorító programokkal szembeni bizalommal kapcsolatban említendő, hogy a kormányok az intézkedéseket nyíltan vállalták és – nem utolsósorban – sikeresen kommunikálták a társadalom számára. A megszorítások és ezek előre elhatározott leépítése eddig transzparensen és kiszámíthatóan ment végbe. Az ennek köszönhető társadalmi konszenzusnak fontos szerepe volt a számos uniós országhoz képest szigorúbb kiigazító programok társadalmi elfogadásában. A hatalmas lakossági terhekkel járó válságkezelést elkezdő lett és észt kormányokat újraválasztották, a litván kabinetnek pedig a vészjósló 2008. évi kezdeti hónapok után is sikerült megtartani a pozícióját a 2012. október végén megtartott parlamenti választásokig.¹³ E tekintetben, vagyis a megőrzött politikai konszenzus és

¹³ A litván miniszterelnök, Andrius Kubilius koalíciós kormánya élén kitöltötte a teljes mandátumát, ami egyedülálló az ország függetlenné válása óta. A 2012. októberi választások eredményeként azonban baloldali irányultságú koalíció alakíthatott új kormányt. A balti országok kormányfői és kormányzó koalíciói közül tehát Kubilius és pártszövetsége

társadalmi összetartás terén a balti országok tapasztalata talán egyedinek mondható, úgy tűnik, nem minden esetben tud mintául szolgálni az EU néhány más országa számára.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Barysch, Katinka (2009): New Europe and the Economic Crisis, Centre for European Reform, February <http://www.cerg.org.uk>
- European Commission (2011a): Commission Staff Working Paper – Assessment of the 2011 national reform programme and convergence programme for Estonia, SEC(2011) 715 final, Brussels, 7.6.2011
- European Commission (2012a): Commission Staff Working Document – Assessment of the 2012 national reform programme and convergence programme for Estonia, SWD(2012) 311 final, Brussels, 30.5.2012
- European Commission (2011b): Commission Staff Working Paper – Assessment of the 2011 national reform programme and convergence programme for Latvia, SEC(2011) 722 final, Brussels, 7.6.2011
- European Commission (2012b): Commission Staff Working Document – Assessment of the 2012 national reform programme and convergence programme for Latvia, SWD(2012) 320 final, Brussels, 30.5.2012
- European Commission (2011c): Commission Staff Working Paper – Assessment of the 2011 national reform programme and convergence programme for Lithuania, SEC(2011) 723 final, Brussels, 7.6.2011
- European Commission (2012c): Commission Staff Working Document – Assessment of the 2012 national reform programme and convergence programme for Lithuania, SWD(2012) 319 final, Brussels, 30.5.2012
- European Commission (2012d): Spring forecast 2012-13: towards a slow recovery http://ec.europa.eu/economy_finance/eu/forecast/2012_spring_forecast_en.htm

lesz az első, aki, illetve amely a válságkezelő évek után nem kap megújított mandátumot a szavazóktól.

- Meisel Sándor (2009): A balti államok és a válság, in: Novák Tamás, Wisniewski Anna (szerk.): *Az új EU-tagállamok és a tagjelöltek helyzete a válságban.*: MTA VKI, Budapest, 2009. (A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kilátások, 11. kötet). pp. 19-25.
- Meisel Sándor (2012): A balti országok az elhúzódó világgazdasági válságban, in: Farkas Péter, Meisel Sándor, Weiner Csaba (szerk.): *Elvesztett illúziók – A világgazdaság tartós válságáról*, MTA KRTK Világgazdasági Intézet, Budapest, 2012. pp. 238–257.
- Napolitano, Michele – Parker, Ed (2011): The Euro Zone Crisis: Lessons from the Baltic States [http://www.finmin.lt/finmin.lt/failai/naujienos/2011/Lessons from the Baltics Full Report.pdf](http://www.finmin.lt/finmin.lt/failai/naujienos/2011/Lessons_from_the_Baltics_Full_Report.pdf)
- Rosenberg, Christoph (2009): Why the IMF Supports the Latvian Currency Peg, *Europe Economic Monitor*, 6 January <http://www.rgemonitor.com>
- Túry Gábor – Vida Krisztina (szerk.): *Monitoring Jelentés*, 2010, 2011, 2012, MTA VKI, MTA KRTK, Budapest <http://www.vki.hu>
- Swedbank Baltic Sea Report, No. 28, 19 October 2011
- Swedbank Economic Outlook, 24 April, 2012
- Swedbank Economic Outlook, 21 August, 2012
- Swiss Baltic Chamber of Commerce rendszeres jelentései <http://www.sbcc-chamber.com>
- The Baltic Course különböző számai <http://www.baltic-course.com>

TÖRÖK TÉRHÓDÍTÁS DÉLKELET~EURÓPÁBAN*

Szigetvári Tamás

A Balkán nagy része a XV. századtól a XX. század végéig az Isztambulból irányított Oszmán Birodalom része volt, a fővároshoz közeli terület stratégiai és gazdasági szempontból is az egyik legfontosabb tartománynak számított. A Balkánon ma is erősen hat az oszmán múlt, egyes országokban és régiókban (Albánia, Bosznia, Koszovó, részben Macedónia, illetve a Szandzsák) pozitív, máshol inkább negatív történelmi emlékeket ébresztve.

A meggyengülő Oszmán Birodalom fokozatosan elvesztette uralmát a félszigeten, „Európa beteg emberéből” a XIX. századtól kezdődően kiszakadtak a nemzeti öntudatukra ébredő népek. Az első világháborút követően a birodalom még megmaradt részeit is felosztották, míg a mai Törökországot a Kemal Atatürk vezetésével megszerveződő török nemzeti ellenállás alakította ki.

Hosszú évtizedeken keresztül Törökország meglehetősen passzívan viszonyult a Balkánhoz, a kapcsolatokat részben a történelmi, részben az ideológiai ellentétek nehezítették. A nyolcvanas-kilencvenes évek gazdasági nyitása önmagában kevésnek bizonyult a kapcsolatok újjáélesztéséhez. A 2002 után Törökországban bekövetkező bel- és külpolitikai fordulat azonban gyökeresen megváltoztatta a törökök viszonyát a környező régiókhoz, így a Balkánhoz is.

A tanulmány röviden bemutatja a Törökországban bekövetkezett változások hátterét, illetve áttekinti a törökök növekvő balkáni érdekeltségeit.

* A tanulmány az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíjának támogatásával készült.

1) Törökország átalakulása, a gazdasági „csoda”

A török gazdaságstratégia a harmincas évektől alapvetően az importhelyettesítésre épített, ami a külső gazdasági kapcsolatok fejlesztése helyett az önellátást, a hazai piac igényeit kiszolgáló ipar kiépítését célozta. A külkapcsolatok erősödését a befelé forduló gazdaságpolitika mellett az is gátolta, hogy a második világháborút követően Törökország a nyugati szövetségi rendszer részévé vált, míg a Balkán országai a keleti blokkhoz tartoztak.¹ Kivétel Görögország, amellyel viszont az ötvenes évektől kezdődően erősödő politikai ellentétek akadályozták meg a szorosabb kapcsolatok építését.

A nyolcvanas évek elején Törökországban a meginduló gazdasági nyitás és a liberalizáció megnövelte ugyan az export jelentőségét, az elsődleges partnerek azonban akkor az európai integráció tagállamai voltak. Törökország legfontosabb célkitűzésévé az EU-csatlakozás vált, amelynek egyik legfontosabb állomását az 1996-tól életbe lépett vámuniós megállapodás jelentette. Az integrációs folyamat ugyanakkor felemásan zajlott: a törökök úgy érezték, hogy bár minden áldozatot meghoznak, az EU nem tartja be ígéreteit.²

A kilencvenes években Törökországnak a bizonytalan belpolitikai helyzettel és visszatérő gazdasági válságokkal is meg kellett küzdeni. A liberalizáció ugyan elősegítette az export bővülését és a török gazdaság fokozatos világgazdasági integrálódását, a strukturális problémák (például a nagyszámú veszteséges állami vállalat fenntartásának költsége), a nem megfelelő (pénzügyi) szabályozórendszer, a tőkepiaci liberalizáció negatív hatásai és a gyenge koalíciós kormányok egymásutánja azonban mind hozzájárultak a tartósan fennmaradó egyensúlytalanságokhoz (óriási infláció és költségvetési deficit) és az ingatag gazdasági helyzethez.³ Ez vezetett a 2000 novemberében, majd 2001 februárjában kialakuló úgynevezett „ikerválsághoz”. A GDP hat százalékkal esett vissza 2001-ben, a török államadósság finanszírozhatatlanná vált.

¹ Bár Jugoszlávia viszonylag hamar szakított a Szovjetunió vezetete blokkal, és az el nem kötelezett országok mozgalmának élére állt.

² Az 1996-os vámunió a török szuverenitás egy részének feladását jelentette, ugyanakkor 1997-ben a törökök kimaradtak a következő bővítési körbe meghívott országok közül, és csak 2004-ben válhattak hivatalos tagjelöltté.

³ Öniş-Şenses (2009), pp. 1-10.

A 2001-es válság következményeként átfogó változások kezdődtek meg, amelyek keretében Kemal Derviş gazdasági miniszter irányítása alatt alapvető reformokat hajtottak végre. A költségvetési és monetáris fegyelem szigorításával sikerült az államadósságot jelentősen mérsékelni, amihez a több mint harminc milliárd dollár bevételt jelentő privatizáció is hozzájárult. A pénzügyi szektor szabályozása csökkentette a bankrendszer sérülékenységét.

A reformok megvalósítását elősegítette az IMF kibővített hitelkerete, de alapvető elem volt az EU erősödő politikai támogatása (2002-ben Törökország ígéretet kapott a tagjelölti státusz két éven belüli megítélésére), illetve fontos szerepe volt a 2002-től hatalomra kerülő AKP (Igazság és Fejlődés Pártja), a mérsékelt iszlamista párt elsőpró választási győzelmének, amely hosszú idő után egypárti, erős kormányzatot tudott létrehozni.

A válságkezelés eredményei kétségtől meggyőzőek voltak. A gazdasági növekedés 2002 és 2007 között tartósan magas, hat százalék feletti ütemet tudott elérni, a kezelhetetlen – olykor 100 százalékot is meghaladó – inflációt sikerült egyszámjegyre csökkenteni. A stabilabbá váló gazdasági környezet – és nem kis részben a javuló EU-csatlakozási kilátások miatt – a kilencvenes években szinte elhanyagolható mennyiségű külföldi tőke beáramlása évi 10–20 milliárd dollárra nőtt. A tőkebeáramlás mellett eleinte a valutaleértékelés is növelte az export versenyképességét, amely nemcsak termékstruktúrájában, de a célországokat tekintve is diverzifikálódott. Az európai piacok mellett egyre jelentősebbé váltak a környező régiók (FÁK-országok, Közel-Kelet, Balkán) piacai mind az árukereskedelem, mind a beruházások terén.

A 2008-ban kezdődő válság – a török kormány várakozása ellenére – jelentős negatív hatással volt a gazdaságra,⁴ amiben a fő exportpiacnak, az Európai Uniónak a visszaesése is komoly szerepet játszott. Ezzel párhuzamosan viszont elkezdett emelkedni a válság idején is jól teljesítő feltörekvő piacok kereslete, illetve fokozatosan növelték a részesedésüket a török beruházók azokban a régiókban (például a Balkánon), ahol esetleg az európaiak (olaszok, osztrákok) aktivitása csökkent.

⁴ A visszaesés 2009-ben hat százalék körüli volt. Bár felmerült egy újabb IMF-hitelprogram lehetősége is, a török kormány minden erővel igyekezett elkerülni azt, hogy az 1999-ben elkezdődött és 2008-ban már sikeresen lezárt, komoly megszorításokkal járó IMF-beavatkozás után újabb, hasonló következzen. Ez végül önerőből sikerült, ami tovább növelte a bizalmat a török gazdaság erejében.

2) A török gazdaság struktúrája

Az aktívabbá váló török külpiaci terjeszkedés mögött a dinamikus, jó növekedési perspektívákkal rendelkező török gazdaság áll. Ennek meghatározó elemei a több mint 70 milliós, egyre bővülő belső piac, a jelentős munkaerő-piaci tartalékok, valamint a javuló versenyképesség, ami nélkülözhetetlen a dinamikus exportnövekedéshez.

A török gazdaság hagyományos exporttermékeit a mezőgazdasági és a textilipari termékek adták. Ezen ágazatok kivitele – különösen a nyolcvanas évek liberalizációja után – jelentős növekedésnek indult. Mind az agrártermékek, mind a textilipari termékek esetében komoly szerepe volt az európai országokban élő törököknek a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésében, sőt, sokszor a hazavitt tőkéjükkel a termelőüzemek létrehozásában is aktívak voltak az anyaországban.

Bár a két hagyományos szektornak továbbra is komoly súlya van az exportban, az utóbbi években egyre jelentősebbé válnak egyes feldolgozóipari ágazatok, így az elektronika és a járműgyártás. Az elektronikában elsősorban a háztartási elektronika fejlődött dinamikusan, ahol saját márkák (Vestel, Beko) is reprezentálják a török termelést. A török termékek általában a megbízható, de nem csúcsmínőséget képviselik, így a belső piac mellett a környező régiók (például a Balkán) esetében van lehetőség dinamikus piaci térnyerésre.

A járműgyártás esetében számos nemzetközi autógyártó multi helyezte Törökországba gyártókapacitása egy részét, hiszen a vámuniós megállapodásnak köszönhetően szabadon vihetik be termékeiket az európai belső piacra. Az autógyártás mellett a busz-, a jacht- és a golfautógyártás⁵ szintén meghatározó, itt viszont a saját márkák dominálnak.

A feldolgozóipari export mellett komoly nemzetközi megrendelések vannak a török építőiparnak. A hetvenes évek olajár-robbanása óta a törökök jelen vannak a közel-keleti országokban (kezdetben főként Líbiában, majd Irak, Szaúd-Arábia és az Öböl-országok váltak fő megrendelőké), míg a kilencvenes évektől Oroszország, valamint a közép-ázsiai és kaukázusi országok is egyre nagyobb arányban bízták meg a török építőipari cégeket. A kétezres évektől jelentek meg nagyobb számban a török

⁵ Egyéb, különleges járművek gyártásában (golfautó, motoros szán, jacht) Törökország előkelő helyen áll a világban, 2011-ben az exportbevételek több mint öt százalékát ezek a speciális járművek adták.

cégek a Balkánon, elsőként Romániában, majd fokozatosan a térség többi országában is.

A szolgáltatási ágazat szereplői közül a telekommunikáció, a pénzügyi-banki szektorok képviselői szintén jelen vannak a környező országokban, de más ágazatok, így az egészségügy, az oktatás, a kultúra (például török szappanoperák), illetve a turizmus is a szolgáltatásexport fontos elemeit jelentik.

3) Az új török külpolitika

Törökország regionális aktivizálódását nemcsak dinamikus gazdasági teljesítményének köszönhetette, szerepet játszott benne a török külpolitika irányváltása is.

Ahmet Davutoğlu, aki az elmúlt időszak török külpolitikájának egyik kulcsfigurája volt, és 2009 óta Törökország külügyminisztere, úgy fogalmazott: „Törökország egy olyan regionális hatalom, amely túl sokáig feledkezett meg a szomszédjairól.”⁶ A török külpolitika alapelvevé a „zéró problémát” tették, melynek jegyében igyekeztek azon országokkal is normalizálni a kapcsolatokat (például Örményország, Görögország), ahol korábban inkább a konfrontálódás volt jellemző. A kapcsolatok rendezése pozitívan hatott vissza az ország gazdasági expanziójára.

Az új politika jegyében Törökország aktív szerepet vállalt különböző nemzetközi konfliktusok mediációjában, így például találkozót szervezett 2010-ben Isztambulban a szerb, a horvát és a bosnyák vezetők részvételével, amely révén a három fél között egyfajta megbékélési nyilatkozat aláírását érte el.

A növekvő önbizalom jeleként ugyanakkor Törökország hajlandó vállalni a konfrontációt akár korábbi szövetségeseivel is – így az Irak elleni amerikai akció esetében az USA-val, a gázai háború kapcsán Izraellel szemben.⁷

Jóllehet szekularizált iszlám államként az Egyesült Államok mindig is a térség iszlám országai számára szolgáló pozitív példaként próbálta beállítani Törökországot, az arab/iszlám világban inkább ellenszenvvel tekintettek rá: részben a túlságosan szoros nyugati kapcsolódása miatt (NATO-tag, Izraellel jó viszonyban van), részben az iszlám „elárulása”, a kalifátus

⁶ Poulain–Sakellariu (2011).

⁷ Tolay–Linden (2012), p. 4.

feladása, a szekularizált nyugati berendezkedés átvétele és az iszlám teljes háttérbe szorítása miatt.

Az utóbbi években azonban Törökország egyre inkább már önmagát is regionális mintaállamként állítja be. És valóban mintául szolgálhat a környező országok számára a politikai rendszere, ahol demokratikus keretek között kormányoz egy iszlám beállítottságú párt, egyfajta „muszlim-demokrácia” példáját mutatva, és mintává válhat gazdasága is, amely a G20-ak tagja, dinamikusan fejlődik, sok lábon áll, és jól integrálódott a világ gazdaságba.

Sokan a törökök külpolitikai aktivizmusában egyfajta „neo-ottomanizmust” vélnek felfedezni. Bár ezt a hivatalos török álláspont nem fogadja el és egyfajta negatív beállítást érez mögötte, az kétségtelenül igaz, hogy Törökország a környező, egykor az ottomán birodalom részét képező térségekben a legaktívabb: a Balkánon, a Kaukázusban és a Közel-Keleten.

Davutoğlu Bosznia-Hercegovinában tett 2009-es látogatásán részletesen is kifejtette álláspontját a Balkánra vonatkozóan: „A Balkán számára az ottomán évszázadok sikertörténetet jelentettek. Ma újra fel kell hogy fedezzük ezt ... Törökország visszatért.”⁸

A Balkánt illetően a török külpolitika három fő elemre épül. Az első, a kapcsolatok megerősítése a tradicionális balkáni partnerekkel. Ide tartozik a muszlim többségű Albánia, a szintén jelentős muszlim népességgel rendelkező Bosznia-Hercegovina és Macedónia, valamint Koszovó. A második elem a nyitás azon országok irányába, amelyekkel problémásak a kapcsolatok. Ez elsődlegesen Szerbiát, kisebb részben Montenegrót jelenti, de ide tartozik az EU-tag Görögország és Bulgária is. Végül, mediációval és multilaterális kezdeményezések támogatásával elősegíteni a régió stabilitását. A már említett Isztanbuli Deklaráció a szerbek, a horvátok és a bosnyákok között is enne a részét képezte.

A Balkán történelmileg és földrajzilag is három regionális erő, (Nyugat-Európa, Oroszország és Törökország) metszetében helyezkedett el, ami a vallási megosztottságában is jelentkezett: a nyugati kereszténység, a keleti ortodoxia és a muszlim vallás része a hagyománynak és a mindennapoknak is. Az utóbbi években mind gazdasági, mind politikai téren felerősödött a versengés a Balkánért, amit a térségbe látogató magas rangú vendégek (így Angela Merkel német kancellár, Vlagyimir Putyin orosz miniszterelnök vagy Recep Tayyip Erdogan török miniszterelnök) jól fémjeleznek.

Míg Európa az uniós integráció lehetőségével, az oroszok pedig az épülő gázhálózatba való bekapcsolás és az olcsó energia ígéretével tudják növelni népszerűségüket, a törökök az utóbbi évek gazdasági növekedése, az elmaradottabb országok számára is vonzó fejlődési modell és növekvő

⁸ Poulain–Sakellariu (2011).

térségbeli beruházásaik révén váltak népszerűvé.⁹ Bár egyes elemzések és vélemények a török jelenlétnek inkább a retorikai oldalát érzik erősnek, és kevésbé a konkrét gazdasági segítséget vagy perspektívát,¹⁰ a törökök a régió minden országában jelen vannak, és többnyire dinamikusan bővítik érdekeltségeiket.

4) A délkelet-európai országok

A Balkán országai számára a gazdasági felzárkózás és a politikai reformok legerősebb külső motivációját – még a jelenlegi helyzetben is – az európai uniós csatlakozás potenciális lehetősége jelenti. Görögország, valamint Bulgária és Románia már az Unió tagjai, a volt jugoszláv tagköztársaságok közül¹¹ Horvátország várhatóan 2013 közepén csatlakozhat, míg Macedónia 2005, Montenegró 2010, Szerbia 2012 óta tagjelölt állam. Bosznia-Hercegovina és Koszovó az államiságáért küzd. Bosznia esetében az államalkotó nemzetek közötti egyet nem értés, Koszovónál a Szerbiával fennálló viszony és az önálló államiság részleges elismertsége¹² jelent problémát. Az uniós csatlakozás gondolata azonban éppen ezekben az országokban a legnépszerűbb.¹³ Albánia 2009-ben nyújtotta be csatlakozási kérelmét, az Európai Bizottság legutóbbi ajánlása az igazságügyi és közigazgatási reform végrehajtásától tette függővé a tagjelölt státusz megadását.

Görögország, amely már 1981-ben csatlakozott az európai integrációhoz, hosszú időn keresztül a régió kivételesen szerencsés országának tűnt: felzárkózása a fejlett nyugati gazdaságokhoz, a környező országokénál jóval magasabb életszínvonala az integrációhoz tartozás előnyeit látszott igazolni. A kilencvenes években Görögország aktív kapcsolatot épített ki a balkáni országokkal, a görög vállalatok (elsősorban a bankok, de telekommunikációs és más szolgáltató cégek is) dinamikusan terjeszkedtek a környező országokban. A kilencvenes években (1992 és 2000 között) a balkáni országokba irányuló görög export megháromszorozódott, a kereskedelmi többlet tízszeresére nőtt. A Macedóniába érkező uniós termékek harmadát, Albánia esetében több mint felét a görögök szállították.

⁹ Idriz (2011).

¹⁰ Economist (2011).

¹¹ A szintén volt jugoszláv tagköztársaság Szlovéniát nem tekintjük Délkelet-Európa, vagy a Balkán részének.

¹² Néhány EU-tagállam sem ismerte el az önálló Koszovót.

¹³ Bechev (2012), p. 3.

A kereskedelem mellett a befektetések terén is jelen voltak a görögök.¹⁴ A legaktívabbak Romániában és Bulgáriában bizonyultak, Romániában a beáramló görög tőke állománya 2011-ben meghaladta a négy milliárd eurót, amivel a görögök voltak a negyedik legnagyobb befektetők.¹⁵ Bulgáriában 2011 végén a görög beruházások összértéke elérte a 2,8 milliárd eurót, így Ausztria és Hollandia után a görögök voltak a harmadik legnagyobb külföldi befektetők tíz százalék körüli részesedéssel. Érdekes módon, a görögök igen tevékenyek Macedóniában is, amellyel pedig állandó politikai konfliktusban állnak a névhasználat miatt. A válságnak köszönhetően azonban 2011 végétől az egész térségben csökkent a görögök aktivitása, sőt, 2012-ben már nettó tőkekivonás történt.¹⁶

Románia és Bulgária a lassabb politikai átmenet és gazdaságuk alacsonyabb fejlettségi szintje miatt csak 2007-ben, két és fél évvel a középkelet-európai országok után tudott csatlakozni az Európai Unióhoz.

Romániát a rendszerváltás után hosszú időn keresztül a strukturális változások halogatása jellemezte. Jelentős részben az uniós csatlakozás teremtette külső kényszer hatására azonban a kétezres évek elején dinamikus gazdasági növekedés indult el, ami azután a 2008-ban kezdődő világgazdasági válság hatására két év recesszióba torkolt. A kialakuló egyensúlytalanság és forráshiány miatt az ország IMF/EU-hitelre is szorult. A külkereskedelem jelentősége számottevően megnőtt az elmúlt évtizedben, amelyben az EU részesedése magas (70 százalék körüli), de csökkenő. Az elmúlt évek lanyhuló uniós kereslete miatt az EU-n kívüli partnerek – köztük Törökország – részaránya is emelkedett.

Romániához hasonlóan Bulgária esetében szintén elhúzódó gazdasági átmenet volt jellemző, a kétezres évek elejétől azonban meginduló dinamikus gazdasági növekedéssel kísérve, ami a – jórészt az ingatlanszektorba érkező – külföldi tőkebeáramlással és a megélénkülő belső hitelezéssel volt összefüggésben. A válság Bulgáriát is súlyosan érintette, a 2011-ben újból növekedésnek induló GDP-t a visszatérő európai recesszió (különösen a görög helyzet) ismét visszavetette. Bulgária egészen 2007-ig küzdött óriási (30 százalékos GDP-arányos) külkereskedelmi hiányával. A válság

¹⁴ A görög bankok adták 2011-ben a bolgár bankrendszer forrásainak 23 százalékát, a régió bankrendszerében mintegy 20 százalékos volt a tőkearányos részesedésük.

¹⁵ A Romtelekom a Cosmote leányvállalata, a bankszektorban a Bancpost, az Alpha Bank, a Banca Romaneasca, az Emporiki Bank, az ATE Bank és a Marfin Bank is részben vagy teljesen görög tulajdonú. Forrás: Michaletos (2012): Greek-Romanian Relations Flourishing amidst Crisis, balkananalysis.com, szeptember 30., <http://www.balkananalysis.com/romania/2012/09/30/greek-romanian-relations-flourishing-amidst-crisis/>

¹⁶ Legnagyobb tőkekivonást Bulgáriában a Görög Nemzeti Bank nemzetközi lízingcége, az Interlíz (145 millió euró), illetve a Cosmote (64 millió euró) hajtotta végre. GRReporter (2012): Greek investments in Bulgaria have decreased in last two years, GRReporter, szeptember.18., http://www.grreporter.info/en/greek_investments_bulgaria_have_decreased_last_two_years/7720

miatt jelentősen visszaeső import és a növekedésnek induló export segítette az egyensúly megvalósulását, az export itt is egyre inkább az EU-n kívüli piacok felé fordult.

A többi délkelet-európai ország részben a jugoszláv háborúk, részben a gazdasági elmaradottság miatt kimaradt a korábbi bővítésből. Jugoszlávia konfliktusokkal és háborúkkal terhelt felbomlási folyamata az elmúlt két évtizedben tovább rontotta a régió részben újonnan létrehozott országainak belső és egymáshoz való viszonyát. A 2008–2009-es világgazdasági válság szinte az összes balkáni országban éreztette hatását, a régió GDP-je 2009-ben öt százalékkal esett vissza, és a visszaesés 2010-ben is folytatódott. 2011-ben ugyan a legtöbb ország lassú növekedésnek indult, de a görög válság és az általános európai recesszió miatt 2012 ismét a stagnálás és a zsugorodás éve volt.

Leginkább a görög gazdasághoz legszorosabban kötődő országok (Bulgária mellett Macedónia, Albánia és Montenegró) gazdasága szenved meg a válságot, hiszen ezen országok exportja és pénzügyi rendszere is jelentős mértékben kapcsolódik Görögországhoz. Albánia esetében a görögországi vendégmunkások hazautalásai estek vissza számottevően.

A nyugat-balkáni országok gazdasági helyzetének jellemzéseként általánosságban elmondható, hogy alacsony versenyképesség, a gazdasági struktúra elavultsága, magas munkanélküliség, illetve kiterjedt feketegazdaság jellemzi őket. A beáramló külföldi tőke ritkán jelent exportra termelő zöldmezős beruházásokat, sokkal jellemzőbb a piacszerző magatartás: bankok, telekommunikációs vállalatok, repülőtársaságok és repülőterek megvétele és üzemeltetése.

5) Török gazdasági befolyás a Balkánon

A törökök Balkánra való visszatérését markánsan jelzik az egyre intenzívebbé váló gazdasági kapcsolatok. Törökország szabadkereskedelmi megállapodást kötött a Nyugat-Balkán országaival (kivéve Koszovót),¹⁷ emellett az országok közötti szabadabb mozgást lehetővé tevő vízummentességi megállapodást is aláírt a térség államaival.

¹⁷ A szabadkereskedelmi megállapodás aláírását az EU-val kötött vámuniós megállapodás is szükségessé tette, hiszen ennek értelmében Törökországnak le kell építenie a vámjait azon országokkal szemben, amelyekkel az EU szabadkereskedelmi megállapodással rendelkezik.

1. táblázat
Török export az egyes balkáni országokba
(1996–2011, millió dollár)

	1996	2001	2007	2008	2009	2010	2011
Görögország	236	476	2 262	2 429	1 629	1 455	1 553
Románia	314	392	3 644	3 987	2 201	2 599	2 878
Bulgária	156	299	2 060	2 151	1 385	1 497	1 622
Horvátország	27	30	355	328	214	249	241
Szerbia*	22	91	475	458	306	306	354
Montenegró	-	-	19	48	26	27	26
Bosznia-Hercegovina	22	27	445	572	226	224	268
Macedónia	74	89	271	296	283	262	398
Albánia	53	73	294	305	273	241	270
Koszovó	-	-	120	279	278	293	265

*Az 1996-os és 2001-es adat Montenegróval és Koszovóval együtt.

Forrás: Török Statisztikai Intézet.

2. táblázat
Török import az egyes balkáni országokból
(1996–2011, millió dollár)

	1996	2001	2007	2008	2009	2010	2011
Görögország	284	266	950	1 150	1 131	1 541	2 568
Románia	441	481	3 112	3 547	2 257	3 449	3 801
Bulgária	362	393	1 951	1 840	1 116	1 702	2 474
Horvátország	28	17	77	105	107	211	310
Szerbia*	29	7	70	61	55	109	213
Montenegró	-	-	0	1	5	6	14
Bosznia-Hercegovina	2	4	21	24	52	72	90
Macedónia	31	9	55	29	39	52	91
Albánia	9	3	23	36	4	86	125
Koszovó	-	-	3	5	10	13	10

*Az 1996-os és 2001-es adat Montenegróval és Koszovóval együtt.

Forrás: Török Statisztikai Intézet.

A törökök balkáni kereskedelme a kétezres évek után ugrott meg, a teljes régióval a forgalom 2,9 milliárd dollárról (2000) 17,7 milliárd dollárra (2007) emelkedett. Ezzel együtt a Balkán jelentősége a török külkereskedelemben még mindig nem nagy – az exportban hat-hét százalék, az importban három-négy százalék a súlya. A törökök külföldi beruházásai

esetében magasabb a balkáni befektetések aránya, 2009-ben a 28 milliárd dolláros török tőke kivételből 4,6 milliárd (16%) áramlott a térségbe, elsősorban infrastrukturális beruházásokba (telekommunikáció, bank, útépités, kiskereskedelem).¹⁸

Görögország

A török–görög viszonyt hagyományosan az ellenségeskedés, de legalábbis a rivalizálás jellemezte. A konfliktus a ciprusi kérdésben és az égei-tengeri határvitában csúcsosodott ki, és mindkét ország NATO-tagsága ellenére olykor a tényleges fegyveres konfliktustól sem állt messze. Görögország 1981-es EGK-csatlakozásától igyekezett akadályozni a török integrációs törekvéseket, az 1995-ös vámuniós megállapodás elfogadását is csak a ciprusi csatlakozási tárgyalások napirendre vételéért cserében volt hajlandó megszavazni.

A kétezres években azonban változás állt be a kétoldalú kapcsolatokba: a két ország – bár korábbi vitái megmaradtak – felismerte az együttműködésből fakadó lehetőségeket, ami a kétoldalú gazdasági kapcsolatok erősödéséhez vezetett.

Az erősödő kapcsolatok jeleként a bilaterális kereskedelem jelentősége megnőtt az utóbbi években. Érdekes, hogy míg a kétezres években mindvégig török exporttöbblet jellemezte a kétoldalú kereskedelmet, ez 2010-ben megfordult, és 2011-ben jelentős (több mint egymilliárd dolláros) görög többlettel zárt, amit szinte kizárólag a megugró török import eredményezett. Görögország elsősorban kőolajat és olajipari termékeket, illetve gyapotot exportált Törökországba, míg a török export a vaskohászati termékek mellett élelmiszerből, ruházati termékekből, valamint gépipari termékekből állt.

A kétezres évek folyamán jelentős görög tőke ment Törökországba: a hét milliárd dollár feletti görög befektetés főként a bankszektorba áramlott (két görög bank kezdte meg működését Törökországban), de az informatikai és telekommunikációs szektor, az élelmiszer-feldolgozó ipar, a vegyipar és a turizmus is kedvelt célpontja volt a görög tőkének.

Ezzel párhuzamosan a törökök is terjeszkedésbe kezdtek, a Ziraat Bank több fiókot létesített már Görögországban. A görög válság pedig új lehetőségeket nyit a török befektetések előtt, a törököket elsősorban a görög szigetvilág érdekli: ingatlan- és infrastruktúra-fejlesztés, turisztikai vállalko-

¹⁸ *Turkish-Balkan Commercial Ties*, TRT English, 8/4/2011. <http://www.trtdari.com/trtworld/en/newsDetail.aspx?haberkodu=614458a7-0cc6-4c64-95bc-2c0d8c435dde>

zások¹⁹ és a kikötők. A tervezett privatizáció során 23 görög kikötő eladása van napirenden, a török Limak Holding – amely nemrégiben szerezte meg az iskenderun-i kikötő üzemeltetési jogát – további mediterrán kikötők megszerzését tervezi.

Bulgária

A törökökkel szembeni idegenkedést az utóbbi időben Bulgáriában is felülírni látszanak a gazdasági érdekek. A kétoldalú kereskedelem többszörösére nőtt, 2011-ben meghaladta a négy milliárd dollárt, ezzel Törökország Bulgária ötödik legjelentősebb kereskedelmi partnerévé vált. A forgalom áruszerkezetére jellemző, hogy míg a törökök innen is elsősorban ásványi anyagokat és nehézipari termékeket importálnak, az export jóval diverzifikáltabb, és magasabb technológiai szintű termékek (gépek, járművek, elektronikai cikkek) dominálnak benne.

Bulgária mint tranzitfolyosó is jelentős a török-EU kereskedelemben. A kapcsolatok élénkülése jegyében Bulgária, Törökország és Katar megállapodott a bolgár autópálya-hálózat közös fejlesztésében. A török–görög határ közelében lévő Svilengrad és a román határon lévő Rusze közötti 300 kilométeres autópálya-kapcsolat kiépítése 800 millió euróba kerül, a PPP keretében megvalósuló beruházást katari tőkéből fedezik, amelyet a katariakkal jó kapcsolatot ápoló törökök „brókerkedtek ki”.²⁰

A Bulgáriában megvalósított török befektetések értéke meghaladja a két milliárd dollárt. Két török tulajdonú bank mellett több mint ezer kisebb-nagyobb török tulajdoni háttérű cég működik Bulgáriában (a fő szektorok az üveggyártás, az idegenforgalom, a textilipar, a vegyipar, az elektromos autóalkatrész-gyártás, az élelmiszeripar stb.), amelyek mind a termelés, mind a foglalkoztatás terén egyre jelentősebb helyet foglalnak el a bolgár gazdaságban.

Az egyik legjelentősebb feldolgozóipari beruházás a Sişecam targovistei üzeme, amely évi 200 ezer tonna síküveg előállítására képes és 1 500 embert foglalkoztat. A Sisecam egymaga 400 millió dollár értékben fektetett be Bulgáriában, és már öt üzemet működtet az országban. Szintén jelentős szereplője a bolgár gazdaságnak az alumíniumipari Alcomet, amely 730 embert foglalkoztat és termékei java részét exportálja. Az építőiparban is jelentős a török jelenlét, a török Dogus Holding építi például Szófia új metróvonalát.

¹⁹ Greek islands have much to offer Turkish investors, *Hurriyet Daily News*, 2012. szeptember 3., <http://www.hurriyetdailynews.com/greek-islands-have-much-to-offer-turkish-investors.aspx?pageID=238&nid=29245>

²⁰ Tokyay (2012).

Románia

Törökország Románia negyedik legjelentősebb exportpartnere, míg az import esetében a kilencedik helyen áll. A legfontosabb török exportcikkek a gépjárművek (360 millió dollár 2011-ben), de hasonló nagyságrendben szállítottak acélt és textilipari termékeket is. A törökök legfontosabb importcikkei nyersanyagok (fémek), közel egymilliárd dollár értékben, emellett acéltermékeket (670 millió dollár), járműveket (380 millió), elektronikai cikkeket (180 millió) és kőolaj-termékeket (180 millió) is szállítottak. Törökországnak jelenleg közel egymilliárdos kereskedelmi hiánya van Romániával szemben, ami javarészt a nyersanyag-behozatalból adódik. A feldolgozott termékek tekintetében kiegyensúlyozott a kereskedelmi csere.

Jelentős a török építési vállalkozások jelenléte Romániában, 2011 végéig 166 projekt megvalósításában vettek részt, 6,1 milliárd dollár értékben. Összesen a törökök több mint öt milliárd dollár értékben hajtottak végre tőkebefektetéseket Romániában (csak 2010-ben két milliárd dollárnyit), a török tulajdonú vállalkozások száma meghaladja a 12 ezret.²¹ Elsődlegesen a bank- és biztosítási szektorban, a vegyiparban, a háztartási elektronikai iparban, a textiliparban, a logisztikában és a turizmusban vannak jelen török vállalkozások.

Albánia

Törökország a harmadik legjelentősebb befektető Albániában (Olaszország és Görögország után), több mint 80 török vállalat tevékenykedik itt. A legjelentősebb a Çalik Holding, amely a Türk Telekommal közösen 2007-ben szerezte meg privatizáció révén az Albtelecom nemzeti telefon-szolgáltató 76 százalékos tulajdonrészét, 120 millió euróért. Jelenleg az Albtelecom szolgáltató az albán háztartások mintegy harmadában, míg a szélessávú internetkapcsolatok 53 százalékát biztosította 2011-ben. Ez a cég 2008 márciusában hozta létre mobilszolgáltató vállalatát, az Eagle Mobile-t. Az első három évben a CETEL (a Çalik Holding leányvállalata) 70 millió eurót fektetett be a fejlesztésbe, és 2010-re az Eagle 12 százalékos részesedéssel a harmadik legnagyobb szolgáltatóvá vált. Szintén a Çalik Holding vásárolta meg 2006-ban a második legnagyobb bank, a BKT többségi (60%-os) tulajdonrészét, majd 2009-ben a bank megmaradó 40 százaléknyi részvényét is felvásárolta.²²

Az Albaraka Türk, amely az egyik legjelentősebb iszlám bank Törökországban, szintén tervezi, hogy kiterjeszti működését Albániára.

²¹ Posirca (2012).

²² A BKT 40 százalékos részvénycsomagja a Világbank csoportba tartozó IFC és az EBRD tulajdonában volt.

Bosznia-Hercegovina

Törökország és Bosznia-Hercegovina számos kétoldalú megállapodást írt alá, az egyik legelső az 1995-ös kereskedelmi szerződés, amit 2002-ben követett egy szabadkereskedelmi megállapodás. A kétoldalú áruforgalom értéke 2008-ban meghaladta a 600 millió eurót, a válság miatt azonban a felére esett vissza, és még nem teljesen tért magához. Emellett Törökország a negyedik legnagyobb befektető Boszniában (Ausztria, Szlovénia és Németország után), a török befektetések 2002 és 2011 között meghaladták a 138 millió eurót.

Az 1997-ben létrehozott TZZB (Turkish Ziraat Bank Bosnia) volt az első külföldi tőkével alapított bank Bosznia-Hercegovinában, 10 millió német márka kezdőtőkével, amit 2000-ben további 15 millió márkával egészítettek ki, így a TZZB az egyik legnagyobb boszniai bankká vált. Ezt a pozíciót a 2004-ben és 2007-ben végrehajtott tőkeemelések is megerősítették.²³

2008-ban a törökök (a Turkish Airlines) vették meg a bosnyák BiH Airlines nemzeti légitársaság 49 százalékát. (A többségi állami tulajdon megmaradt.)

Koszovó után Bosznia-Hercegovina a második legnagyobb kedvezményezettje a török segélyeknek a Balkánon, a törökök két egyetemet is létrehoztak és üzemeltetnek Szarajevóban. Az utóbbi időben azonban számos támadás és kritika érte Bosznián belül a törökök aktivitását (elsősorban a helyi szerbek részéről), és a boszniai felek közötti közvetítést is egyre kevésbé tudja ellátni Törökország. Emellett részben a szerbiai lehetőségek is elvonják a török érdeklődést Boszniáról.

Koszovó

Törökország jelenleg Koszovó negyedik legfontosabb kereskedelmi partnere, Macedónia, Szerbia és Németország után, a kétoldalú kereskedelem 300 millió dollár körüli.

Az elmúlt évtizedben egyre aktívabbá váltak a török üzletemberek Koszovóban. Az APIK (Koszovói Külföldi Beruházás Ösztönző Ügynökség) 405 török céget jegyzett be, és több mint 2 300 török munkavállalót regisztrált, főként az építőipar, az oktatás, a turizmus, az egészségügy, a telekommunikáció és a kereskedelem területén.²⁴ 2011-ben a török FDI állománya elérte az egymilliárd dollárt.

²³ Sostaric (2011).

²⁴ Karakadu (2011).

A legtevékenyebb török cégek a Bechtel Enka, a Limak Csoport (mindkettő építőipar), a TEB és a BKT (bankok) voltak. Az elmúlt évben a Limak a francia Aeroport de Lyon-nal közösen megszerezte Pristina két nemzetközi repülőterének 20 éves üzemeltetési jogát, 100 millió eurós befektetési ígéret (új terminál építése) mellett.²⁵ A Bechtel-Enka pedig egy 700 millió eurós tendert nyert el a Pristina és az albániai Durres közötti autópálya építésére (a későbbiekben csatlakozással Szerbia irányába). A törökök érdeklődnek a koszovói Posta és Telekommunikációs Vállalat, illetve további állami cégek privatizációja iránt. Jelen vannak még az oktatásban és az egészségügyben is, a török Medicaana nemzetközi kórház építéséről állapodott meg a koszovói hatóságokkal.

A török cégek népszerűek Koszovóban, sok fiatal beszél vagy tanul törökül, és sokan látnak lehetőséget a törökországi munkavállalásban.

Macedónia

Macedónia hosszú időn keresztül kevésbé tartozott a török gazdaság balkáni kereskedelmi és befektetési célpontjai közé. Ez azért is érdekes, mert Macedónia politikailag az egyik legközelebbi szövetségese a térségben Törökországnak. Ehhez nem csak a múlt emlékei járulnak hozzá – itt tanult (Bitolában) Kemal Atatürk, a modern Törökország megalapítója, aki-nek múzeuma is van itt – de összekötötte a két országot a görögökkel való szembenállás is.²⁶

A szoros török politikai kapcsolatokhoz képest paradox módon az ellenségnek tekintett görögökkel jóval szorosabbak a macedón gazdasági kapcsolatok. A kilencvenes évek végén és a kétezres évek elején a görögök számos koncessziót szereztek, 1999-ben a görög (állami) Hellenic Petroleum vásárolta meg a Szkopje melletti olajfinomítót. 2000 és 2006 között a 20 legnagyobb beruházásból 17-et a görög tőke finanszírozott, és Görögország összességében a második legjelentősebb befektető Macedóniában.²⁷ 2010-ig összesen 380 millió eurót ruháztak be a görögök Macedóniában, ezzel szemben a törökök csak 49 millió eurót. A kereskedelem-ben hasonló trendeket láthattunk, míg 2010-ben Görögországgal 484 millió eurónyi kereskedelmet folytattak, Törökországgal csak 210 millió euró nagyságút. 2011 ugyanakkor fordulópontot jelentett, hiszen csökkenő görög forgalom mellett a Törökországgal való kétoldalú kereskedelmi volumene megugrott.

²⁵ Brajshori (2011).

²⁶ Törökország Macedónia NATO-csatlakozásának egyik legnagyobb szorgalmazója volt, és elismeri Macedóniát az ország nevéként – szemben az ENSZ-szel és más országokkal, amelyek a görög tiltakozás miatt a FYROM (Macedónia, egykori Jugoszláv Köztársaság) nevet használják.

²⁷ Sam Vaknin: Greeks Bearing Gifts, <http://samvak.tripod.com/pp102.html>

A törökök érdeklődése igazából 2005 után élénkült meg. 2008-ban a skopjei és ohridi repülőtér működtetését szerezte meg a török TAV az elkövetkezendő 20 évre, ennek keretében 200 millió euró értékű reptéri infrastruktúra-fejlesztést (új kifutópálya, cargo épületek, felújítás stb.) vállaltak két éven belül, továbbá 10 éven belül egy új reptér építését Stip városában. A törökök a nemzeti légitársaság (Macedonian Airlines) újjáélesztésében is érdekeltek.

Szerbia

A kétoldalú kereskedelem 2007–2008 után 2010-ben is elérte az 550 millió dollárt, igaz, a szerkezete átalakult: míg a szerb export megháromszorozódott, a török kivitel elmaradt a korábbi évek csúcsától. A javuló török–szerb politikai kapcsolatok, az Ankara és Belgrád által 2010-ben aláírt szabadkereskedelmi megállapodás, valamint a vízummentesség 2011. januári bevezetése elősegítette a kétoldalú kapcsolatok további fejlődését.

A törökök érdekeltek a beinduló szerb privatizációban, így érdeklődnek az adóssággal küzdő JAT Airways mellett a szerb telekommunikációs cég (Telekom Srbija), a legnagyobb autó- és teherautógyár (FAP Korporacija) és a nemzetközi repülőtér iránt, míg a kiskereskedelemben és a szórakoztatóiparban már most is jelen vannak török vállalatok.

A privatizáció mellett a muszlim többségű Szandzsák áll még a török érdeklődés homlokterében. Szerbia számára az etnikai konfliktusoktól sem mentes régióban – bár politikai kockázatokat rejthet magában – előnyös a külföldi tőke megjelenése, hiszen a gazdasági fejlődés enyhítheti a térség problémáit.²⁸

Három jelentős török építőipari cég vesz részt Belgrád és a montenegrói Bar közötti, a Szandzsákon is átvezető 445 km-es autópálya építésében, illetve részben a finanszírozásban is.

Horvátország

Törökország elsősorban fémércet, illetve vegyipari anyagokat importált Horvátországból, míg az exportját javarészt járművek és elektronikai termékek teszik ki. A kereskedelem kiegyensúlyozott, bár alacsony szintű, enyhe horvát kereskedelmi többlettel.

A törökök néhány jelentősebb építőipari projektben érdekeltek (ezek beruházási összértéke mintegy 780 millió dollár). A török beruházások egyelőre alacsony szintűek, bár jelentős a török érdeklődés a turizmus és a

²⁸ Alis (2011), illetve Tesfa-Yohannes (2011).

textilipar iránt is.²⁹ 2012 augusztusában a Caliskan holding bejelentette, hogy a Krkr szigeten lévő Dina Petrokemija vegyipari nagyvállalat megvásárlását, adósságrendezését és újraindítását tervezi.³⁰

Montenegró

Montenegró nem tartozik a török áruk és befektetések elsőrendű célországai közé, a kétoldalú kereskedelem 30 millió euró körül van, bár a szabadkereskedelmi megállapodás és a vízummentesség itt is dinamikus növekedést vetít előre. A befektetések éves szintje szintén néhány millió euró körüli értéket tesz ki, 2010-ben 3,3 millió euró volt. Elsősorban a turizmus, a kiskereskedelem, az építőipar és az infrastruktúra területén történnek török beruházások.

6) A kulturális faktor

A törökök balkáni érdeklődésében a politikai és gazdasági tényezők mellett jelentős szerepet játszik a kulturális faktor. A Balkánon közel kilenc millió muszlim él, Albániában és Koszovóban többségben, Bosznia-Hercegovinában a három államalkotó népcsoport egyikeként, míg Macedóniában, Szerbiában és Montenegróban kisebbségként. Az utóbbi időben a Balkán iránti megújuló török érdeklődés egyik leglátványosabb területe éppen a kulturális élet volt. Törökország igen aktívvá vált a muszlim identitáshoz kapcsolódó kulturális szervezetek támogatásában, az oszmán kora emlékeztető műemlékek helyreállítását is ösztönzi, és ehhez anyagi segítséget is nyújt.

Szintén jelentős a törökök részvétele az oktatási rendszerben, török iskolák és egyetemek kezdték meg működésüket Albániában, Boszniában, Koszovóban, a török egyetemek pedig ösztöndíjakkal várják a tehetségesebb hallgatókat az egész régióból.

A török múlt mellett a jelen népszerűsítéséhez hozzájárulnak a régióban is egyre népszerűbbé váló török tv-műsorok (szappanoperák).³¹

²⁹ Croatian Times (2012): Turks looking to invest in Croatia. http://www.croatiantimes.com/news/Business/2012-05-31/27407/Turks_looking_to_invest_in_Croatia

³⁰ <http://daily.tportal.hr/207496/Gov-t-gives-guarantee-for-advance-payment-of-Turkish-investor-for-Dina.html>

³¹ Economist (2011).

7) Összegzés

A törökök – hosszú évtizedek után – ismét megjelentek a Balkánon, ezúttal nem katonai erővel, hódítóként, hanem a térség egyik legdinamikusabban növekvő gazdaságaként, amely vonzó lehet, és akár gazdasági húzóerőként is szolgálhat a Balkán országai számára.

A legélénkebb és volumenében legjelentősebb kapcsolatok az uniós tag-államokkal, Bulgáriával, Romániával és Görögországgal alakultak ki. Ennek egyik érdekessége, hogy mind Bulgária, mind Görögország történelmi és politikai okok miatt is hosszú időn keresztül ellenséges érzületekkel viszonyult a törökökhöz, ami az elmúlt években – részben a gazdasági előnyök és lehetőségek felismerésével – enyhült. Törökország dinamikus gazdasági növekedésével, és még inkább az ország gazdasági központja, a 20 millió főt is meghaladó isztambuli agglomeráció közelsége miatt, már ma is jelentős és gyorsan bővülő piacot kínál a balkáni országoknak.

A törökök befektetőként is egyre jelentősebb szereplőnek számítanak Délkelet-Európában. Bár Bulgáriában és Romániában van példa a termelőágazatokba történő beruházásra, jellemzőbbek a szolgáltatások területére irányuló, javarészt piacszerző tőkebefektetések (bankszektor, telekommunikáció, közlekedés és logisztika), illetve az építőipari vállalkozások jelenléte is meghatározó számos országban.

A Nyugat-Balkán államai közül a két muszlim többségű ország, Albánia és Koszovó, illetve részben Bosznia-Hercegovina, valamint a görögökkel politikai konfliktusban álló Macedónia épített ki szorosabb kapcsolatot Törökországgal. Ezen országok számára Törökország nem csak gazdaságilag, de az oktatás, a kultúra terén is vonzerővel és befolyással bír. Méreténél és gazdasági súlyánál fogva ugyanakkor az utóbbi időben egyre jelentősebb partnerre vált Szerbia, amely Bulgáriához és Görögországhoz hasonlóan „félretette” ellenérzéseit.

A konkurencia azonban kétségkívül erős, az Európai Unió csatlakozási kilátások felajánlásával egyelőre komolyabb vonzerővel bír, Oroszország pedig – speciális, bár sok esetben megfakuló – történelmi/vallási kötelékei mellett olajforrásaival tudja magához kapcsolni a térség országait.

Törökország lehetőségei egyelőre elmaradnak ezektől, de földrajzi közelsége, a térséghez viszonyítva dinamikus és relatíve fejlett, sokszínű gazdaságával kétségkívül jó pozícióban van. A téma persze számtalan nyitott kérdést vet fel, többek között: hogyan alakul Törökország és az Európai Unió kapcsolatrendszere, sikerül-e feloldani a ciprusi kérdés kapcsán kialakult patthelyzetet, mennyiben marad tartós és fenntartható a jelenleg

gyorsnak mondható török gazdasági növekedés? Mindezekkel a kérdésekkel jelen írás keretében nem foglalkozunk.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Alis, Anec (2011): Second Ottoman Occupation, or Much-Needed Investment?, ISAINTEL, november 16., <http://www.isaintel.com/2011/11/16/second-ottoman-occupation-or-much-needed-investment/>
- Bechev, Dimitar (2012): The Periphery of the Periphery: the Western Balkans and the Euro Crisis, *Policy Brief No. 60*, European Council on Foreign Relations.
- Brajshori, Muhamet (2011): Pristina's international airport under new Turkish management, SETimes.com, április 21., http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2011/04/21/feature-03
- The Economist* (2011): The Good Old Days? November 5., <http://www.economist.com/node/21536647>
- Idriz, Mesut (2011): Balkans between two worlds: Turkey and Europe, *Today's Zaman*, 9 October 2011.
- Karakadu, Linda (2011): Turkish Businesses makes inroads in Kosovo, Albania, SETimes, 2011. július 3., <http://www.eurasiareview.com/03072011-turkish-businesses-make-inroads-in-kosovo-albania/>
- Öniş, Ziya – Şenses, Firket (2009): The new phase of neo-liberal restructuring in Turkey: an overview. In: Ziya Öniş – Firket Şenses (eds.): *Turkey and the Global economy. Neo-liberal restructuring and integration in the post-crisis era*, Routledge, London – New York.
- Posirca, Ovidiu (2012): Turkey keeps close economic ties with Romania, Business Review, április 9., <http://business-review.ro/investments/news-investments/turkey-keeps-close-economic-ties-with-romania/>
- Poulain, Loïc – Sakellariou, Akis (2011): *Western Balkans: Is Turkey back?* Center for Strategic and International Studies, 25 April.
- Sostaric, Maja (2011): Bosnia, Revisited: Turkey's Gains, Challenges and Future Aspirations. Balkananalysis.com, 2011. július 12.,

<http://www.balkananalysis.com/turkey/2011/07/12/bosnia-revisited-turkey%E2%80%99s-gains-challenges-and-future-aspirations/>

Tesfa-Yohannes, Athina W. (2011): The growing Turkish-Serbian Alliance in Curbing Domestic Regional Conflict, Bilgesam, július 8., http://www.bilgesam.org/en/index.php?option=com_content&view=article&id=365:the-growing-turkish-serbian-alliance-in-curb-ing-domestic-regional-conflict&catid=95:analizler-balkanlar&Itemid=140

Tokyay, Menekse (2012): Qatari and Turkish joint investment heading for Bulgaria, SETimes.com, június 1., http://setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2012/06/01/feature-03

Tolay, Juliette –Linden, Ronald H.(2012): Understanding Turkey's Relations with Its Neighbors, in: Ronald H. linden *et al.* (eds.): *Turkey and Its Neighbors. Foreign Relations in Transition*, Lynne Rienner, Boulder, Co.

A KÖTET SZERZŐI

Deák András György	elemző Magyar Külügyi Intézet, külső munkatárs
Gyene Pál	politológus, történész a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Iskolájának doktorjelöltje
Meisel Sándor	tudományos munkatárs MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet
Réthi Sándor	közgazdász
Szigetvári Tamás	tudományos főmunkatárs MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet